Toplum ve Bilim

SAYI 122 • 2011

Bu sayıda... 3

Sanem Güvenç Salgırlı - Sibel Yardımcı
Farklı bir Foucault okuması için öneriler 9

Aslı Çalkıvik
Ölümüne yaşatmak: Güvenlik sorunu olarak 'yaşam' 19

Nihan Bozok
Biyoiktidara özgü bir özne(l)leşme pratiği olarak popüler sağlıklı yaşam söylemi 37

Alanur Çavlin Bozbeyoğlu
Nüfusun biyopolitikasına yeni açılım: Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi 53

M. Safa Saraçoğlu
Muhacirler, biyopolitika ve öküz hırsızlığı: 19. yüzyılda Vidin'de Osmanlı yönetimselliğinin işleyişi 75

Elifhan Köse
Hidayet romanlarından dindar kadın edebiyatına doğru: Beden, mekân ve özneleşme 100

Zafer Yılmaz
Yoksulluğun ontolojik kavranışı: Maddi-sembolik süreçler bütünü olarak yoksulluk ve yoksulluk çalışmalarında tekniğin perdesini aralamak 123

Ahmet Bekmen
Yönetsel bir alanın inşası: Sosyal sorumlu yatırımcılık ve sürdürülebilirlik endeksleri 162

Alp Yücel Kaya
Neo-liberal mülkiyet ya da "acele kamulaştırma" nedir? 194

Çağla Diner
Türkiye'nin kamu açıkları sorununu anlamaya çalışırken: Neo-liberal inanç sistemi ve ekonomi disiplini 237

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Özgür Budak
Beden ve Ruh: Wacquant'ın etnografik çalışması üzerine notlar 257

Aslıhan Aykaç
Sol alternatif üzerine 265

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 273

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

KAPAK: Suat Aysu

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCULAR
Murat Belge
Ömer Laçiner

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
İsmet Tanıl Bora
Levent Cantek

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Levent Cantek

YAZI KURULU
Elif Ekin Akşit
Kaya Akyıldız
Emin Alper
Seda Altuğ
Tümay Arslan
Ceren Belge
Burak Onaran
Serdar Şengül
Yüksel Taşkın
Serdar Tekin
Ömer Turan
Sibel Yardımcı

122. SAYI EDİTÖRLERİ
Sanem Güvenç Salgırlı
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra · Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu · Orhan Koçak
Semih Sökmen

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal · Kerem Ünüvar

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun · Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Nurgül Şimşek

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset - SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 03 21

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI - SERTİFİKA NO. 11248
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar
Sociological Abstracts indeksinde
yeralmaktadır.

Bu sayıda...

"İçinde yaşadığımız yüzyılın, tarihsel aklın önüne koyduğu ve hâlâ karşımızda çözülmeyi bekleyen 'muammalar'ın çözülebileceği tek alan" diye yazmıştı Agamben, "bunların doğduğu alanın kendisidir": yani biyopolitika alanı (1998: 13). İşte *Toplum ve Bilim* dergisinin bu sayısında kendine yer bulan eldeki dosyanın çıkış noktası bu tespittir. Başka bir ifadeyle, bizce de günümüz siyasetini anlamak için hükümdarın kılıcında temsilini bulan alışageldiğimiz iktidar anlayışını bir kenara bırakmamız ve aşağıda adı geçen düşünürlerin geliştirmeye çalıştıkları kuramsal/kavramsal araçlara başvurmamız gerekiyor.

Söz konusu kuramsal/kavramsal çerçeveden hareket eden çalışmaların sayısı hızla artmakla birlikte, hemen hepsi kabaca üç teorik yol haritasından birini veya birkaçını takip ediyor veya onlarla hesaplaşıyor diyebiliriz. Bunlar Foucault'nun, Agamben'in ve Hardt ve Negri'nin çizmiş olduğu yol haritalarıdır ve birçok açıdan birbirlerini çağrıştırmakla birlikte, başka birçok açıdan da ayrışırlar. Foucault'nun kuramsallaştırdığı biyoiktidar kavramı, temelde nüfusun ekonomik bir kaynak olarak düşünülmeye başlanması, bu anlamda da verimliliğinin yeni bir dikkatin ve çalışma alanının konusu haline gelmesi ile ilişkilidir. Yazarın *Cinselliğin Tarihi*'nde (2003: 102–104) belirttiği gibi, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, insan da siyasal iktidar için göz ardı edilemeyecek kadar değerli bir kaynak haline gelir. "Bedenlerin denetimli bir biçimde üretim aygıtına sokulması ve nüfus olaylarının ekonomik süreçlere göre ayarlanması" kapitalizm için vazgeçilmez öğelerdir. Bu da 17. yüzyıldan itibaren, "yaşamı yönetmeyi" seçen yeni bir iktidar biçiminin, "biyoiktidar"ın şekillenmesine neden olur. Biyoiktidar iki düzlemde işler: Bir yandan, bir makine olarak ele alınan bireysel bedenin "terbiyesi, yeteneklerinin artırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkârlığının koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşmesi" öngörülür (ki bu, Foucault'ya göre *bedenin*

*anatomo-politikası*dır). Öte yandan, biyoiktidar insanın biyolojik niteliklerinin de denetlenmesini amaçlar. Bir canlı türü olarak insanın, yönetimi altında olan tüm insanların bedenini siyasal stratejilerine dâhil eder ve bu çerçevede doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi gibi koşulları düzenlemeyi hedefler (bu ikinci düzlem de *nüfusun biyopolitikası*dır). Nüfusun sayılması, farklı grupların özelliklerinin saptanması ve denetlenmesi de bu düzlemde ele alınmalıdır (Kuşkusuz burada aktardığımız Foucault'nun biyoiktidar/biyopolitika üzerine çalışmalarının ufacık bir boyutudur ve daha kapsamlı bir fikir edinmek isteyen okuyucu maalesef henüz Türkçe'ye çevrilmemiş olan ders notlarına bakabilir (2007, 2008). Bu seminerlerin bir kısmı ve ilişkili bazı yazılar Ayrıntı Yayınları tarafından yayınlanan *Seçme Yazılar*'da mevcuttur).

Bedenin gücünü, yeteneklerini ve becerilerini artırmayı hedeflediği, insanı biyolojik özellikleriyle ele aldığı için Foucault söz konusu bu modern iktidar biçimini *biyo*-iktidar olarak tanımlamıştır. Yine aynı nedenlerden dolayı, biyoiktidarın hedefi insanın politik yaşamı değil, çıplak (biyolojik) hayatıdır. Bu kavramsallaştırmada, insan, siyasetin öznesi değil, nesnesi olarak karşımıza çıkar. Giorgio Agamben'in *Kutsal İnsan* (2001) kitabında öne sürdüğü ilk tez, insanın çıplak hayatı (*zoe*) ile siyaset arasındaki ilişkinin, Foucault'nun iddiasının tersine, modernliğe özgü olmadığıdır. Dili, anlamlandırma ve toplumsallaşma süreçlerini önceleyiği, dolayısıyla siyasetin dışında olduğu varsayılan *zoe*'nin (çıplak canlılık olgusunun) siyasetin strateji ve hesaplarına dâhil edilmesi, Foucault'ya göre, yukarıda özetlemeye çalıştığımız üzere, modernliğin gereğidir. Agamben kuşkusuz bu tezden hem ilham almış, hem de onunla hesaplaşmıştır. Çünkü ona göre, çıplak hayat Batı siyasi geleneği içinde ilksel, ayrıcalıklı, modernliğe özgü olmayan, sürekli bir yere sahiptir: bu ayrıcalık, toplumsallaşmayı ve dolayısıyla siyaseti mümkün kılan şeyin, çıplak hayatın dışlanması olmasından kaynaklanır. Bu dışlanma, kentin/toplumsal yaşamın/siyasetin sınırını çizen, dolayısıyla bunların kurulmasını mümkün kılan şeydir. Demek ki, ilk siyasal etkinlik dışlamadır (ki bu aynı zamanda toplumsal yaşamın dışına terk etmedir), ve çıplak hayat en başından beri bu etkinliğe eşlik eder. Bu kavramsallaştırmada biyopolitika modernliğe özgü değil, ilkseldir ve nüfusun bedenini değil, çıplak hayatı hedef almaktadır.

Biyoiktidar ve biyopolitika kavramlarına rastladığımız bir diğer çalışma dizisi, Antonio Negri ve Michael Hardt'ın *İmparatorluk* (2001 [2000]), *Çokluk* (2004 [2004]) ve *Ortak Zenginlik* (2011 [2009]) kitapları ve benzer eksenli metinleridir. Ancak Negri ve Hardt, gerek bu iki kavramı bir çeşit karşıtlık içinde, gerekse dönemselleştirme itibariyle 20. yüzyıla atıfla kullanmaları nedeniyle hem Foucault'dan hem de Agamben'den ayrılırlar. Söz konusu metinlerde biyoiktidar kavramı, günümüze has küresel (süreklileşmiş) bir savaş halinin, kitlesel imhanın ve tek bir ulus-devletin veya uluslarüstü örgütlenmenin yönetimine bırakılamayan bir "imparatorluk" biçiminin işlettiği, "ölüm üzerinde doğrudan hâkimiyeti" olan egemen iktidar biçimini tarif etmek için kullanılmıştır. "Biyopolitik üretim" kavramı ise, ekonomik dönüşümlerle birlikte ortaya çıkan yeni (ve artan biçimde maddi-olmayan) emek biçimlerinin, hem (maddi metaların ötesinde) fikirler, imajlar, duygulanımlar ve yaşamlar, hem de kendi içinde iletişim ve işbirliği ağları üretme kapasitesine işaret etmektedir. Bu iki kullanımda da "biyo-" öneki, toplumsal bedenin bütününe yayılma halini belirtmektedir.

İşte biz bu dosyada salt teorik tartışmalarla yetinmeyen, biyoiktidar/biyopolitika kavramlarını, örnekler ve ampirik çalışmalar aracılığıyla değerlendirmeyi deneyen ve dolayısıyla bu kavramların uygulamadaki "tercümelerini", okuyucuya/araştırmacıya sundukları imkânları ve sınırlılıklarını analiz eden makaleleri biraraya getirmeyi hedefledik. Görüleceği üzere, bize ulaşan ve dosyada yer bulan yazılar neredeyse tümüyle Foucault'ya odaklanan çalışmalardır. Bu durum sanıyoruz birkaç nedenle açıklanabilir: Öncelikle Türkçe'deki Foucault külliyatı hem daha eski hem daha geniştir (Bibliyografya kısmında –basım tarihleri yazılış tarihlerini hiçbir şekilde yansıtmadığı için alfabetik sırayla– küçük bir liste sunuyoruz). İkinci olarak, sosyal bilimlerde bedeni konu alan çalışmaların hızla artmasıyla birlikte, yazarın beden, nüfus, disiplin, normallik gibi kavramlara yönelttiği özel dikkat de yeniden ve farklı farklı şekillerde gündeme gelmiştir (*queer* kuramında, sakatlık çalışmalarında olduğu gibi). Son olarak, 1973-1984 yılları arasında Collège de France'ta verdiği seminerlerin İngilizce'ye çevrilmesi, Foucault'nun Anglo-Sakson akademik dünyada yeni bir ilgiyle karşılanmasına neden olmuştur (*Theory, Culture, Society* dergisinin 2009 yılında bu ders noktalarından hareketle özel bir sayı çıkarması gibi). Türkiye'deki akademik çalışmaların da özellikle İngiltere ve ABD'deki gelişmelerden önemli oranda etkilendiği düşünülürse (gerek yurtdışında öğrenim gören lisansüstü öğrencileri, gerekse oradaki yayınların takibi nedeniyle) bu ilginin bir izdüşümüne burada rastlanması şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte Türkiye'de Foucault'nun kavramlarına atıf yapan metinlerin Foucaultcu analize hakkıyla sadık kaldıklarını söylemek her zaman mümkün olmamaktadır. Kanımızca bunun iki nedeni var: Bunların birincisi, yazarın kitaplarının aynı zamanda yeni bir yöntem önerisi, bilgi üretiminin kendisi üzerine bir düşünme pratiği olarak okunmuyor olması. Örneklendirmek gerekirse, Foucault'nun herhalde en çok atıf yapılan kitabı *Hapishanenin Doğuşu*, çoğu zaman "disipliner" olduğu varsayılan bir pratiği veya Panoptikon'a benzerliği gösterilmek istenen bir mimari yapıyı incelemek için kullanılıyor. Ancak kitabın belki de bunlardan daha çok söylemler ve kurumlar üzerine bir analiz önerdiği, hapishanenin mekânının içiyle onu şekillendirdiği varsayılan (Foucault'ya göre yanıltıcı şekilde) ceza hukuku arasındaki farka işaret ettiği göz ardı ediliyor (bu farkı dikkate alan bir tartışma için bkz. Akay, 2000 [1995], özellikle s. 26). Böyle yapıldığında da söz konusu kavramlar, aslında yazarlarının önerdiğinden farklı şekilde, daha önemlisi bu fark belirtilmeden kullanılmış oluyor.

İkinci ve ilişkili olarak, alışılagelmiş düşünce yapılarından uzaklaşmak her zaman kolay değil. Daha açık bir ifadeyle, Foucault'nun analizine hakkıyla sadık kalabil-

mek için, iktidarın baskıcı olamayabileceğine, toplum, sınıf gibi evrensel kategorilere atıf yapmadan da analiz yapılabileceğine inanmak gerekiyor. Ancak sansürün ve tahakkümün çeşitli biçimlerinin gündelik hayat üzerinde hayli belirleyici olduğu Türkiye coğrafyasında ve özellikle Sol düşünceden beslenen akademik gelenek içerisinde bu pek kolay değil. Ayrıca yazarın kitaplarının Türkçe'ye çevrilme ve okuyucuya ulaşma sırası da bu anlamda yanıltıcı olabiliyor. Aynı örnekten devam etmek gerekirse, önce veya sadece *Hapishanenin Doğuşu*'nu okuyan biri için Foucault'yu da, gözetleyen, denetleyen iktidar analizleri geleneğine yerleştirmek çok daha kolay. Buradan hareket edince de, "kendilik teknolojileri" bile baskıcı bir iktidarın içselleştirilmesi olarak okunabiliyor (Foucault'nun erken dönem eserleri konusunda kendisine yönelttiği bir eleştiri için Berkeley'deki seminerleri dinlenebilir: http://www.ubu.com/sound/foucault.html).

Foucault'nun yöntem önerisi göz ardı edilip de yalnızca kavramlarına atıf yapıldığında ise ortaya çıkan, yazarla birlikte düşünmek değil, "bir bilene sormak", sözü geçen birinden, yazdıklarımızın altına imzasını atmasını istemek oluyor. Çalışmalarının bir "alet çantası" olarak değerlendirilmesini dileyen birisi için biraz haksız bir sonuç.

Biz bu dosyada elimizden geldiğince bu tuzaklardan kaçınmaya çalıştık. "Farklı Bir Foucault Okuması İçin Öneriler" başlıklı yazımızda, bu noktaları biraz daha açıyoruz. Onu takiben Aslı Çalkıvik'in makalesi var ("Ölümüne yaşatmak: Güvenlik sorunu olarak yaşam"). Çalkıvik, kuş gribi salgını sırasında alınması önerilen tedbirlerden hareketle, "güvenlik sorunu" olarak kurgulanan alanlardaki artışa işaret ediyor ve bu alanlara müdahalenin yeni biçimlerini eleştirel bir şekilde tartışıyor. Nihan Bozok elden ele geçen diyetler, önerilen reçeteler, web siteleri ve televizyon programları gibi çeşitli yöntemlerle gündelik yaşamda hayli yer tutmaya başlayan sağlıklı yaşam söylemi üzerinde duruyor ve bedenin bu söylem içerisinde nasıl tahayyül edildiğini ele alıyor ("Biyo-iktidara özgü bir özne(l)leşme pratiği olarak popüler sağlıklı yaşam söylemi"). Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, Osmanlı'daki kafakâğıdından Türkiye Cumhuriyeti nüfus cüzdanına, oradan biyometrik kimliğe, kimlik kartı sistemindeki dönüşümü ele alıyor ve bu dönüşümü daha geniş olarak nüfus politikaları, vatandaşlık ve denetim gibi konular/kavramlar aracılığıyla sorunsallaştırıyor ("Nüfusun biyopolitikasına yeni açılım: Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi"). Safa Saraçoğlu, Foucault'nun önerdiği kuramsal çerçeve ile Osmanlı dönemine bakıyor; makalesinin başlığı "Muhacirler, biyopolitika ve öküz hırsızlığı: 19. yüzyılda Vidin'de Osmanlı yönetimselliğinin işleyişi".

Dosya dışı yazılarımız da mevcut. Elifhan Köse, yakın dönemin popüler bir mecrasına eğilerek hidayet romanlarında kadınları inceliyor; doğulu/batılı, açık/tesettürlü, ahlâklı/ahlâksız zıtlıklarını kullanarak özcü bir şekilde Müslüman ideal kimliğinin nasıl sabitlendiğini betimliyor. Zafer Yılmaz, yoksulluk meselesinin sosyal bilimlerde saf bir niceliksel sorun haline getirilmesini tartışıyor. Yılmaz, yoksulluğun çözümünün basitçe sayılarla aşılamayacağını veya sadece kamu siyasasının

bir epistemoloji sorunu sayılamayacağını, bizatihi özneleşme süreçlerinde etik(ler) üreten ontolojik ve siyasal bir sorun olarak anlaşılması gerektiğini savunuyor. Ahmet Bekmen ise "Yönetsel bir alanın inşası: Sosyal sorumlu yatırımcılık ve sürdürülebilirlik endeksleri" başlıklı makalesinde yönetsel bir akım olarak tanımladığı neoliberalizmin, ulus-devletlerin yönetim aygıtlarının işlevsizleştirildiği alanlarda kendini yeniden nasıl varkıldığını anlatıyor. Alp Yücel Kaya'nın çalışması yine neo-liberalizmle ilgili. Foucault'nun liberal ve neo-liberal yönetim rasyonaliteleri yaklaşımını izleyerek kamulaştırma ilkesindeki radikal dönüşümü irdeliyor. "Acele kamulaştırma" kavramı ve tartışmaları içinde, İzmir'de Efemçukuru Köyü ve çevresinde yaşananları ele alıyor. Özellikle kamu yararı ilkesinin geçirdiği değişime dikkat çekiyor. Çağla Diner'in çalışması da bu bağlamı tamamlar nitelikte. Türkiye'nin kamu açıkları sorunu çerçevesinde neo-liberal inanç sistemine odaklanan Diner, ekonomi disiplininin sadece ekonomik gerçeklikleri açıklamadığını aynı zamanda bir gerçeklik kurduğunu vurguluyor. Derginin son sayfalarında Wacquant ve Unger'e ait iki ayrı kitapla ilgili zihin açıcı değerlendirmeler de bulacaksınız.

Biyoiktidar/Biyopolitika dosyasını oluşturmamızı mümkün kılan *Toplum ve Bilim* dergisine teşekkür borçluyuz. Ayrıca önerilerimizi yılmadan dikkate alan ve böylece bize onlarla birlikte düşünme ve tartışma imkânı tanıyan yazarlara çok teşekkür ediyoruz. Hemfikir olmadığımız noktalarda kendi ifadelerini korumayı tercih edenler oldu; dosyanın bütünü okunduğunda çelişki olarak yorumlanabilecek uyuşmazlıklar, bizim daha fazla müdahale hakkını kendimizde görmediğimiz bu yorum farklarından kaynaklanmaktadır.

Güzel okumalar!

SANEM GÜVENÇ SALGIRLI - SİBEL YARDIMCI

KAYNAKÇA

Türkçe'de Foucault (alfabetik sırayla):

Bilginin Arkeolojisi, İstanbul: Birey, 2003.
Bir Aile Cinayeti, İstanbul: Ayrıntı, 2007.
Bu Bir Pipo Değildir, İstanbul: YKY, 2003.
Cinselliğin Tarihi, İstanbul: Ayrıntı, 2003.
Deliliğin Tarihi, İstanbul: İmge, 2006.
Ders Özetleri, İstanbul: YKY, 2003.
Doğruyu Söylemek, İstanbul: Ayrıntı, 2005.
Hapishanenin Doğuşu, İstanbul: İmge, 2000.
Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi, İstanbul: Ankara, 2006.
Kliniğin Doğuşu, İstanbul: Doruk, 2002.
Kliniğin Doğuşu, İstanbul: Epos, 2003.
Psikoloji ve Ruhsal Hastalık, İstanbul: Birey, 2003.
Seçme Yazılar I-VI, der. Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı.
Toplumu Savunmak Gerekir, İstanbul: YKY, 2002.
Yapısalcılık ve Postyapısalcılık, İstanbul: Birey, 2010.

İngilizce'ye çevrilen ders notları:

Psychiatric Power (1973-1974), New York: Picador.
Abnormal (1974-1975), New York: Picador.
Society Must Be Defended (1975-1976), New York: Picador.
Security, Territory, Population (1977-1978), New York: Palgrave Macmillan.
The Birth of Biopolitics (1978-1979), New York: Palgrave Macmillan.
The Hermeunetics of the Subject (1981-1982), New York: Palgrave Macmillan.
The Government of Self and Others (1982-1983), New York: Picador.
The Courage of Truth (1983-1984), New York: Palgrave Macmillan.

Metinde adı geçen diğer kaynaklar:

Akay, Ali (2000[1995]) *Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları*, İstanbul: Bağlam.
Agamben, Giorgio (2001) *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, İstanbul: Ayrıntı.
Hardt, Michael ve Antonio Negri (2001) *İmparatorluk*, İstanbul: Ayrıntı.
Hardt, Michael ve Antonio Negri (2004) *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, İstanbul: Ayrıntı.
Negri, Antonio ve, Michael Hardt (2011) *Ortak Zenginlik*, İstanbul: Ayrıntı.
Theory, Culture, Society, Michel Foucault özel sayısı, 26(6), 2009.

Farklı bir Foucault okuması için öneriler

Sanem Güvenç Salgırlı - Sibel Yardımcı***

Özet: Başlığın da işaret ettiği gibi bu yazının amacı, Türkiye'de sıkça rastladığımızdan farklı bir Foucault okuması için kaba hatlarını çizdiğimiz bir dizi öneri sunmak. Hareket noktamız Foucault'nun "iktidar" kavramının yeniden sorgulanması. Yazarın 1970'lerin ortalarından önce vurguladığı ve Türkiye'deki akademik ortamda yankı bulan kavramsallaştırma, iktidarın baskılayıcı yönünün, öznenin bu baskıyı içselleştirme yöntemlerinin öne çıkarılmasına neden oluyor. Bu da direnişin iktidarın değillemesi olarak düşünülmesine yol açıyor. Bununla birlikte iktidar-özne ve iktidar-direniş ikiliklerinin, özellikle bu şekilde algılandıklarında, hem politik alanın çapını daralttıklarına hem de sosyal bilimciler olarak tahayyülümüzü sınırladıklarına inanıyoruz. Böyle bir okuma yerine, Foucault'nun 1970'lerin ortalarından itibaren vurgulamaya başladığı ve kendi düşünce serüveni içerisinde gittikçe daha fazla önem kazanan "yönetim" ve "yönetimsellik" kavramlarıyla düşünmeyi öneriyoruz. Pratik uygulamalardan yola çıktıkları için, bu kavramların, iktidar ilişkilerini somutta görmemize ve yanı sıra, onları dinamik olarak kurgulamamıza katkıda bulunacaklarını düşünüyoruz.
Anahtar sözcükler: Türkiye'de Foucault, iktidar, direniş, bilgi, yönetimsellik

Foucault'nun özne ve iktidar üzerine kavramsallaştırmaları, araştırmaya ve yazıp çizmeye başladığı 1950'lerin ortalarından, 1984'teki ölümüne kadar olan sürede oldukça değişiyor. Öyle ki yazar, görece erken sayılabilecek bir tarihte, *Bilginin Arkeolojisi*'ne yazdığı önsözde, kendisini devamlı olarak kuramsal çerçevesini değiştirdiği için eleştirenlere polisin ve bürokratların hayatı yeteri kadar ahlaki dayatmalarla kısıtladıklarını anımsatmış ve hiç olmazsa yazı yazarken özgür bırakılmasını rica etmiş (1972: 17). Çoğunlukla da bu şekilde, kanımızca, pek bir kısıtlama olmadan yazmış. Bu çalışma pratiğinden elimizde kalan, doktora tezi *Deliliğin Tarihi*'nden en son kitabı *Cinselliğin Tarihi*'ne, oradan da 1970-

(*) Marmara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.
(**) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

1984 yılları arasında Collège de France'ta verdiği seminerlere (sonuncusu *The Courage to Truth*) kadar dönüşen ve renklenen bir Foucault külliyatı.

Okumakta olduğunuz yazı, iktidar ve öznenin kavramsallaştırılmalarındaki değişimlerin nerelerde nasıl gerçekleştiğini sorgulayan, Foucault'nun kitaplarını, röportajlarını didik didik ederek bu kavramların soykütüğünü takip eden bir yazı değil.[1] Yazı tabii bu değişimlerle ilgileniyor, ama biraz daha farklı bir meselesi var: temel olarak Türkiye'deki Foucault algısı ve Foucault'dan da yola çıkarak iktidar-özne, iktidar-bilgi ilişkilerinin kurgulanması üzerine birkaç şey söylemeyi amaçlıyor. Hangi kuramsal/kavramsal çerçeveden yola çıkarsa çıksın, Türkiye'deki akademik yazında "iktidar"ın baskıcı/baskılayan yönünün yeterince sıklıkla vurgulanmış olduğunu düşünüyoruz. Bundan farklı, yeni bir iktidar anlayışına ihtiyaç var. Kanımızca iktidar, yönetenlerin kararlarına ve niyetlerine indirgenebilecek bir şey değil. Ya da birebir "yönetenlerin" "yönetilenler" üzerine kurdukları tahakkümle sınırlandırılamaz. İktidar, öznelerin içselleştirdikleri bir nesneden ziyade, üretimine birebir dâhil oldukları bir şey bize göre. Bu kavramsallaştırmaya göre, özneleri de iktidarın birer "kurbanı" olarak düşünemeyiz – onlar iktidarı *yeniden* üretmekle kalmaz, onu bizzat üretirler. Dolayısıyla da iktidar-özne denkleminde, birbirlerinden ayrı iki alanda yer alan, zaman zaman kesişen iki farklı oluşuma (*entity*) değil, bir iktidar ilişkileri silsilesine referans vermek önemli.

Genel hatlarıyla bu şekilde betimlediğimiz bir kavramsallaştırma bizim için öncelikle şu açıdan önemli: salt baskıcı niteliğiyle algılanan bir iktidar, politik alanın kendisini ciddi anlamda sınırlamakta. Üretken olmak yerine kısırdöngüyü besleyen, gölgesinde kaldığı kısıtlar nedeniyle reaksiyoner cevaplara yol açan bir tarafı var bu kavramsallaştırmanın. Alain Badiou'dan ilhamla açalım: Yazar, *Etik*'te (2004) temel bir önerme olarak bugünün politik / sistem-karşıtı hareketlerinin evvela kötünün ne olduğunu tanımladıklarını; iyininse ancak kötüden hareketle tarif edildiğini, dolayısıyla politik-etik olanın "kötü-olmayan" olarak kurgulandığını ifade ediyor. Badiou'ya göre yapılması gereken öncelikle bu denklemin tersine çevrilmesi, yani ilk önce "iyi" olanın tanımlanarak buradan hareketle bir politik tahayyülün geliştirilmesi.

Bir adım daha atalım ve Badiou'nun bu önermesindeki "iyi" olanı direnişle, "kötü" olanı da iktidarla değiştirelim: "her zaman ilk önce iktidarı tanımlıyoruz, daha sonra buna göre direnişin ne olacağına karar veriyoruz." Her iki durumda da ilk tanımlanan, hareketi başlatan. Yani, direnişi önceleyen iktidar. Daha açık bir ifadeyle, genel kanıya göre her zaman iktidarın kurallarını koyduğu düşünülen bir düzlem var önümüzde.[2] Bu algılama yalnızca "politik alanla" da sınırlı

1 Bkz. Rabinow ve Dreyfus, 1983; Burchell vd., 1991; Tekelioğlu, 1999; Keskin, 2005.

2 Oysa Foucault'da tersi bir formülasyonla karşılaşıyoruz. Akay, Foucault'da direnme odaklarının önselliğini, Michaux'dan (1991 [1949]) ödünç, "katlanma" kavramıyla açıklıyor. Aslında eski Yunan üzerine yazılmış bir bölümden alıntılıyoruz: Yunanlı, "...katlandığı, dışarıdan gelen gücü kendi içinde büktüğü oranda, iktidar odağından çıkabilmekte, öznellik yaratmakta, bu

değil. Bilgi üretimimiz de bu anlayışla var oluyor. Kategorik karşıtlıklarımız bu modeli her seferinde (yeniden) üretiyor: yapıların karşısında ayakları üzerinde durmaya çalışan aktörler, evrensel olanın tahakkümü altında kendini var etmeye çalışan yerellik, hâkim olanın karşısında direnen mağdurlar, kolektivitelerin karşısında tekil kimlikler ve bireyler... Deşildiği zaman sosyal bilimlerin de "iktidar" ve "güç mücadelesi" modelinden hayli ilham aldığını görmek zor değil.

Foucault'nun bu karşıtlıkların bilgi üretimine getirdiği sınırlılıkları –hemen aşmamıza değilse de– fark etmemize yardımcı olacağını düşünüyoruz. Onu esas olarak bilgi üretimini ve politik alanı birlikte düşünürken ilham alacağımız ve tam da işaret ettiği bu bağ nedeniyle bilgiyi özgürleştirici bir düşünür olarak görüyoruz. Yazılarındaki süregiden sorunsallaştırma/kavramsallaştırma denemeleri bizim için önemli.[3] Dileğimiz Foucault'nun Türkiye'ye kelimesi kelimesine uyarlanması değil. Örneğin bu topraklarda deliliğin tarihinin, hastanenin tarihinin, tıp söyleminin yazılmasını savunmak değil amacımız. Daha ziyade, bilgi üretimi üzerine Foucault'yla bir diyalog halinde olmak; bu sırada gözümüzü diktiğimiz yer de iktidarın dinamikliği, ilişkiselliği. Hem dikeyliği sorgulamak adına göz ardı edilen yatay düzlemdeki iktidar ilişkileri, hem de dikey ilişkilerin de aslında ağ biçiminde örgütleniyor olması.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız niyetimizden hareketle, bu yazının geri kalanında Foucault'nun daha iyi anlaşılması için üzerinde durulması gerektiğine inandığımız iki noktayı açıyoruz. Bunların ilki, Foucault'daki iktidar kavramsallaştırması, ikincisi ise yöntem meselesi.

İktidara bakışın iki evresi

Foucault'daki iktidar kuramı –Althusser'in Marx'ta olduğunu iddia ettiğine benzer bir kopuş atfetmeksizin–[4] kabaca iki evrede düşünülebilir. İlki, *Deliliğin Tarihi* (2006a) ve *Hapishanenin Doğuşu* (2006b) kitaplarında görünürlük kaza-

da kendi içinde bir özerklik sağlamakta ve ikinci bir hareket ile İktidar ve Bilgi, elinden kaçırmış olduğu öznelliği tekrar yakalayıp diyagramın değişmesine neden olmaktadır" (2000: 125). Yani hareketi başlatan direniştir.

3 Sorunsallaştırma "herhangi bir şeyi doğru ve yanlış oyununa sokan ve onu bir düşünce nesnesi (ister ahlâki düşünce, ister bilimsel bilgi, isterse siyasi analiz; vb. biçiminde olsun) olarak kuran söylemsel ve söylemsel olmayan pratikler bütünü" (Foucault, 2005: 86). Kavramın Foucault için önemi, özne/ deneyim biçimlerinin bu sorunsallaştırmalar yoluyla oluşmasından kaynaklanıyor. Meseleye sıklıkla vurgu yapan biri olarak Ferda Keskin'in yazılarına bakılabilir, özellikle 2005: 13. Ayrıca Aslı Çalkıvik'in ve Safa Saraçoğlu'nun bu dosyada yer alan yazıları da sorunsallaştırmaya değiniyor.

4 Althusser Marx'ın iki dönemi olduğunu iddia etmişti *Reading Capital*'de: *Grundrisse*'den öncesi ve sonrası. İlk dönem, Marx'ın Hegel etkisi altında diyalektik materyalizmle uğraştığı erken/ gençlik dönemi. *Kapital*'in yazıldığı dönemse olgunluk dönemi. Althusser bu iki dönem arasında bir "epistemolojik kopuş" olduğunu iddia etmiştir. Bu terimi bilim tarihçisi olan Gaston Bachelard'dan almıştı. Her ne kadar daha sonra, *Özeleştiri Öğeleri*'nde (2000 [1974]) bu kavramsallaştırmasına tereddütle yaklaşmışsa da, epistemolojik kopuş kavramı akademik dile yerleşmiş bulundu. Bkz. Balibar, 1978.

nan ve daha çok iktidarın "baskıcı" biçimlerine/şekillerine vurgu yaptığı evre (1960'lar). İkincisi ise 1970'lerin ortalarından itibaren *Cinselliğin Tarihi* ile birlikte "kendilik endişesi ve teknolojileri" ile birlikte öznelerin kendi kendilerini kurmalarına öncelik verdiği dönem. Başka bir ifadeyle yazarın iktidarın işleyişine dair ilk analizleri Panoptikon modelinin hâkim olduğu mimari yapılarda – okul, hastane gibi– öznelerin kendilerini iktidar uyarınca kurmaları, gereğince disipline etmeleri üzerinedir. "Bir siyasal anatominin sonucu ve aleti olan ruh" diye yazar Foucault, "bedenin hapishanesi olan ruh" (Foucault, 2006: 68). Bedeni itaatkâr kılan bu ruhtur (Butler "ruhun" "kimlik" olarak da okunabileceğini belirtir, bkz. Butler, 2005: 83-84).[5] Bu modelde özne iktidara tâbidir ve yapıp ettikleriyle onu *yeniden-üretir* (Nitekim Fransızca ve İngilizce'de özne anlamına gelen kelimenin (sujet/subject) aynı zamanda tâbiyete atıf yaptığı sıkça belirtilmiştir – bkz. Bozok'un dosyada yer alan yazısı, 6. dipnot). Ancak 1970'lerin sonu, 1980'lerin başında "iktidar" kavramı yerini "yönetime" bırakmış ve Foucault "yönetme mantığı" üzerine düşünmeye başlamıştır. Yönetim tahakküm mekanizmaları ile kendilik teknolojileri arasındaki esnek bir dengenin ürünüdür. Tâbiyet ilişkisi yerine okuyucuya önerilen, iktidarı bu denge üzerinden anlamaktır: bu dengenin parametrelerinin belirlenmesi ve dengenin sürekliliği için ilişkili değişkenlerin düzenlenmesi üzerinden okumak.[6]

1970'in Aralık ayında Foucault, Collège de France'ta dersler vermeye başlamıştır. Analizindeki dönüşümün izlerine rastladığımız 1970'lerin ortalarından 1980'lere kadar verdiği dersler üç kitapta toplanır: *Toplumu Savunmak Gerekir* (1975-76), *Security, Territory, Population* (1977-78) ve *Birth of Biopolitics* (1978-79). Dersleriyle paralel olarak da *Cinselliğin Tarihi*'nin farklı ciltlerini yazar (1976-1984).[7] *Cinselliğin Tarihi*'nde (2003, özellikle birinci cilt, *Bilme Istenci*) cinselliğin baskılandığı hipoteziyle uğraşırken, *Toplumu Savunmak Gerekir*'de (2002) liberal ve Marksist iktidar kuramlarıyla hesaplaşır;[8] sonraki ders notlarındaysa biyopolitika analizinin ana hatlarını çizer. Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasındaki değişim aynı anda hem derslerde hem de kitapta kendisini göstermektedir: modern öznenin kendisini bilme ve anla(t)ma pratiği içerisinde ortaya çıkan bilginin, iktidarın işlediği biçimlerden birisi olduğu saptaması, bu dönüşümün önemli uğraklarından biridir (*Cinselliğin Tarihi*). Nitekim "itiraf" Foucault'nun üzerinde sıkça durduğu bir kavramdır (*Hapishanenin Doğuşu*'nda da –biraz farklı şekilde– ama özellikle *Cinselliğin Tarihi*'nin birinci cildinde). *Toplumu Savunmak Gerekir*'de hukuksal (*judicial*) ya da liberal model, gücü alınıp satılabilen, istendiğinde bir başkasına devredilebilen bir meta olarak kurguladığı için; Marksist iktidar anlayışı ise ekonomik ilişkilere verdiği ağırlık nedeniyle eleştirilir. Foucault'ya göre bu modeller tek/yekpare bir noktadan baskı yapan bir iktidar tasarlarlar. Oysa iktidar ne herhangi bir sınıfın, bir grubun, bir odağın tekelindedir ne de tek bir noktadan yayılır.

Nitekim 1980'e geldiğinde yazar, delilik ve hapishane üzerine kitaplarında ortaya koyduğu baskıcı iktidar kurgusuyla arasına mesafe koymayı seçer. Herbert Dreyfus'un davetlisi olarak gittiği Berkeley'de "Hakikat ve Öznellik" (*Truth and Subjectivity*) isimli iki kısımdan oluşan halka açık konuşma serisinde, söz konusu kurgunun biraz da akıl hastanesi ve hapishane gibi kurumların yapılarından kaynaklandığını dile getirmiştir. Cinselliği ve modern öznenin nasıl kurgulandığını çalışmaya başladığı zaman karşısına yeni bir iktidar algısı çıkar.[9]

Foucault'nun *Toplumu Savunmak Gerekir*'de önerdiği yöntem, iktidarı bir ağ, zincirleme bir düzenek olarak analiz etmektir (2002: 43). İktidar her zaman zincirin halkalarının birbirleriyle olan ilişkilerinde bulunur ve iktidarı, o zincirin/ağın parçası olan özneler üretirler. İktidar onların dışında veya üzerlerinde değil, yapıp ettiklerindedir. İktidar ancak uygulamada aranabilir, çünkü ancak eylemle birlikte, eylem halinde/kipinde varlık bulur.[10] Hiyerarşiler buna örnektir. Özne ancak bir zincirin halkası olduğunda (yani bir halka olarak o zincire eklendiğinde, onu büyüttüğünde, güçlendirdiğinde), iktidara maruz kalabilir. Dolayısıyla en ufak uygulama alanlarında dahi çalışılabilir iktidar, dahası çalışılmalıdır da.

Foucault'nun baskıcı olan iktidardan denge üzerine olan bir yönetim modeline geçişi ilginç bir şekilde tarih üzerine (birincil ve ikincil) kaynaklarla uğraşmayı bırakıp Yunan-Roma metinlerini, günah çıkarma pratikleri üzerine metinleri okumaya başlamasıyla çakışmaktadır. Kullandığı kaynaklarda keskin denilebilecek bu değişmenin bir boyutunu Paul Rabinow'un Foucault'nun son yıllarında Kant'a dönüşünü anlattığı bir yazısında buluyoruz (2009). Rabinow, Foucault'nun Fransa'dan "kaçışında" ve Berkeley'e "sığınmasında" altının çizilmesi gereken birkaç önemli etken olduğunu düşünüyor. Bunlardan belki de en önemlisi Bibliothèque Nationale'deki kaynaklara ulaşma zorluğu. Normalde geç gelen, bazen istendiği halde hiç gelmeyen kaynaklar, 1970'lerin ortalarında artan grevler ve iş yavaşlatma eylemleriyle iyice ulaşılamaz hale geliyor. Rabinow,

5 "[...] ruh, mekânsal bir tutsaklık gibi, daha doğrusu mahkûmun bedenine dışsal bir biçim ya da düzenleyici ilke sağlayan bir tür hapishane gibi figürleştirilir [...] Eğer söylem bireyi tutarlı addeden, bütünselleştiren ve tamamen istila eden düzenleyici bir ilke sağlayıp yürürlüğe koyarak kimliği üretiyorsa, o halde her "kimlik", bütünselleştirici olduğu ölçüde tam da 'bedeni hapseden ruh' gibi faaliyette bulunur" (2005:84). Butler'ın yazının geri kalanında bu figürleştirmeyi eleştirdiğini hatırlatalım. Foucault'da bedenin itaatkâr kılınması, kimlik ve öznellik üzerine ayrıca Keskin'in *Seçme Yazılar*'ın üçüncü ve dördüncü ciltlerine yazdığı giriş yazılarına bakılabilir (Keskin, 2000 ve Keskin, 2003).

6 Bu dönüşümü farklı kavramlarla anlatan bir çalışma için bkz. Collier, 2009.

7 İlk cilt 1976'da yayınlandığı halde, yazar diğer iki cilt için 1984 yılını beklemiştir. Aradaki bu uzun dönem de burada tarif etmeye çalıştığımız dönüşüm açısından önemli olmalı.

8 Nitekim *Cinselliğin Tarihi*'nin birinci cildinin (yayınlandığı yıl 1976) son bölümüyle *Toplumu Savunmak Gerekir*'in 17 Mart 1976 tarihli on birinci semineri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

9 Konuşmanın MP3 kaydı için bkz: http://www.ubu.com/sound/foucault.html (23.08.2011 tarihinde erişildi).

10 Fransızca isim hali iktidar anlamına gelen "*pouvoir*" kelimesinin aynı zamanda, fiil olarak, bir şeyi yapa-bilmek, onu yapma yetisine, hakkına, imkânına sahip olmak anlamına geldiğini de hatırlatalım.

Foucault'nun bundan fazlasıyla bunaldığını, bu yüzden de kaynak okumak için kendisini başka bir kütüphaneye (Bibliothèque du Saulchoir) attığını, orada Yunan-Roma metinlerini okumaya başladığını söylüyor. Berkeley'deki kütüphanenin zenginliği ve başka kütüphanelerden kitap ödünç alma imkânı, Foucault'nun ABD'deki hemen her kütüphaneden istediği kitaba ulaşmasını mümkün kılıyor. Rabinow'a göre yazar, Collège de France'ta verdiği derslere gösterilen kayıtsızlıktan sonra Amerikalı öğrencilerin ilgisini de zihin açıcı bulmuş.

Her ne kadar bu tür anlatılar düşünce tarihi için fazla biyografik kabul edilse de, kaynaklara ulaşım gibi bilgi üretiminin mikro-tarihinin parçası sayılabilecek bu gelişme, yazarın iktidar kavramsallaştırılmasındaki ilk metodolojik değişimin ipucunu veriyor. Pierre Rivière ile ilgili kitabında olduğu gibi sıradan insanların sıradan anlatılarının üzerinde durulduğu bir tarih kurgusundan, antik Yunan'dan günümüze kadar gel(ebil)miş metinlerin içerisindeki diyaloglara odaklanılarak düşünülmeye başlanmış bir iktidar ve özne kurgusuna.

Yöntem üzerine düşünmek

Herhalde Foucault ile hemhal olmuş hemen herkes bilgi-iktidar ilişkisi üzerinde durmuş;[11] hatta bu ilişki İstanbul'da duvar yazılamalarına bile konu olmuştur. Hafıza tazelemek amacıyla yeniden yazalım: yazara göre, iktidar ve bilgi edinme/üretme süreçleri ayrı düşünülemez. Foucault'nun biraraya getirdiği kavram çifti *pouvoir/savoir* (iktidar/bilgi, İngilizce'de *power/knowledge*) da buna işaret eder. Başka bir deyişle, bu iki fiil/edim birbirine göbekten bağlıdır.

"Arkeoloji" yazarın, disiplinleri de içerisine alan değişik bilgi/bilme türlerini mercek altına almasına, dolayısıyla bunların iktidarla ilişkilerine ışık tutmasına olanak tanır. Bu anlamda Foucault'nun öne çıkan iki kitabı *Bilginin Arkeolojisi* ve *Kelimeler ve Şeyler*'dir. Bu kitaplara aşağıda değiniyoruz, ancak buna geçmeden önce, nasıl akıl yürüttüğünü, en azından bunun yazıp çizdiklerine nasıl yansıdığını görmek, daha açık bir ifadeyle, biraz da kitaplarına yansımış düşünme yöntemiyle uğraşmak istiyoruz. Bu kitapların sorularını nasıl ortaya koydukları önemli.

Söz konusu iki kitaptan ilki *Kelimeler ve Şeyler*'deki temel mesele "şey"lerin sınıflandırılması. Belli şeyler neden ve nasıl birarada bulunurlar? Kitabın önsözünde atıf yapılan Çin ansiklopedisindeki "hayvan" maddesi bu soruyu cevaplamak için iyi bir örnek. Yazar söz konusu maddedeki sınıflandırmadan yola çıkarak, adı geçen "çılgın hayvan", "su döken hayvan", "imparatora ait olan hayvan" gibi, normalde herhangi bir biçimde birarada düşünemeyeceğimiz kavramların hangi noktada ve nasıl bir saikle biraraya geldiklerini sorar. Bu aslında, yalnızca bize tuhaf görünen bu örnekte değil, her tür sınıflandırma karşısında sorulması gereken bir sorudur.

11 İngilizce iyi bir derleme için Foucault, 1980 (der. Gordon), ayrıca bkz. Keskin, 2005.

Nitekim yazar aynı yöntemi tarih disiplinine de uygular. Foucault'ya yaptığının tarih değil de arkeoloji olduğunu yazdıran da budur (2001, önsöz). Bize en çarpıcı geleni, tarihsel belgelerin birer hafıza aracı değil de, yalnızca toplumların kendilerini belgelemelerinin bir türü olduklarını ve farklı farklı şekillerde sınıflandırılabileceklerini iddia etmesidir (Acaba sonraları tarihsel belgelerin toplanmasını ve sınıflandırılmasını toplumların "kendilik teknolojileri" olarak adlandırır mıydı Foucault?) Böylece yazar, belgeleri ve tarihleri –ister gerçekten yaşanmış oldukları iddia edilsin, ister sonradan "gerçeklik" olarak kurgulandıkları– "hafıza ürünleri" sayılmaktan çıkarıp Çin ansiklopedisindeki "hayvan" maddesinden farksız hale getirir: herhangi bir sınıflandırma yöntemi haline getirir (Foucault 1972 [1969]: 7). Hal böyleyse, o zaman bizim yazacağımız herhangi bir tarih de diğerlerinden belki farklı, ancak yine de bir sınıflandırma; daha açık bir ifadeyle, bizim şeyleri yan yana getirme, yeniden düzenleme biçimimiz olacaktır: yeni bir politika yapma biçimi. Türkiye'de gözden kaçan noktalardan birisi de bu: belgelerin ve kaynakların nasıl sınıflandırıldığının sorunsallaştırılması.

Ancak yöntem tartışmalarının bu iki kitapta yoğunlaşmış olması, yazarın diğer kitaplarında meseleyi göz ardı ettiğini de göstermez. *Deliliğin Tarihi* (2006a) açıklayıcı bir örnek olacaktır: Foucault'nun kitaba delilikle değil de cüzzamın kolektif hafızadan silinmesiyle başlaması ve onu akıl hastaneleri ve psikiyatristlerle bitirmesi bizzat bu anlamda bir tercihtir ve metni delilikle ilgili diğer metinlerden hemen ayırır. Burada bambaşka bir "delilik" kurgusu ve farklı bir "tarih" çıkar karşımıza. Yazarın *Bilginin Arkeolojisi*'nde *Deliliğin Tarihi*'ni deneysel bir uğraş olarak nitelendirmesi boşuna değildir (İngilizce metne referans veriyoruz, 1972[1969]: 16). Foucault, *Birth of Biopolitics* derslerinin hemen başında yöntemindeki yeniliği ortaya koyar: "Varsayalım ki "delilik" yok! O zaman tarih, delilik olduğu varsayılan bir şey etrafında örgütlenmiş gibi duran tüm o farklı olaylar ve pratiklerle ne yapacak?" (Foucault, 2008: 3, çeviri bizim).

Mesele delilik diye bir şeyin olup olmadığı değildir ve bu soruşturma yalnızca delilik örneğini hedef almaz. Delilik, Foucault'nun yine *Birth of Biopolitics*'te üzerinde durduğu bir dizi "evrensel kategoriden" (*universals*) yalnızca birisidir (*a.g.e.*). Yazar aynı sorunun devlet, sınıf, toplum ve benzeri daha birçok kavram için de sorulması gerektiğini düşünür. Öyleyse tarihçiyi bekleyen zorlu iş şudur: "Devlet, toplum, hükümdar ve tebaa/özne gibi şeylerin varlığını *a priori* kabul etmeden tarih nasıl yazılabilir?" (*a.g.e.*). Aynen delilikte olduğu gibi, evrensel kategorileri sorgulamadan, onları sanki "gerçekten varlarmış gibi", "herhangi bir bilme biçiminin sonucu olarak üretilmemişler gibi" kullanmak, var olan iktidar formlarını yeniden üretecektir. Foucault, evrensel kategorilerden somut olgulara geçmek, veya bu olguların anlaşılabilirliklerinin anahtarı olarak evrensel kategorilerden yola çıkmak yerine, söz konusu somut pratiklere yönelmeyi önerir (*a.g.e.*). *Deliliğin Tarihi*'nin önsözünde söylediği gibi sorunsallaştır-

manın oluşması gereken yer de burasıdır: "Önemli olan deliliği [delilik olmayandan] ayıran eylemin kendisi; bu eylem gerçekleştikten, sular durulduktan sonra [onun üzerine] geliştirilen bilim değil (Foucault, 1965[1961]: ix, çeviri bizim). Burada dikkat edilmesi gereken bir ayrım daha var: bir şeyin oluşmasıyla, yani bölünmesiyle/ayrılmasıyla (*scission*) bu böl(ün)menin teorisinin yapılması, bilgisinin yeniden-üretilmesi arasında. Başka bir ifadeyle, eylemin/pratiğin kendisiyle onun gündelik hayatta anlatılması/aktarılması veya bilimsel bir söylem tarafından kavramsallaştırılması arasında. Biraz dikkatle bakan bir göz, aynı sorunun, pratiklere yönelen benzer bir dikkatin Foucault'nun diğer kitaplarına da sızdığını kolayca görecektir. Sıkça başvurduğumuz örneklerden *Cinselliğin Tarihi*, örneğin, benzer bir noktadan hareket eder: Deneyimlediğimiz pratiklerden biri nasıl modern dünyada cinsellik adı altında nitelendirilmeye başlandı? Ve modern olarak adlandırdığımız dönemin insanları, nasıl kendilerini bu deneyimin öznesi olarak kurgulamaya başladılar? (2003:122).

Sonuç yerine: Türkiye'de sosyal bilimlerin "yapıp-etme biçimleri" ya da "yöntemleri" üzerine

Foucault okumalarında dikkate alınması gerektiğini düşündüğümüz iktidar ve yöntem noktaları üzerinde durduktan sonra, elimizden geldiğince takip etmeye çalıştığımız Türkiye'deki akademik üretim üzerine de birkaç söz söylemek isteriz. Öyleyse yöntem tartışmasından geriye bir adım atalım ve yine önce iktidar meselesine dönelim. Foucault'nun bu anlamda, daha ziyade *Deliliğin Tarihi* ve *Hapishanenin Doğuşu* çalışmalarında vurguladığı iktidarın gözetleyen, disipline eden yönüyle anıldığını, özneninse hedefi olduğu gözetim/denetim tekniklerini içselleştirdiğinin varsayıldığını daha önce belirtmiştik.

Öncü'nün (1997) Türkiye sosyolojisi üzerine tespitleri bu yorumumuzu destekliyor: Yazar, özellikle 1990'larda Foucault'ya yaygın olarak atıf yapılmasını gündelik hayatta karşılaşılan şiddete (özellikle polis şiddetine) ve gözaltında kayıplara bağlıyor ve *Hapishanenin Doğuşu*'nda anlatılan cezalandırma ve disiplin tekniklerine bu bağlamı açıklamak için başvurulduğunu belirtiyor (Öncü, 1997: 296). 2000'lerin başında ise özellikle F tipi cezaevleri üzerine yazılar bu geleneği devam ettiriyor.

Öncü'nün makalesinde dikkate değer ikinci bir tespit, 1990'larda Cumhuriyet tarihi üzerine yayınlanmış hemen her çalışmanın, bu "baskılayan ve içselleştirilen iktidar" söylemini yansıtıyor oluşu (*a.g.e.*: 270). Öncü belirtmemiş ama biz bu ikinci grup çalışmanın neden olduğu açık ironiye işaret etmek istiyoruz: evrensel kategorileri bir kenara bırakmayı öneren, devletle birebir bağlantısı olmayan bir yönetme mantığını ve pratiğini analiz ettiğini söyleyen, üstüne üstlük de iktidarın mikro düzeyde çalışılması gerektiğini defalarca vurgulayan bir düşünürün, "devlet" eleştirisi için devreye sokulması, üzerinde yeniden durulması gereken bir şey. Bunda kuşkusuz hem bir aciliyetin hem de bir ihmalin izlerini görebiliriz: Aciliyet, geleneksel olarak "devlet" olarak adlandırılan tüm o söylemler ve pratikler bütününü, yaptıkları kadar yıktıklarını, kurdukları kadar kırdıklarını da sorgulama ihtiyacından geliyor. İhmalse yöntem üzerine düşünme alışkanlığı olmamasından.

Yalnızca Foucault özelinde değil, genel düzlemde de, Türkiye'de sosyal bilimlerde yöntem ve epistemoloji üzerine yapılan tartışmaların sınırlılığına tanık oluyoruz. Bu konuda dikkat çekici bir tespit 2000'lerin ortalarında Ferdan Ergut'tan geldi (2004): *Toplum ve Bilim* dergisinin yüzüncü sayısına katkıda bulunan Ergut, yüksek lisans ve doktora tezlerinin kitaplaştırılırken teorik kısımlarının neden kitabın geri kalanından kopuk göründüğü konusunda bir tartışma yapılmasını önermişti. Ergut'un bu tespitinin belli ölçülerde genellenebilir olduğunu düşünüyoruz. Seçilmiş teorik çerçeveye uygun bir ampirik malzeme avına çıkıldığında, ve özellikle de bu malzemenin, beslendiği kavramlar kümesi ile ilişkisi kurulmadığında/sorgulanmadığında sonuç eklektik bir görünüm arz ediyor. Foucault'ya atıf yapsa bile böyle bir çalışmanın onun yöntemine ne kadar uzak düşeceğine dikkat çekelim: eldeki kategorileri "var" sayacak, kuramsal olanın izlerini somut örneğinde arayacak ve ister istemez "yukarıdan aşağıya" hareket edecektir.

Bunun altında da bir çeşit muhafazakârlık yattığını görmek gerek. Yaptığımız gibi bildiğimiz, bildiğimiz gibi yaptığımız sürece, yeni ufuklara yelken açmak kolay değil. Foucault'nun önerisi bu noktada yol gösteriyor: yöntem üzerine düşünmeyi, işlerin yapılma-edilme (bilginin üretilme) biçimlerinin sorgulanması olarak okuduğumuz zamansa, "bilimsel araştırma yöntemlerinin" kullanımımıza sunduğu sonuçları değil, bizzat bu yöntemlerin kendilerini, onları kuşatan iktidar biçimlerini sorunsallaştırmış oluyoruz. Bu anlamda, yöntem üzerine düşünmek aslında iktidar üzerine düşünmek sayılabilir. Tarih ve sosyal bilimlerin ayrışmalarının tarihi de, her birinin kendi iktidar alanını kurması olarak okunabilir. "Disiplin" sözcüğünün bilimler ve teknikler arasında salınan ikili anlamı bu noktayı ele veremektedir. Geleneksel olanın, alışılmışın dışına çıkan yapma-etme türlerinin patolojik addedildiği ve reddedildiği bir bilgi üretme ortamında, sınırlandırıldığını düşünen araştırmacının kendisini "mağdur" sayması çok kolay; daha zor olanı, kendi hareket alanını kurması. Unutmayalım, hareketi başlatan direniş.

KAYNAKÇA

Akay, A. (2000 [1995]) *Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları*, İstanbul: Bağlam.

Althusser, L. (2000 [1974]) Özeleştiri Öğeleri, İstanbul: Belge Yayınları.

Badiou, A. (2004) *Etik: Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Metis.

Balibar, E. (1978) "From Bachelard to Althusser: The Concept of 'Epistemological Break'", *Economy and Society*, 7 (3): 207-237.

Burchell, G., Gordon C. ve P. Miller (1991) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press.

Butler, J. (2005) İktidarın Psişik Yaşamı, İstanbul: Ayrıntı.

Collier, S. J. (2009) "Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond 'Governmentality'", *Theory, Culture and Society*, 26 (6): 78-108.

Ergut, F. (2004) "Disiplinlerarasılık, Teori ve Tezden çıkmış Kitaplar üzerine Serbest Vezinde Yazılmış Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 100: 39-43.

Foucault, M. (1965 [1961]) *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, New York: Vintage.

Foucault, M. (1972 [1969]) *Archeology of Knowledge and the Discourse on Language*, New York: Pantheon Books.

Foucault, M (1980) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, der. C. Gordon, New York: Vintage.

Foucault, M. (2001 [1966]) *Kelimeler ve Şeyler*, İstanbul: İmge.

Foucault, M. (2003) *Cinselliğin Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2005) "Hakikat Kaygısı", *Seçme Yazılar 2. Özne ve İktidar* içinde, yay. haz. Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı, 83-97.

Foucault, M. (2006a [1961]) *Deliliğin Tarihi*, İstanbul: İmge.

Foucault, M. (2006b [1975]) *Hapishanenin Doğuşu*, İstanbul: İmge.

Foucault, M. (2007 [2004]) *Security, Territory, Population*, New York: Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (2008 [2004]) *Birth of Biopolitics*, New York: Palgrave Macmillan.

Keskin, F. (2000) "Sunuş: Büyük Kapatılma", Foucault, M., *Seçme Yazılar 3. Büyük Kapatılma* içinde, yay. haz. F. Keskin, İstanbul: Ayrıntı, 11-19.

Keskin, F. (2003) "Sunuş: İktidarın Gözü", Foucault, M., *Seçme Yazılar 3. İktidarın Gözü* içinde, yay. haz. F. Keskin, İstanbul: Ayrıntı, 11-20.

Keskin, F. (2005) "Sunuş: Özne ve İktidar", Foucault, M., *Seçme Yazılar 2. Özne ve İktidar* içinde, yay. haz. F. Keskin, İstanbul: Ayrıntı, 11-24.

Michaux, H. (1991[1949]) *La Vie Dans Les Plis*, Paris: Gallimard.

Öncü, A. (1997) "Crossing Borders into Turkish Sociology with Gunder Frank and Michel Foucault", *Contemporary Sociology*, 26 (3): 267-270.

Rabinow, P. and Dreyfus, H. (1983) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: University of Chicago Press.

Rabinow, P. (2009) "Foucault's Untimely Struggle – Toward a Form of Spirituality", *Theory, Culture and Society*, 26 (6): 25-44.

Tekelioğlu, O. (1999) *Michel Foucault ve Sosyolojisi: Toplumsal* Öznenin *Yokoluşu ve Benin Kuruluşu*, İstanbul: Bağlam.

Ölümüne yaşatmak: Güvenlik sorunu olarak 'yaşam'*

*Aslı Çalkıvik***

Özet: Ocak 2006'ya gelindiğinde Türkiye-Irak sınırında yer alan Zaho kasabasındaki sınır güvenlik görevlisinin başına yeni bir dert açılmıştı: uçan kuşlar. Zira, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olarak hizmet veren kasaba, malların dolaşımından çok farklı bir dolaşıma, kuş gribi olarak bilinen bir virüsün dolaşımına karşı verilen savaşın kalesi haline gelmişti. Bu virütik dolaşıma karşı ilan edilen küresel sağlık seferberliğinden yola çıkan bu makalede, uluslararası sistemin işleyişine uzak olarak görülebilecek bu olayın küresel çapta kristalize olan biyopolitik güvenlik imparatorluğunun bir yansıması olduğu ileri sürülmekte. Bu tezi geliştirmek için makalenin ilk bölümünde Foucault'nun biyopolitika analizinin derinlikli bir okuması yapıldıktan sonra, ikinci bölümde bu okuma üzerinden günümüzde küresel güvenlik siyasetinin doğası ve işleyişi incelenmekte.

Anahtar sözcükler: Biyopolitika, jeopolitika, güvenlik, kalkınma, küresel liberal yönetişim, insan güvenliği, insanseverlik politikası

Giriş

Ocak 2006'ya gelindiğinde Türkiye-Irak sınırında yer alan Zaho kasabasındaki sınır güvenlik görevlisinin başına yeni bir dert açılmıştı: uçan kuşlar.[1] Zira, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olarak hizmet veren kasaba, malların dolaşımından çok farklı bir dolaşıma –H5N1 adlı bir virüsün dolaşımına– karşı verilen küresel savaşın bir kalesi haline gelmişti. Virüs, binlerce insanın hayatına mal olabilecek "Highly Pathogenic Avian Influenza"nın (HPAI) bir türüydü. Kuş gribi olarak da bilinen H5N1 virüsü, Dünya Sağlık Örgütü'nün 2007 yılı-

(*) Bu makalenin yazılma aşamasında yardım ve desteklerini benden esirgemeyen Sanem Güvenç Salgırlı ve Suha Çalkıvik'e teşekkür ederim.

(**) İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

1 "For Kurds, Chickens Mean Food, Cash and Now Death," *New York Times*, 1 Şubat 2006.

na ait raporunda belirtildiği üzere, 21. yüzyılda insanlığı tehdit eden en büyük tehlikelerden biri olan küresel salgın hastalıkların bir örneğiydi.[2] Zaho'nun bu küresel savaştaki stratejik önemi, virüsün, Doğu Asya dışında ilk defa bu bölgede tespit edilmesinde yatıyordu. Birleşmiş Milletler Dünya Gıda ve Tarım Örgütü'nden bir görevlinin sözleri ile, Türkiye sınırlarında yeterli güvenlik önlemlerinin alınmaması "Avrupa kıyılarında sürekli bir hastalık deposunun bulunması" anlamına geliyordu.[3] Kısacası, Avrupa'nın kaçak göçmen kâbusuna, uçan kuşlar ve onların taşıdığı virüs eklenmişti.

1918'deki grip salgınının anılarının gölgesinde, uluslararası toplum silah başına çağrıldı; Birleşmiş Milletler "tavuk öldürerek önemli bir kamu görevini yerine getirecek büyük ve güvenilir uluslararası bir itlaf gücü" oluşturmaya soyundu.[4] Bu küresel itlaf çağrısı üzerine harekete geçen Türkiye ile komşu ülkelerde birkaç haftalık bir zaman zarfında, hasta olup olmadıklarına bakılmaksızın milyonlarca tavuk öldürüldü; 'yaşam'ı daha dirençli ve sürdürülebilir kılmak için tavuklara karşı verilen bu amansız savaş Türkiye'de küçük ölçekli tavukçuluğun sona ermesine neden oldu.[5] Yaşananların geçim derdinin ötesinde de bir anlamı vardı: küresel çapta insan sağlığını tehdit ettiği söylenen bu düşmana karşı verilen savaş, en az hastalıklı tavuklar kadar iflah olmaz olarak addedilen, hâlâ arka bahçesinde tavuk besleyen, kalkınmamış 'yaşam'a karşı verilen de bir savaştı. Kamuoyundaki tartışmalarda fazla üzerinde durulmamasına rağmen bu küresel sağlık seferberliğinin Türkiye cephesinde yaşananlar, tikel bir anomali olmanın ötesinde, tam tersine, küresel boyuttaki gelişmelerin yerel dinamiklere telaffuzuna denk geliyordu.

Bu yazıda H5N1 virüsü çevresinde gelişen ve ilk bakışta uluslararası düzenin inşasına ya kısmen ya da tamamen uzak gibi yorumlanabilecek bu olayları, günümüz siyasal oluşumuna dair önemli ipuçları verdiği savından yola çıkarak, güvenlik siyaseti ve küresel güvenlik pratiklerinde yaşanan dönüşüm bağlamında ele alıyorum. Bu vesileyle, Soğuk Savaş sonrasında kristalize olan küresel liberal yönetişimin ne anlama geldiğini de tartışıyorum. Yazıda öne sürdüğüm temel tez, coğrafi sınırlar içinde 'egemenlik'i (*sovereign territoriality*) kendine temel alan ve ulus-devletin bekasına denk düşen bir iktidar biçimi olan jeopolitikaya, günümüz dünya düzeninde, küresel çapta 'yaşam'ı düzenlemeyi kendine hedef alan bir iktidar mekanizması olan biyopolitikanın eklemlendiği yönünde.

Bu savı açıklamak ve temellendirmek için küreselleşme çağı olarak nitelenen

2 Raporun tam metnine şu adresten ulaşılabilir: http://www.who.int/whr/2007/en/index.html (Sayfaya 3 Eylül 2011 tarihinde erişilmiştir.)

3 "With Flu in Turkey, Close Neighbors and Europeans Go on Alert," *New York Times*, 13 Ocak 2006.

4 "In War on Bird Flu, UN Looks to Recruit Killer Army," *New York Times*, 29 Ocak 2006.

5 2006-2008 arasında itlaf edilen hayvanların sayısı 2,5 milyona ulaştı. Kuş gribinin hayvancılığa etkilerinin incelemesi için: Yurdakul Saçlı "Türkiye'de Tarım İstatistikleri: Gelişimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri" (Ankara: DPT, 2009).

günümüz dünya düzeninde güvenlik pratikleri ve söylemlerine daha yakından bakmadan önce, güvenlik ve güvenliğin biyopolitik analizi ile bu yazıda ne kastettiğimi açıklamaya çalışarak başlayacağım.

Güvenlik aparatı olarak biyopolitika[6]

"Biyopolitika'nın Doğuşu" adı altında toplanan 1978-1979'e ait seminerlerin çerçevesini çizen Foucault, o yıl hukuk ile asayiş, devlet ile sivil toplum karşıtlıklarının nasıl işlediğini inceleyeceğini, kendi deyimiyle, "şans(ı) yaver giderse" biyopolitika ve 'yaşam' sorununa değineceğini belirtir (Foucault, 2008: 78). Bir de not düşer: "[P]lanımı değiştirebilirim, keza, kerevit gibi yandan yandan giderim" (*a.g.e.*: 78). Bu uyarıyı doğrularcasına, Foucault'nun ağırlıklı olarak Alman ve Amerikan neo-liberalizminden bahsetmesine, biyopolitika konusuna hemen hiç değinmeden seminerlerin sona ermesine tanık oluruz (*a.g.e.*: 96). Esere adını veren biyopolitika kavramının o yılki tartışmada boy göstermemesi, bu kavram etrafında şekillenen sorunsaldan bir kopuş anlamına gelmez. Tersine, o yılki tartışmaları, 1970'lerden itibaren Foucault'nun düşünce izleğine oturtmak, bu izleğin ana damarını oluşturan modern iktidar ve siyaset sorunsalı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Zira, *Biyopolitika'nın Doğuşu*'na kaynaklık eden bu ana sorunsal ve etrafında şekillenen temalar, serinin ilk seminerler dizisi olan 1975-1976 yılına ait *Society Must be Defended*, aynı yılın sonunda yayımlanan *History of Sexuality*, yine aynı dönemde yayımlanan *Discipline and Punish*, *La Volonté du Savoir* ve 1977-1978 yılına ait seminerlerin toplandığı *Security, Territory, Population* adlı eserlerde karşımıza çıkar.

Foucault'nun düşünce izleğini oluşturan temaların odağında modern siyasetin, daha kesin bir tabirle, liberal modernitenin tarihsel pratikler üzerinden analizi yer alır. İşlediği konu metodolojik olarak farklı bir yol izlemeyi gerektirir. "Evrensellerin olmadığını varsayalım" der Foucault (2008: 3). Makro-anlatılar yerine mikro-pratiklerden yola çıkarak yaşanan tarihsel dönüşümlerin haritasını çizer ve modern liberal iktidarın nasıl işlediğinin dökümünü yapar. Bu çerçeveden bakıldığında, liberalizm ne bir siyaset düşüncesine ne de bir ideolojiye indirgenerek anlamlandırılabilir; analiz, "iktidar mekanizmaları, teknikleri ve teknolojilerinde yaşanan dönüşümler" (Foucault, 2003: 241) üzerinden yapılmalıdır.

Foucault'nun iktidar analizinin yanıtını aradığı temel soru, günümüzde tüm çıplaklığı ile karşımıza çıkan bir olgu, modernitenin kalbinde yatan bir çelişkidir: Yaşatmaya dayalı bir siyaset nasıl olur da bir ölüm makinesine dönüşebilir? (Foucault, 1990: 137) Modern siyasetin tanımlayıcı özelliklerinden biri, siyasal

6 Foucault ile hemen hemen özdeşleşmiş olmasına rağmen biyoiktidar kavramının çok daha uzun bir tarihi olduğunu hatırlamakta yarar var. Kavramın kapsamlı bir tartışması için şu kitaba bakılabilir: Lemke, 2011.

şiddeti toplumsal koordinatların dışına itmeyi kendine düstur edinmesi ve bunun gerçekleşmesinin mümkün olduğuna dair inancıdır (Joas, 2003). İnsanlığın şiddetin pençesinden kurtulmasının bir hayal olmadığını vaaz eden modern siyasetin bu iddiası, en etkileyici ifadesini Immanuel Kant'ın "ebedi barış" tartışmasında bulur (1991). 'Yaşam'ı yücelten, bu şekilde kendini barışa odaklı bir proje olarak kuran modern siyaset nasıl olur da yaşama karşı bir savaşa dönüşür?

Bu soru, bu temel çelişki (ki, birazdan açıklayacağım üzere Foucault bunun bir çelişkiden çok doğal bir sonuç olduğunu anlatacaktır) bütün aciliyeti ile bugün yine karşımızda durmakta. Nasıl olur da modern siyasal projenin küreselleştiği günümüz dünyası, şiddetin –sadece nicel olarak artması konusunun ötesinde– hayatı yok etmenin daha 'verimli' yöntemlerinin uygulamaya konulduğu bir dünya olabilir? Özellikle de Kosova'ya yapılan NATO müdahalesini izleyen dönemde hedef odaklı 'akıllı bombalar'ın yaygınlaştığı, enformasyon ve dijital teknojilerin gelişimi ile resmî olarak savaş ilan edilmeden savaşların sürebildiği, savaş teknolojisine imanın ayyuka çıktığı ve savaşın (en azından bir taraf için) bir bilgisayar oyununa, sanal savaşa dönüşmesi ile birlikte, savaşların kendi çarpık etiğini de beraberinde getirdiği siyasal bir kültürde yaşamak ne demektir?[7] Öldüresiye yaşatma paradoksunun en vahim ifadesi olan, insanlık adına yapılan, yüzlerce-binlerce insanın üzerine bombaların yağdırılabildiği insani müdahaleler, ideolojik çarpıtmalar ya da uluslararası hukukun emperyal çıkarlara alet edilmesinin ötesinde, nasıl bir politik akla işaret eder?

Bu sorulara kaynak olan temel çelişkiyi irdeleyen Foucault, söz konusu siyasal aklın kökeni ve gelişimini tarihsel pratikler üzerinden inceler, görünüşteki paradoksal durumun yanıtını, 'yaşam'ın iktidarın sorunu haline gelmesi ve buna paralel olarak oluşan güvenlik toplumunda aramak gerektiğini gösterir (1990: 137-143). Bu tespitin ne anlama geldiğini açıklamadan önce, yaşam odaklı siyasetin anlamı, siyasal, etik sonuçları üzerine düşünen ve Focault'dan esinlenmelerine rağmen, farklı sonuçlara varan analizler olduğunu belirmekte yarar var. Bu analizler arasında ilk akla gelenler yaşam siyasetinin çok farklı portrelerini çizen Agamben, Negri ve Esposito gibi düşünürlerdir. Bu düşünürlerin biyoiktidarı nasıl kavramsallaştırdıklarını kapsamlı olarak irdelemek bu yazının sınırlarını aştığı için temel ayrılık noktalarını kısaca belirtmek ile yetineceğim. Radikal siyasetin öznesi olarak biyopolitik çokluğa işaret eden Negri'ye göre Foucault, yaşamın olumlayıcı gücünü (*affirmative power of life*) göz ardı etmiştir (Casarino ve Negri, 2008: 134-190). Foucault'nun tarihselleştirdiği biyoiktidarı ontolojik bir durum olarak niteleyen Agamben'e göre yaşam –Negri'nin yücelтmesinin aksine– yaratıcılık ve dönüşümün kaynağı değil ancak iktidar teknolojisinin nesnesi olabilir (1998). İtalyan Okulu'ndan bir başka düşünür olan Roberto Esposito ise bu iki uç arasında ara yol bulmaya çalışır ve biyoiktidarın, toplumların kendi kendilerini savunmasına yönelik olan "immunizasyon paradigması" ışığında okunması gerektiğini, biyoiktidarın immunizasyondan ayrışması durumunda yaşamı olumlayıcı bir biyopolitikanın kurulabileceğini iddia eder (2008).

7 Yeni savaşlar ve savaşın değişen doğasına bağlı olarak oluşan savaş etiğinin önemli bir tartışması için şu kitaba bakılabilir: Der Derian, 2009.

Foucault'nun biyoiktidarı nasıl kavramsallaştırdığını anlamak için iktidarın sorunu olan 'yaşam' önermesini açmak gerekir. Bu açıdan sorunsallaştırma (*problematization*) kavramı analizde kilit önem taşır.[8] Sorunsallaştırma, söz konusu sorunlar ya da eylem alanlarının kendiliğinden verili, tarih dışı bir özü olmadığına, aksine, olguların belirli şekillerde sorun olarak kurgulanıp, sunulması sürecine dikkat çeker. Bir olgu (ya da soru) sorunsallaştırma sonucunda 'sorun' haline gelir. Bu süreç, iktidar ilişkileri ile iç içe geçmiştir. Hangi soruların sorulduğu, sorulan sorulara hangi yanıtların verildiği, sonuç olarak nasıl bir eylem ve müdahale alanı yaratıldığı, kısacası, soruların nasıl 'sorun' olarak kurulduğu, neden şu veya bu şekilde değil de o şekilde bir sorun olarak kodlandığı, bunun sonucunda nasıl bir bilgi nesnesi olarak eylem alanına dâhil edildiği bilgi/iktidar sisteminin içinde açıklığa kavuşturulabilir (Foucault, 1994).

Bir iktidar pratiği olarak modern liberal siyaset de belirli bir sorunsallaştırma üzerinden kendini kurar. Modern iktidarın merkezindeki bu soru ve sorun 'yaşam'dır. Modernlik eşiği, egemenlik paradigmasından biyoiktidara geçiş ile yani, iktidarın ölüm yerine yaşamı kendine referans olarak almaya ve onun üzerinden kendini kurmaya başlaması, 'yaşam'ın özgürce gelişmesinin ve sürekliliğinin sağlanmasının siyaset aritmetiğinin temel amacı haline gelmesi ile aşılır (Foucault, 1990: 137). 'Yaşam'ı güvenlik söylemi ve pratiklerinin ana nesnesi olarak alan biyopolitika 'yaşatırken' toplumun genel olarak gelişmesine yönelik olarak popülasyonun düzenlenmesini gözeten bir iktidar stratejisidir. Diğer bir deyişle, modern siyaset matrisini oluşturan, egemenlik ve haklar ikilisi değil, güvenlik mekanizmaları-popülasyon-iktidar serisidir (2003: 76).

Bu seriyi oluşturan terimlerden popülasyon[9] kilit konumdadır. Popülasyonun siyasi bir sorun haline gelmesi ile biyopolitika ortaya çıkar; 'yaşam' ile güvenlik pratikleri arasındaki ilişki de bu siyasal kategori üzerinden kurulur (Foucault, 2003). İktidarın nesnesi olan 'yaşam', tümü ile biyolojik özelliklerine indirgenen bir yaşam, yani, popülasyondur. Foucault'nun tanımı ile popülasyon "içinde yaşadıkları maddi ortama bağlı olarak sadece biyolojik varlık sürdüren bir çoğulluk" (2007: 21) demektir. Biyoiktidar "yaşayan bir varlık olması itibarı ile insan" (*a.g.e.*: 11) üzerinden kurulan iktidardır. Popülasyon, 'insanlık'tan (*le genre humain*) 'insan türü'ne (*l'espèce humaine*) geçiş ile ortaya çıkan siyasal bir kategoridir (*a.g.e.*: 75). Popülasyon ne haklar söyleminin merkezindeki bi-

8 Bir söyleşisinde Foucault, *Deliliğin Tarihi*'nden itibaren kaleme aldığı bütün çalışmalarda "sorunsallaştırma" kavramının "ortak kavram" olduğuna, fakat taşıdığı bu merkezî öneme rağmen kavramı yeterince açıklığa kavuşturmadığına değinir (1988: 257).

9 Terimin Türkçe karşılığı olan 'nüfus' kelimesi, bir bilgi/iktidar kategorisi olan 'population' kavramı ile anlatılan olguyu açıklamaktan uzak olduğu için yazı boyunca popülasyon kelimesini kullanıyorum.

rey ve topluma ne de disipliner teknolojilerin odağındaki bireysel bedenlere tekabül eder (*a.g.e.*: 42).[10] Toplum ve bireyden farklı bir düzeyde oluşan bu bilgi/iktidar nesnesi yepyeni bir olgu, modernitenin bir buluşudur. Popülasyon üzerinden iktidarın nesnesi olan 'yaşam', ölümlü tekil bedenleri ile bireylerin yaşamı ya da toplumsal boyuttaki yaşam değil, tamamen biyolojik özellikler üzerinden tanımlanan bir kütlenin, biyolojik bir yığının yaşamıdır.

Popülasyona indirgenmiş bir yaşamı kendine referans noktası ve eylem (müdahale) alanı olarak alan, biyolojik bir yığını yaşatmayı kendine düstur edinen biyoiktidar ile güvenlik teknolojilerinde bir dönüşüm yaşanır. Bu dönüşümü anlamak için öncelikle "güvenlik nedir?" sorusunu yanıtlamak gerekir. Focault, *Security, Territory, Population* seminerlerine bu soru ile başlar (1978: 4). Yanıt basittir: Güvenlik, ne nesnel bir duruma ya da evrensel bir değere tekabül eder; ne kolluk kuvvetleri, ordu gibi güvenlikten sorumlu belirli kurumların pratiklerine ve ideolojik çarpıtmalara indirgenebilir.[11] Güvenlik ile kastedilen bir iktidar biçimi, kendini 'tehlike' üzerinden üreterek siyasal topluma düzen veren söylem ve pratikler bütünüdür.[12]

Yaşatmayı kendine düstur edinen, biyolojik özelliklere indirgenerek kodlanan 'yaşam'ı tehdit eden tehlikelere karşı korkuyu siyasalın kurucu duygusu yapan modern biyopolitika, bu nedenle özünde bir güvenlik siyasetidir. "Özgürlük nedir?" adlı makalesinde Hannah Arendt (1961: 143-171) tam da bu noktaya değinir. Arendt'e göre modern siyasette esamesi okunan tek özgürlük fikri, korkmama özgürlüğüdür; siyasetin kriteri özgürlük değil güvenlik haline gelmiştir.[13] Güvenliğin siyasal özgürlük ile özdeşleştirilmesi nedeniyle özgürlük düşüncesi ile siyaset arasında kapanamayacak bir uçurum oluşmuştur. Her ne kadar Arendt modern siyaseti analiz ederken biyopolitika gibi bir kavramı kullanmaz ise de siyasal alanı mutlak egemenlik üzerinden kurgulayan Thomas Hobbes'un bahsettiği, can korkusuna dayalı güvenlik anlayışı ile günümüzdeki güvenlik anlayışını kıyaslarken tam da yukarıda değinilen, popülasyonu yaşatıp yeşertmeye odaklı biyopolitikaya işaret eder.[14] Buna göre, ilkinde güvenlik, şiddetin elinde bireylerin can derdine düşerek, vahşi bir şekilde öldürülmesine karşı koruma sunmak olarak tanımlanırken, güvenliğin tanımı modern çağda değişmiş ve "toplumun hayati süreçlerinin güvene alınması" anlamını almıştır (*a.g.e.*: 150).

10 *Le genre humaine*'in kökenindeki *'gens'* Roma ve Ortaçağ hukukunda geçen *'jus gentium'*dan gelir. *'Gentium'* hukuki, siyasal, kültürel bağlarla bağlı 'halk' fikrine işaret ederken, *'l'espèce'* biyolojik anlamı ile türe tekabül eder ve ortak paydasını biyolojik özellikler oluşturur (Dillon ve Lobo-Guerrero, 2008: 273).

11 Liberalizm ve güvenlik pratiklerini incelerken polis ya da orduya odaklanmak Foucault'nun bu uyarısını kulak ardı etmek olur.

12 Burada düzen (*order*) ile kastedilen bir iktidar mekanizması, yani, hiyerarşik bir düzen-lemedir (*ordering*); siyasal öznelliğin belirli bir şekilde kurgulanarak, siyasal özne ile siyasetin öznesinin tanımlanmasıyla, siyasal olanın sınırlarını belirleyerek kurulu düzeni üreten ve yeniden üreten bir siyaset biçimidir.

13 Bu noktada Foucault'nun modern siyasetin vaat ettiği özgürlüğün ne tür bir özgürlük olduğuna dair şu tanısını hatırlamakta yarar var: "[F]reedom is nothing but the correlative of the deployment of apparatuses of security." (Özgürlük, kurulan güvenlik aparatlarının kullanımının ötesinde bir şey değildir) (2007: 48).

14 Arendt ile Foucault'yu birlikte okuyan Braun (2007) burada yapılana paralel bir tespitte bulunmuştur.

Güvenliği istenen bir durum, evrensel bir değer, siyasetin kurucu ögesi ya da ana amacı almak yerine bir siyaset biçimi –güvenlik siyaseti– olarak tanımlamak öncelikle risklerin nasıl bir sorunsallaştırma süreci ile güvenliğe tehdit oluşturan bir olgu olarak kurulduğuna, beraberinde ne tür iktidar teknolojilerini, ne tür bir siyasi aklı işleme soktuğuna bakmayı gerektirir. Nihayetinde 'tehlike' denen şey verili, nesnel bir durum olmaktan çok, kime ve neye karşı bir tehdit oluşturduğuna bağlı olarak değişen bir yorumdur (Campbell, 1998: 1-2). Bu durum yaşamın riskler ile dolu olmadığı anlamına gelmediği gibi olası her tür riskin de bir 'tehlike' veya 'tehdit' olarak kodlanmadığına da işaret eder. Farklı güvenlik pratikleri, mekanizmaları, rasyonaliteleri farklı tehlike söylemleri üzerinden kendini var ederken farklı siyasal öznellikler kurar. Dolayısıyla, 'yaşam'ı referans noktası alan güvenlik sorunsalı ve bunun etrafında şekillenen siyaset teknolojileri kimlik, toprak bütünlüğü, vs. gibi referans noktaları üzerinden kurulan güvenlik siyasetinden farklılıklar gösterecektir.

Dillon ve Lobo-Guerrero'nun (2008) "21. Yüzyılda Biyopolitika" adlı makalelerinde, Foucault'dan yola çıkarak modern çağda baskın olan iki temel güvenlik sorunsalı arasında yaptıkları karşılaştırma, söz konusu farklılıkları görmek ve bir güvenlik siyaseti olarak biyopolitikanın doğasını anlamak açısından oldukça zihin açıcıdır. Yazarlara göre bu güvenlik sorunsallarından biri, coğrafi sınırlar içinde egemenliği (*sovereign territoriality*) kendine temel alan ve ulus-devletin bekasına denk düşen bir iktidar biçimi olan jeopolitikadır. Modern siyasete ağırlıklı olarak damgasını vuran jeopolitika tehlikeyi ulusal kimlik, ulusal çıkar, ulusal güvenlik gibi koordinatlar üzerinden kurar. Siyasal öznellik, kimlik/farklılık, biz/öteki diyalektiği içinde kurulur. Söz konusu ötekileştirme stratejileri için sınırların çizilmesi ve bu sınırların tehditlere karşı korunması merkezî önemdedir. Bu sınırlar iç politika/dış politika, yerli/yabancı ayrımlarındaki gibi devletin sınırları ile örtüşebileceği gibi, dost/düşman, biz/öteki ayrımının işleme sokulduğu toplumsal topografyada çizilen her türlü sınırı da kapsayabilir. Dillon ve Lobo-Guerrero'nun da belirttiği gibi, jeopolitik güvenlik sorunsalının temelinde önleyici, koruyucu, yani, 'profilaktik' bir mantık yatar (*a.g.e.*: 276). Güvenlik, etrafına koruyucu bir zırh çekerek bir özne ya da nesneyi (yani, içerisini) dışarıdaki bir tehlikeye karşı korumayı içerir; çıkarlar, amaçlar, niyetler hakkında kesin bir bilgiye ve bu bilgi üzerinden neden-sonuç ilişkileri kurmaya dayanır.

Popülasyon üzerinden tanımlanan biyopolitika ise güvene alınmak istenen şeyin (yani, biyolojik bir tür olarak 'yaşam'ın) doğasına paralel olarak farklı bir mantık izleyecek, iktidar stratejilerinin odağındaki bu nesnenin özelliklerini yansıtan farklı yönetim stratejilerini devreye sokacaktır. Popülasyonun doğası-

na içkin başlıca özellik dolaşımdır (Foucault, 2007). Dolaşım, damarlarda dolaşan kan gibi, türün yaşamı için hayati bir özellik taşır. Dolaşım 'yaşam'ın tanımlayıcı unsuru ise bu akışları durdurmak, onu koruyucu bir zırh içine hapsetmek kanın akışına son vermek gibi, güvene alınmak istenen 'yaşam'ı sonlandırmak anlamına gelecektir. Bu nedenle, siyaseti bir güvenlik sorunu olarak kuran biyopolitika "sınırlar çizerek ya da belirli bir mekana hapsederek değil, her şeyden çok ve öncelikle dolaşımı mümkün kılarak, onu sağlama alarak" işler (*a.g.e.*: 30). Güvenlik mekanizmaları dolaşımı durdurmayı değil, onu organize etmeyi, 'iyi' ve 'kötü' dolaşım arasında ayrım yapmayı, 'kötü' dolaşımı azaltırken 'iyi' dolaşımı artırmayı hedefler (*a.g.e.*: 17-19).

Dolaşım sorunu, birbirleriyle ilintili ancak farklı iki olguyu, karmaşık sistemler (kompleksite) ve raslantısallık (*contingency*) sorunlarını güvenlik stratejilerinin merkezine oturtur (Dillon, 2008). Bunlardan ilki olan karmaşıklık, hiçbir düzenin olmadığı, kaotik bir yapıya tekabül etmez; organik sistemlere içkin bir özelliktir. Organizmalar mekanik sistemlerden farklı olarak doğrusal (lineer) bir mantığa göre hareket etmez; beklenmedik bileşimler, önceden öngörülemez farklılaşmalar ile kendi kendine gelişen, uyum sağlayan, dönüşen dinamik yapılardır. Dinamik bir sistemin öngörülemez gelişmelere gebe olması raslantısallık olgusunu 'yaşam'ın kurucu ögelerinden biri yapar. Raslantısallık, gelişigüzellik anlamına gelmez; raslantılar zamandan ve mekândan bağımsız olarak geçerliğini koruyan hareket yasalarına göre de belirlenmez. Koşulların, zaman ve mekânsal olarak, önceden kestirilemeyen elverişli bileşimleri sonucu ortaya çıkar.

İç içe geçmiş bütün bu özellikleri –dolaşım, kompleksite, rastlantısallık– ile 'yaşam', biyopolitikaya farklı bir soru sordurur. Bu soruyu Foucault şöyle formüle eder: "Önceden kestirilemeyen bir şey ile başa çıkabilmek için ne yapmak gerekir?" (Foucault, 2007: 19) Bu sorunsal çevresinde şekillenen güvenlik aparatının siyaset aritmetiği kesinlik değil bilinemezlik, norma uygunluk değil olasılıkların dağılımının optimize edilmesi, 'kaza'ların önlenmesi değil tesadüfün metalaştırılarak riske dönüştürülmesini içerir (*a.g.e.*: 17-23). Biyopolitik güvenlik aparatı kapatmaz, kısıtlamaz, sınırlar içine hapsetmez; aksine, giderek genişleyen bir eylem alanı yaratır. Yaşamsal süreçlerini kendiliğindenliğine bırakır, kendi doğal seyirlerini izleyerek gelişmelerine olanak tanır. Bu süreçler üzerinden kurgulanan 'gerçeklik' algısının içinde hareket ederek farklı unsurlarının birbirleri ile uyum içinde çalışmasına yönelik müdahalelerde bulunur (*a.g.e.*: 45). 'Yaşam'a egemenlik gibi dışarıdan müdahale etmez, onu kısıtlamaz; kanun ve güç kullanımını mümkün oldukça en aza indirmeyi amaçlar. Diğer bir deyişle, 'yaşamı' dışarıdan yönetmez; ona, içeriden şekil verir. 'Yaşam'ı iktidarın nesnesi olarak kuran biyopolitikaya geçiş ile egemenlik siyasetinin (*sovereign politics*) merkezinde rol alan ölüm, sahneden çekilmez. Biyopolitikanın tanımladığı 'yaşam' kalıbına uymayan yaşam, 'türün' sürekliliğine tehdit oluşturması nedeniyle ya iflah edilmeli ya da iflah edilmeyecekse, yok edilmelidir.

Küresel liberal yönetişim: Günümüzde güvenlik siyasetini anlamak

"Tehlike kültürü olmadan liberalizm olmaz."
(Foucault, 2008: 67)

Modern siyasetin kökenleri ve oluşumu üzerinden liberal iktidar tekniklerinin bir haritasını çıkaran Foucault, eserlerini günümüzünkinden çok farklı bir uluslararası ortamda, Soğuk Savaş'ın son dönemlerinde kaleme almıştır. Bir iktidar tekniği olarak liberalizmin ortaya çıkışı, gelişimi ve liberal yönetim tekniklerinde yaşanan dönüşümleri, ağırlıklı olarak modern devlet sınırları içinde incelerken, devletler sisteminin kökeni ve oluşumuna dair sınırlı sayıda gözlemde bulunur.[15] Sistemin yapı taşı olan devlet aklına –hikmet-i hükümete– odaklandığı eserlerinde uluslararası siyaseti kendine özgü dinamikleri açısından incelemez. Modern siyasal akla dair söyledikleri devlet-içi/devlet-dışı ayrımının tarihsel pratikler yoluyla nasıl kurulduğuna değinmeden bu karşıtlığı verili alır. Kısacası, Foucault iktidar mekanizmalarının ulus-devlet ötesi boyutu üzerinde fazla durmaz.

Bu nedenlerden dolayı Foucault'nun tarihsel analizleri ve modern siyasete dair tespitlerinin, uluslararası ilişkileri anlamak açısından yetersiz kalacağı sonucunu çıkaranlar olmuştur.[16] Yine de eserlerinde uluslararası siyaset tartışmasına sınırlı yer ayırmış olmasına rağmen uluslararası sistemde iktidar ilişkilerinin yapısı ve siyasal öznellik hakkında Foucault'dan öğrenebileceğimiz hiçbir şey olmadığı sonucuna varmak fazla acele alınmış bir karar olur. Zira, düşünürün biyoiktidar tartışması, liberal akla ve bu aklın güvenlik sorunsalını nasıl kurduğuna dair saptamaları, küreselleşme başlığı altında tartışılan tarihsel dönüşümlerin yaşandığı günümüz dünyasında vücuda gelen[17] küresel liberal yönetişimin yapısını ve işleyişini anlamakta önemli ipuçları sunmakta. Bu, düzenin siyasal bir eleştirisini yapmak ve ona karşı alternatifler geliştirmek açısından da önemli bir kaynak oluşturmakta. Foucault'nun incelediği üzere, modern devlet aklı ve egemenlik paradigmasının bir eleştirisi olarak ortaya çıkan liberalizm, günümüzde kurumlar, söylemler ve pratikler üzerinden daha önce görülmemiş düzeyde dünyaya yayılmış, küresel çapta bir iktidar biçimini almış durumda. Farklı tarihsel koşullarda yazılmış olmasına rağmen Foucault'nun 1970'lerde kaleme

15 Bu gözlemlerden bazıları modern devletler sistemini incelediği *Security, Territory, Population*'ın (2007) son üç semineri ile *Birth of Biopolitics*'in (2008) 3. seminerinde bulunabilir.

16 Foucault'nun yazdıklarının Uluslararası İlişkilere uyarlanmasının ne derece mümkün olabileceğine dair farklı görüşleri biraraya getiren kapsamlı bir tartışma için şu kaynağa bakılabilir: "Forum: Assessing the Impact of Foucault on International Relations," *International Political Sociology*, 4(2), 2010: 196-215.

17 "Vücuda gelen" deyişini, Foucault'nun eserlerinin odağındaki 'oluşum' (İngilizce'deki 'constitution') temasının hem bir durum hem de bir sürece denk gelmesi, hem de siyasal, hukuki, tıbbi, ve biyolojik olmak üzere birden fazla anlam taşıması yüzünden kullanıyorum (Elden, 2002: 125-126). Elden'ın formüle ettiği gibi Foucault'nun analizinde biyoiktidar kavramı "siyasetin oluşumu" ile "oluşumun siyaseti"ni biraraya getirir.

aldığı eserlerinin, özellikle de seminerlerinin önemi, biyopolitika kavramı ve bu kavram çerçevesinde incelediği bir yönetişim tekniği olan liberal güvenlik sorunsalında yatmakta.

Soğuk Savaşı izleyen döneme kapitalizmin küreselleşmesi, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlarda reformlara gidilmesi, uluslararası hukuk alanında insan hakları söyleminin yaygınlaşması, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin oluşumu, sivil toplum hareketlerinin dünya çapında hız kazanması, uluslararası insani yardım örgütlerinin hızla yeşermesi ve güçlenmesi gibi olgular damgasını vurdu. Liberal kurum, pratik ve söylemlerin dünya çapında yaygınlaşması karşısında, uluslararası ilişkilere dair bazı yaygın kanılar ve varsayımlar akademik çevrelerce yeniden gözden geçirilirken, yeni dünya düzeninin küresel çapta yeni düzenlemeler, yeni kural koyma (*rule-making*) biçimleri, diğer bir deyişle demokratik bir küresel yönetişim oluşturulması gerektiği, siyasal aktörlerden bilim adamlarına, farklı çevrelerce hararetle dile getirilmeye başlandı.[18] Bu tartışmalarda ağırlıklı olarak, toplumlararası karşılıklı bağımlılıkların (*interdependence*) arttığı ve derinleştiği küreselleşme çağında, iktisattan çevreye, güvenlikten siyasete pek çok konuda toplumların artık tek başlarına sorunlara çare bulamayacaklarının, küresel çapta dayanışma ve yönetişim ağlarının oluşturulmasının, uluslararası kuruluşlar ve uluslararası hukukun güçlendirilmesinin gerektiğinin altı çiziliyordu. Devlet odaklı, yani, egemenliği uluslararası hukukun üstünde tutan bakış açıları yerini, insan odaklı ve insan haklarını ön plana alan yaklaşımlara bırakmalıydı. Diğer bir deyişle, küreselleşme, küresel çapta demokrasinin –kozmopolit demokrasinin– nesnel koşullarını oluşturmaya başlamıştı (Kaldor, 1999: 112-137; Archibugi, 2000).

11 Eylül 2001'de ABD'de gerçekleştirilen saldırıların ardından yaşanan gelişmeler, ABD ve İngiltere'nin başını çektiği 'uluslararası toplumun' ilan ettiği 'teröre karşı savaş', Afganistan ve Irak işgalleri, buraların siyasal ve ekonomik açıdan yeni sömürge haline getirilmeleri, küresel çapta liberal bir barışın mümkün olduğuna dair 1990'larda çizilen bu iyimser tabloları altüst etti. Söz konusu gelişmeler kimileri tarafından geleneksel egemenlik paradigmasının geçerliğini koruduğunun işareti olarak yorumlanırken (Waltz, 2002), Marksist analizler, 1990'larda yaygınlaşan insani müdahaleler, insan hakları ve uluslararası hukuk gibi söylemlerin, ABD'nin küresel hegemonyasının ve askeri gücünün kılıfı olduğunun bir kez daha kanıtlandığını öne sürüyordu (Chandler, 2002; Wood, 2005). Bu analizlere göre 1990'larda küresel barışa, insani yardıma adanmışlık kisvesi altında yatan gerçeklik, Batılı devletlerin stratejik manevraları, insanlık ve demokrasi söylemini kendi çıkarlarına alet etmeleriydi.

Gerek uluslararası hukuk ve kozmopolit düzenlemeler ile ulus-devletin dar

18 Küresel yönetişim tezlerinin kapsamlı bir analizini yapmak bu makalenin sınırlarını aşmakta. Tartışmalar hakkında bilgi edinmek için şu kaynaklara bakılabilir: Rosenau ve Czempiel, 1992; Duvall ve Barnett, 2005; Held ve McGrew, 2007.

kalıplarının aşılarak küresel barış ve güvenliğe ulaşmanın mümkün olduğuna dair inançları ile liberal bakış açıları, gerekse hukukun son kertede egemenliğe tâbi olduğunu ve hukukun dili ile silahın gücü arasındaki çatışmanın her zaman ikincisi lehine sonuçlanacağını öne süren reel politik analizler, dünya düzenine şeklini veren iktidar ilişkilerinin çapraşıklığını kavramakta yetersiz kalır. Zira, Foucault da dâhil olmak üzere birçok düşünürün işaret ettiği gibi, hukuk ve güç, düzen ve karmaşa, barış ve savaş gibi ikili (*binary*) düşünce kalıplarına dayanan kolaycı yanıtların ardına sığınmak, entelektüel vicdanları rahatlatmanın ötesinde, siyasal olasılık, siyasal etik ve siyasal sorumluluk açısından geçmişte olduğu gibi bugün de fazla bir anlam taşımamaktadır.

Foucault'dan yola çıkarak geliştirilen küresel liberal yönetişim kavramı tam da bu ikili (*binary*) düşünce kalıpları üzerinden dönen tartışmayı farklı bir düzeye çekerek, 2000'lerde yaşanan gelişmelerin olabilirlik koşullarının (*condition of possibility*), 1990'larda yaşanan dönüşümde yani uluslararası ilişkilerdeki liberalleşmede yattığını ortaya koymakta (Dillon ve Reid, 2001; 2009). Bu açıdan bakıldığında Soğuk Savaşı izleyen dönemde yaşanan liberal dönüşüm, özgürleşme yönünde atılmış adımlar olmaktan çok, 'yaşam' üzerinde yeni iktidar biçimlerinin kurulması, liberal tahakkümün küreselleşmesi olarak okunabilir. Küresel çapta oluşan bu iktidar biçimini çözümlemekte –emperyalizm analizleri de dâhil olmak üzere– devlet odaklı perspektiflerin görmekte zorlandıkları şey, jeopolitika ile biyopolitikanın küresel düzeyde birbirini tamamlayan, arasında geçişler olan bir iktidar biçimi olarak kurumsallaşmış olmasıdır. Diğer bir deyişle, ulus-devletlerin egemen gücü ile 'insan' ve onun haklarını evrensel düzeyde hayata geçirmeyi kendine düstur edinen liberal siyaset arasında bir çatışmadan çok bir bütünlük, tamamlayıcılık, geçişlilik bulunmakta (Reid, 2006). Geleneksel jeopolitikanın tarihe karıştığı, küreselleşmenin dünya çapında yeni bir egemenlik biçimi, yeni bir "imparatorluk" (Hardt ve Negri, 2000) oluşturduğu tezleri de jeopolitika ve biyopolitika arasındaki bu geçişliliği, tamamlayıcılığı görmekten uzaktır. Küresel liberal yönetişim –birazdan kalkınma ve güvenlik bağlamında değineceğim gibi– yerel, ulusal, ve küresel düzeyde farklı aktörler, kurumlar ve iktidar odaklarının siyasal yaşamın nasıl olması gerektiğine dair ortak ilkeler ve ortak bakış açıları altında biraraya gelmeleri ile oluşmaktadır. İnsanı biyopolitik bir varlığa indirgeyen ve bu şekilde tanımlanan 'yaşam'ı ulus-ötesi düzenlemeler ve uluslararası hukuk yoluyla dayatan devlet-dışı aktörlerin (sivil toplum kuruluşları, insani yardım grupları, uluslararası örgütler) iktidarı ile devletin egemen iktidarı ortak bir zeminde buluşmaktadır (Reid, 2006: 48).[19] Küresel çapta 'yaşam'ı düzenlemeyi kendine hedef alan liberal yönetişim altında bu işbir-

19 Biyopolitika ile jeopolitika arasındaki bu uyumlu çalışmanın belki de en çarpıcı örneklerinden biri ABD'nin Irak işgalinin lojistik alt yapısının, Birleşmiş Milletler tarafından insani kaygılar ile hayata geçirilen petrole-karşı-gıda programı tarafından oluşturulmasıdır (MacGinty, 2003; Reid, 2006: 52-56).

liğinin nasıl işlediğini açımlamak için güvenlik söylem ve pratiklerinde yaşanan dönüşüme ve kristalize olmaya başlayan güvenlik imparatorluğuna biraz daha yakından bakmakta yarar var

Yukarıda kısaca değindiğim üzere, biyoiktidar konusunda Foucault'nun bize verdiği en önemli ilhamlardan biri, iktidar pratiği olarak liberal rejimlerin, 'yaşam'ı olumsuzlayan, onu ölüm ile tehdit eden geleneksel egemenlik paradigmasından farklı olmasıdır. Farkı, popülasyon üzerinden, türe indirgenerek tanımlanmış 'yaşam'ın güvenliğini sağlamayı amaçlayan siyasal bir strateji olmasında yatar. Biyopolitik tanımı ile bir iktidarın nesnesi olması, yaşamın, kendini ifade ediş/dışa vuruş biçimlerinin bilgi, araştırma, kontrol etme, düzenleme, güç kullanmayı da içeren her türlü stratejik müdahalenin hedefi haline gelmesi demektir. İktidar teknolojisine indirgenmiş (teknolojikleştirilmiş) biyopolitik yaşam, türün sağlığı ve sürekliliğini garanti altına almak uğruna bu şablona aykırı olanı kontrol altına alarak yok etmek pahasına yaşatılacak bir 'yaşam'dır. Burada önemle vurgulanması gereken nokta, 'türün' yaşatılmasının iktidarın amacı olduğu biyopolitikada ölümün ortadan kalkmadığı, sadece farklı bir rol dağılımı içinde iktidar oyununa katıldığıdır. Zira, Foucault'nun "yaşatmak veya ölmeye bırakmak" (1990: 138) olarak formüle ettiği modern iktidarın kaçınılmaz bir yüzü de "nekro-politika"dır (Mbembe, 2003). Diğer bir deyişle, biyopolitik yaşam üzerinden kurulan liberal barış, yaşamın kendine karşı verilen savaşın sürekliliğinden geçer.

Focault'nun modern liberal devletin kuruluşu bağlamında yaptığı, biyoiktidarın güvenlik sorunsalına dair tespitler, günümüz küresel liberal düzeninde egemen olan güvenlik söylemleri ve pratiklerinde yansımasını bulmakta. 'Yaşam'ı bilgi/iktidar mekanizmasının nesnesi olarak alan biyoiktidarda, Foucault'nun belirttiği gibi, 'yaşam'ın gelişmesi ve sürekliliğine tehdit oluşturan her şey bir güvenlik sorunu halini alabilir. Bu da düşman kategorisinin muğlaklaşıp liberal biyopolitik düzenin 'asayiş' ortamını tehdit eden her şeyin düşmana dönüşebileceği anlamına gelir. Birazdan ele alacağım üzere, küresel çapta biyopolitik yaşamın referans noktası haline gelmesi ile küresel güvenlik siyasetinin kapsama alanı da benzer şekilde hızla genişlemiş, gıdadan çevreye, bilgiden ekonomiye yaşamın hemen her boyutuna güvenlik çerçevesinden bakılmaya başlanmıştır. Bununla bağlantılı olarak, yukarıda değindiğim, dolaşım sorunsalı etrafında şekillenen biyopolitik güvenlik aparatının küresele telaffuz edilmesi ile rastlantısallık ve bilinemezlik güvenlik siyasetinin merkezine oturmuş, önleyici (*pre-emptive*) mantık altında henüz cisimleşmemiş, gelecekte olabilecek 'tehlikeler' risk iktisadı üzerinden bugün ve şimdi dolaşıma sokulmaya başlanmıştır.

Güvenlik ve kalkınma

> *"İnsanlık, kalkınma olmadan güvenliğin, güvenlik olmadan kalkınmanın, ve insan hakları olmadan ise bu ikisinin keyfini süremez."*[20]

Nasıl ki, Foucault'nun modern devlet bağlamında ele aldığı, 'yaşam'ın güvenliğin referans noktası haline gelmesi yepyeni bir dizi tehlikenin düşman olarak kodlanarak siyasal imgelem ve müdahale alanında yerini almasına yol açtı ise, 1990'lardan itibaren kristalize olan küresel liberal yönetişim altında da farklı risk alanları, küreseli referans alarak bir güvenlik sorunu olarak kodlanacak, sözkonusu tehlikeler bütün insanlığı tehdit eden düşmanlar olarak ilan edilecekti. Bu dönüşümün çarpıcı bir örneği, HIV virüsü ve AIDS hastalığının bir kamu sağlığı sorunu olmaktan çıkıp, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 2000 yılına ait 1308 no'lu kararı ile uluslararası barışı tehdit eden küresel çapta bir güvenlik sorunu olarak kodlanmasıdır.[21]

Küresel liberal yönetişimin düşman imgeleminin ve müdahale alanlarının oluşturulmasında devlet odaklı güvenlikten insan odaklı güvenlik anlayışına geçiş ve bu çerçevede yaygınlaşan "insan güvenliği" söylemi kilit önem taşımakta. Sivil toplum kuruluşlarından hükümetlere, uluslararası örgütlerden akademik çevrelere, dünya çapında geniş bir kitle tarafından kabul gören bu kavram, bireyin güvenliği ve haklarına vurgu yaparken 'yaşam'ı küresel siyasetin merkezine oturtmakta.

Uluslararası kalkınma örgütleri ve sivil toplum kuruluşlarını "birarada tutan zamk" (Paris, 2001: 88) olan insan güvenliği kavramı, güvenliğin anlamının ve doğasının yeniden tanımlanmaya başlanarak, ekonomik krizler, çevre sorunları, salgın hastalıklar gibi olguların güvenlik ile ilintilendirilmeye başlandığı 1980'ler öncesine uzanmakta (De Larrinaga ve Doucet, 2008). Güvenliğin devlet çıkarlarına ve askerî parametrelere indirgenemeyeceğini vurgulayan insan güvenliği, 1990'larda Birleşmiş Milletler'in öncülüğünde ve devletler ile sivil toplum örgütlerini biraraya getiren "İnsan Güvenliği Ağı"[22] gibi oluşumlar yolu ile uluslararası çapta kurumsallaştı.

İnsan güvenliği kavramı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından

20 BM Genel Sekreterliği 2005 Raporu, "In Larger Freedom: Towards Security, Development and Human Rights for All." Raporun tam metnine şu adresten ulaşılabilir: http://www.un.org/largerfreedom/ (Sayfaya en son 3 Eylül 2011'de erişilmiştir.)

21 Kararın İngilizce metnine şu adresten ulaşılabilir: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/536/02/PDF/N0053602.pdf?OpenElement (Sayfaya en son 3 Eylül 2011'de erişilmiştir) Haziran 2011'de alınan karar ile HIV/AIDS'in önlenmesi ve tedavisi uluslararası barış koruma görevinin bir parçası haline geldi. HIV/AIDS'in uluslararası güvenlik sorununa dönüşmesi üzerine ayrıntılı tartışmalar için şu çalışmalara bakılabilir: Elbe, 2006; Cooper; 2008: 51-73.

22 Kanada ve Norveç hükümetlerinin başını çektiği bu oluşum 2008 yılı itibarıyla Avusturya, Kanada, Şili, Kosta Rika, Yunanistan, İrlanda, Norveç, Slovenya, Güney Afrika'nın da dâhil olduğu çok sayıda ülkede projelerini yürütmektedir.

hazırlanan 1994 İnsani Kalkınma Raporu'nda ilk defa resmi düzeyde dile getirildi.[23] Raporda güvenliğin referans noktasının devletlerden "gündelik hayatlarında güven duymak isteyen sıradan insanların meşru kaygılarına" kaydırılması gerektiğinin altı çiziliyordu (*a.g.e.*: 22). Rapora göre güvenliğin amacı, insanları açlığa, hastalıklara, her türlü baskıya karşı korumaya yönelik stratejiler geliştirmek ve bu şekilde "evlerinde, işlerinde, ya da içinde yaşadıkları toplumlarda ani ve zararlı karışıklıklara" karşı korumak olmalıydı (*a.g.e.*). Raporda altı çizilen nokta, güvenliğin devlet çıkarlarından ayrı tutulması, partiküler bir çerçeveden sıyrılarak daha evrensel kaygılar ve sorunlara yönelinmesi gerektiğiydi.

Güvenliğin bu şekilde çok kapsamlı ve çok boyutlu olarak yeniden tanımlanması güvensizlik kaynağı olan tehlikeler listesinin de son derece kapsamlı olması anlamına gelmekte. Zira, insan güvenliğine karşı oluşan tehditler ekonomi, gıda, sağlık veya çevreden, kişisel, toplumsal, siyasal alanlardan, kısacası, yaşamın hemen her boyutundan kaynaklanabilir.[24] İnsan güvenliği üzerinden evrensel değer olarak kurgulanan biyopolitik yaşamın güvene alınabilmesi için bütün bu tehlike ve güvensizlik kaynaklarının kapsamlı bir dökümünün yapılması, risklerin kategorize edilerek 'gerçek' tehlikelerin belirlenmesi gerekmekte. 1990'lardan itibaren yayımlanmaya başlayan ve "insan gelişiminin sadece ekonomik büyümeye indirgenemeyeceği" noktasından hareket eden BM Kalkınma Raporları dünya çapında insan güvensizliğinin haritasını çıkararak bu işlevi yerine getirirken, popülasyon düzeyinde müdahaleler ile hedefteki toplumların sağlık ve refahını sağlamaya yönelik hamlelerinin alt yapısını oluşturmakta.

Bireyleri korumaya ve sıradan insanların refahını sağlamaya öncelik veren insan güvenliği, biyopolitik olarak tanımlanan yaşamı korumayı amaçlayan küresel projelerin, kalkınma programlarının itici gücünü oluşturmakta. BM Milenyum Zirvesi'nde eski Genel Sekreter Kofi Annan'ın dünyayı "yokluk ve korkudan özgürleştirmek" çağrısının uzantısı olarak kurulan İnsan Güvenliği Birimi, Solomon Adalarında gerilim azaltma inisiyatiflerinden, Lesotho'da iklim değişikliğinden etkilenen kırsal yaşamın güçlendirilmesine, Afganistan'da uyuşturucu üretimi ve kullanımının engellenmesinden Çin'de HIV/AIDS'e karşı önleyici tedbirlerin alınmasına, Kamboçya ve Vietnam'da kadın ve çocukların kaçırılmasından, Kosova'da okul, ev ve elektrik hizmetlerinin sağlanmasına kadar çok geniş bir alanda programlarını sürdürmekte.[25] İnsanları gündelik hayatlarında karşılaştıkları güvensizliklere karşı güçlendirmeyi amaçlayan bu prog-

23 Raporun tam metnine şu adresten ulaşılabilir: http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/chapters/ (Sayfaya en son 3 Eylül 2011'de erişilmiştir.)

24 BM Genel Sekreterliği İnsan Güvenliği Raporu 2010. Raporun özetine şu adresten ulaşılabilir: http://ochaonline.un.org/humansecurity/Reports/tabid/2186/language/en-US/Default.aspx (Sayfaya en son 3 Eylül 2011'de erişilmiştir.)

25 İnsan Güvenliği Birimi hakkında daha ayrıntılı bilgiye kendi internet sayfası üzerinden ulaşılabilir: http://ochaonline.un.org/humansecurity/Home/tabid/2097/language/en-US/Default.aspx (Sayfaya en son 3 Eylül 2011'de erişilmiştir.)

ramlar yerel ile küreselin buluşma noktası oluyor: belirli toplulukların kalkınma nesnesi olarak kurgulanması ile yerel olan, ulus-ötesi dolaşım sorunu olarak tanımlanan tehlikeler yoluyla küresel olanla içiçe geçiyor (De Larringa ve Doucet, 2008). Tehlikelerin küresel dolaşım üzerinden tanımlanması, Foucault'nun dolaşımın düzenlenmesinin liberal güvenlik sorunsalının merkezinde yer almasına dair söylediklerine paralellik oluşturmakta. Zira, söz konusu programlar küresel dolaşımı engellemeden bunlara çekidüzen verirken 'iyi' dolaşımı 'kötü' dolaşımdan ayırmayı amaçlamakta. Buna göre, örneğin, sivil katılım, kendi kendine yeterlik gibi 'iyi' dolaşım unsurları teşvik edilirken, insan kaçakçılığı, virüsler, uyuşturucu ticareti gibi 'kötü' dolaşım unsurlarının engellenmesi hedefleniyor.[26]

İnsan güvenliği ve kalkınma çevresinde şekillenen gündelik biyopolitikanın küresel liberal yönetişim altında jeopolitika ile içiçe geçmişliğini[27] belki de en iyi özetleyen, teröre karşı savaş üzerine İngiltere eski Başbakanı Tony Blair'in şu sözleri: "Bizden daha şanssız durumda olanlara yardım edersek, bu, sadece onlar açısından değil bizim açımızdan da iyi olur."[28]

Sonuç yerine

Küresel liberal yönetişim altında güvenlik sorunu olarak kurgulanan alanların kapsamındaki gelişmeye paralel olarak, güvenlik siyasetinin işleyiş mantığında da (*operative logic*) bir dönüşüm yaşandı. Güvenlik siyaseti artık, var olan 'tehlikeler'e karşı 'yaşam'ı korumanın ötesine geçerek, henüz cisimleşmemiş olanın, tehlike olma potansiyeli karşısında eyleme geçmeyi ve önceden müdahale etmeyi gerektirmekte (Massumi, 2007). Söz konusu olan, önceden tanımlanmış, sahip olduğu yok etme kapasitesi nesnel olarak tespit edilebilen bir düşmana karşı korunmayı değil, doğası ve kaynağı önceden kestirilemeyecek tehlikelere karşı önlem almayı gerektirmekte. Bu mantık çerçevesinde, her şey güvensizlik kaynağına dönüşebilmekte. Diğer bir deyişle, 'düşman' artık "kim, nerede, ne zaman, ya da ne değil. Düşman, ne-*olmayan*" (Massumi, 1993: 11). Potansiyel düşmanları hedef alan bu mantık altında, henüz cisimleşmemiş tehlikelere karşı duyulan korku, eyleme geçilmesi açısından yeterli. Yazının başında değindiğim kuş gribi vakaları sırasında yaşananlar bu mantığı en belirgin şekilde dışa vurmakta. Virütik bir dolaşım –yani, 'güvenlik'– sorunu olarak kuş gribi salgınının olmamış olması fark etmez; olası bir salgın, acil durum olarak

26 İlk bakışta devlet içi asayiş sorunu gibi görünecek uyuşturucu, insan kaçakçılığı, organize suçlar, yolsuzluk gibi olguların T.C. Dışişleri Bakanlığı tarafından ana gündeme alınmasını, küreselleşme koşullarında oluşan "nesnel" tehlikelere karşı verilen bir mücadeleden çok, küresel liberal yönetişimin bu asayiş parametreleri içinde değerlendirmek gerekir.

27 Günümüzde biyopolitik bir rejim olarak kalkınma pratikleri ile savaşların nasıl bütünleştiğine dair kapsamlı bir tartışma için şu kitaba bakılabilir: Duffield, 2007.

28 Tony Blair, *The Guardian*, 3 Ekim 2001.

şimdi cisimleşir. Henüz gerçekleşmemiş bir tehlike potansiyeli, devletlerin yanı sıra uluslararası örgütler, insani yardım kuruluşları ve küresel medyanın ördüğü ağlar içinde bugünün aciliyeti haline gelir (Whitehall, 2010). Zira, küresel güvenlik imparatorluğunda henüz gerçekleşmemiş tehlikeler bile son derece 'gerçek' olabilir.

Liberal küresel yönetişim ve güvenliğe dair bu tartışmamı, günümüz dünya düzeninin siyasal eleştirisine, siyaseti güvenlik siyasetine indirgemeyen alternatif siyasal bir imgelem geliştirmeye dair şu not ile bitirmek istiyorum. Küresel liberal düzene yönelik sıkça getirilen eleştirilerden biri insan hakları, insani müdahaleler gibi kavramların geleneksel emperyalist emellerin bir aleti olduğudur. Bu açıklamalar ve eleştiriler önemli olmak ile birlikte, günümüzde savaşların meşruiyetini büyük oranda "insanlık adına yapılıyor" olmaktan aldığı olgusunu açıklamakta yetersiz kalır. Bir başka deyişle, söz konusu olan basit bir aldatmaca, evrensel değerlerin emperyal niyetler tarafından araçsallaştırılması ve bu şekilde jeopolitik hesaplara alet edilmesi değildir; bu tür bir indirgeme, kolaycı yanıtlar ardına sığınarak çok daha karmaşık olguların üzerini örtmek demektir. Foucault'nun biyoiktidar analizi ile altını çizdiği gibi, asıl yüzleşilmesi gereken, modernitenin icadı olan insan kavramının siyasal imgelemde edindiği yer ve siyaseti, 'yaşam'ı güvene almaya, mümkün olduğunca çok sayıda 'yaşam'ı kurtarmaya indirgeyen insanseverlik politikasının (*politics of humanitarianism*) günümüzde evrensel meşruiyete sahip yegâne proje olarak ayakta durmasıdır.

Her türlü toplumsal iktidar biçimine karşı "masumun ve güçsüzün savunuculuğuna soyunan" insan hakları siyasetini bir anti-siyaset olarak tanımlayan Wendy Brown'un (2004: 460) şu sorusu ile bitirelim: "Sadece çekilen acıyı azaltmayı hedefleyen, belirli bir öznellik ve belirli bir siyasal gelecek kurgusu ile hareket eden anti-siyasal bir siyaset olarak insan hakları siyaseti, bel bağladığımız yegâne uluslararası adalet projesi mi olmalıdır?"

KAYNAKÇA

Agamben, G. (1998) *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford (Türkçe çevirisi için bkz. Agamben, G. (2001) *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çeviri İsmail Türkmen, Metis Yayınları, İstanbul.)

Archibugi, D. (2000) "Cosmopolitical Democracy", *New Left Review* 4 (Temmuz-Ağustos), 137-150.

Arendt, H. (1961) *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*, Viking Press, New York.

Braun, K. (2007) "Biopolitics and Temporality in Arendt and Foucault", *Time and Society* 16 (5), 5-23.

Brown, W. (2004) " 'The Most We Can Hope For... ': Human Rights and the Politics of Fatalism", *The South Atlantic Quarterly*, 103 (2/3), 451-463.

Campbell, D. (1998) *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Manchester University Press, Manchester.

Casarino, C. ve Negri, A. (2008) *In Praise of the Common: A Conversation on Philosophy and Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Chandler, D. (2002) *From Kosovo to Kabul: Human Rights and International Intervention*, Pluto, Londra.

Cooper, M. (2008) *Life as Surplus: Biotechnology and Capitalism in the Neoliberal Era*, University of Washington Press, Seattle.

De Larrinaga, M. ve Doucet, M. (2008) "Sovereign Power and the Biopolitics of Human Security", *Security Dialogue*, 39 (5), 517-537.

Der Derian, J. (2009) *Virtuos War: Mapping the Military-Industrial-Media-Entertainment Network*, Routledge, New York.

Dillon, M. (2008) "Underwriting Security", *Security Dialogue*, 39(2-3), 309-332.

Dillon, M. ve Lobo-G, L. (2008) "Bio-politics of Security in the 21st Century: An Introduction", *Review of International Studies*, 34, 265-292.

Dillon, M. ve Reid, J. (2009) *The Liberal Way of War: Killing to Make Life*, Routledge, New York.

Dillon, M. ve Reid, J. (2001) "Global Liberal Governance: Bio-politics, Security and War", *Millennium: Journal of International Studies*, 30 (1), 41-66.

Duffield, M. (2007) *Development, Security and Unending War: Governing the World of Peoples*, Polity Press, Cambridge.

Duvall, R. ve Barnett, M. der. (2005) *Power in Global Governance*, Cambridge University Press, Cambridge.

Elbe, S. (2006) "Should HIV/AIDS Be Securitized? The Ethical Dilemmas of Linking HIV/AIDS and Security", *International Studies Quarterly*, 50, 119-144.

Elden, S. (2002) "The War of Races and the Constitution of the State: Foucault's «Il faut défendre la société» and the Politics of Calculation", *boundary 2*, 29 (1), 125-151.

Esposito, R. (2008) *Bios: Biopolitics and Philosophy*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Foucault, M. (2008) *The Birth of Biopolitics: Lectures at College de France 1978-1979*, Palgrave, New York.

Foucault, M. (2007) *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-1978*, Picador, New York.

Foucault, M. (2003) *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*, Picador, New York.

Foucault, M. (1994) "Polemics, Politics, and Problematizations", Rabinow, P. (der.) *Essential Works of Foucault vol.I: Ethics, Subjectivity and Truth*, The New Press, New York, 111-119.

Foucault, M. (1990) *The History of Sexuality, vol.1: An Introduction*, Vintage Books, New York. (Türkçe çevirisi için bkz. Foucault, M. (2010) *Cinselliğin Tarihi*, çeviri Hülya Uğur Tanrıöver, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.)

Foucault, M. (1988) "The Concern for Truth" Kritzman, L. (der.) *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984*, Routledge, New York, 255-267.

Hardt, M. ve Negri, A. (2000) *Empire*, Harvard University Press, Cambridge. (Türkçe çevirisi için bkz. Hardt, M. ve Negri, A. (2008) *İmparatorluk*, çeviri Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.)

Held, D. ve McGrew, A. (2007) *Globalization/Anti-Globalization: Beyond the Great Divide*, Polity Press, Cambridge.

Joas, H. (2003) *War and Modernity: Studies in the History of Vilolence in the 20th Century*, Polity Press, Cambridge.

Kaldor, M (1999) *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Stanford University Press, Stanford.

Kant, I. (1991) "Perpetual Peace: A Philosophical Sketch", Reiss, H. (der.), *Kant: Political Writings*, Cambridge Polity Press, Cambridge, 93-130.

Lemke, T. (2011) *Biopolitics: An Advanced Introduction*, New York University Press, New York.

MacGinty, R. (2003) "The Pre-war Reconstruction of Iraq", *Third World Quarterly*, 24(4), 601-617.

Massumi, B. (2007) "Potential Politics and the Primacy of Preemption", *Theory & Event*, 10(2).

Massumi, B. (1993) "Everywhere You Want to Be: Introduction to Fear", Massumi, B. (der.), *The Politics of Everyday Fear*, Minneasota University Press, Minneapolis, 3-37.

Mbembe, A. (2003) "Necropolitics", *Public Culture*, 15 (1), 11-40.

Paris, R. (2001) "Human Security: Paradigm Shift or Hot Air?" *International Security*, 26(2): 87-102.

Reid, J. (2006) *The Biopolitics of the War on Terror: Life Struggles, Liberal Modernity and the Defence of Logistical Societies*, Manchester University Press, Manchester.

Rosenau, J.N ve Czempiel, E. der. (1992) *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.

Waltz, K. (2002) "The Continuity of International Politics", Booth, K. ve Dunne, T. (der.), *Worlds in Collision: Terror and the Future of Global Order*, Palgrave, New York, 348-353.

Whitehall, G. (2010) "Preemptive Sovereignty and Avian Pandemics", *Theory & Event*, 13 (2).

Wood, E.M. (2005) *Empire of Capital*, Verso, Londra (Türkçe çevirisi için bkz. Wood, E.M. (2006) *Sermaye İmparatorluğu*, çeviri Sami Oğuz, Epos Yayınları, Ankara.)

Biyoiktidara özgü bir özne(l)leşme pratiği olarak popüler sağlıklı yaşam söylemi

*Nihan Bozok**

Özet: Bu makale, sağlıklı olmayı bedenle yürütülecek bir mücadele süreci olarak kurgulayan popüler sağlıklı yaşam söylemini ve bu söyleme özgü bir dizi pratik alanını biyopolitika literatürünün kavramsal araçlarına başvurarak eleştirel bir konumdan okumaya çalışmaktadır. Makalenin üç ana ekseni vardır. İlk olarak, bireyin hem kendi bedeni üzerindeki kontrolüyle, hem de biyoiktidarın söylemleri ve hesaplarıyla şekillenen öznelliğini Foucaultcu bir bakış açısından okumaktadır. İkinci olarak, moleküler biyopolitikanın yükselişi ile birlikte ortaya çıkan ve hareketli her bir parçasının sağlığı konusunda özen göstermemiz gereken moleküler beden anlayışına odaklanmaktadır. Son olarak da, dış görünüşü tüketilen ve kendisi için tüketen beden fikrine değinmektedir.

Anahtar sözcükler: Sağlık, beden, kontrol, biyopolitika, moleküler biyopolitika, tüketim

"Doğup hayata gelen herkes, biri 'sağlıklılar', diğeri 'hastalar' ülkesinde olmak üzere çifte vatandaşlığa sahiptir bu yeryüzünde" der Sontag (2005:3). Ancak, bu iki komşu ülkenin sabit bir sınır hattı yoktur. Sözgelimi Ortaçağ'da sağlıklılar ülkesinin vatandaşı olabilecek birisi, 21. yüzyılda pekâlâ hastalar ülkesinin vatandaşı sayılabilir, ya da tam tersi. Çünkü hastalığın ve sağlığın tarihsel koşullardan bağımsız, evrensel, sabit tanımları ve deneyimlenme biçimleri yoktur. Buradaki mesele hastalığı ve sağlığı belirleyen sabit bir odaktan veya değişmez bir özden söz etmenin mümkün olmayışıdır (Turner, 2011:105). Hangi durumların hastalık olarak tanımlanacağı, hastalığın tedavi yeri, hastalık nedenlerine ilişkin açıklamalar, hastanın karşılaştığı toplumsal dışlamanın boyutları ve içeriği, tedavi edici kişiler, tedavinin yöntemleri, kültürel, tarihsel, mekânsal, algısal olarak farklılık gösterir. Keza sağlıklı olmanın sınırları ve göstergeleri de sa-

(*) Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü; ODTÜ, Sosyoloji Bölümü.

bit değildir. Hangi ruh halinin, bedensel göstergelerin, beden biçiminin, sağlıklı olarak kabul edildiği veya algılandığı meselesi de değişkendir.

Hastalığın ve sağlığın sınırları, bu ikisinin birbirine karşı pozisyon alışları, bu kategorilere ilişkin söylemler tamamıyla düz bir tarih hattında ilerleyen ve birbirini sırasıyla takip ederek olgunlaşan tıbbi ya da teknolojik gelişmelerin sonucunda belirlenmezler. Çünkü yeni ortaya çıkan hastalıklar, sağlığı güçlendiren yeni yöntemler, tıp alanındaki gelişmeler ya da teknolojik ilerlemeler başka türlü ilişkilerden, toplumsal, ekonomik, bireysel alanlarda olup bitenden bağımsız birer veri değildir. Sağlığın, hastalığın, bu ikisine ilişkin bilgi kategorilerinin ve pratiklerin nasıl şekillendiğini ve nelerden etkilenerek dönüştüğünü kavramak, sağlığın ve hastalığın nasıl deneyimlendiğini ve bu deneyimleri biçimlendiren dinamikleri görmek için gündelik alanda dolayıma giren kesintili, tutarsız, süreksiz söylemlere de bakmak gerekir. Ve elbette, bir taraftan bu söylemleri şekillendiren, diğer taraftan kendisi de bu söylemlerin işleyişiyle birlikte şekillenen iktidar şebekesine de.

Bu yazı, tıp bilgisinin üretildiği 'bilimsel' alanların, hastalık ve sağlık istatistiklerinin, hastanede deneyimlenen hastalığın dışında bir yerde konumlandırılabilecek, ama yine de tüm bunlarla ilişki içinde sağlığa ve hastalığa dair popüler ve gündelik bilgi üreten, popüler sağlıklı yaşam söylemine ilişkin bir değerlendirme sunmayı hedefliyor. Hastalığın ve özellikle sağlığın etrafına örülmüş popüler sağlıklı yaşam söylemine ilişkin bu iz sürme denemesi, şu soruları akılda tutarak şekillenecek: Popüler sağlıklı yaşam söylemi nasıl bir beden kavrayışı üzerinden konuşuyor? Bu söyleme özgü beden kavrayışı bizim bedenimizle kurduğumuz ilişkiyi nasıl etkiliyor? Bu söylemin içinde yer alan hangi söylemsel oyunlar, performatif bir sağlık anlayışının kurulmasına yol veriyor? Sözkonusu söylem, sağlığı bireyselleştirirken hangi metaforları kullanıyor? Ölçülebilir, gözlenebilir, kontrol edilebilir, işlenebilir 'nesne beden' anlayışı ile öznelliğin sayesinde deneyimlendiği 'kişiye özel beden' anlayışı sağlıklı yaşam söylemi içinde nasıl kol kola yürüyor? Risk, tüketim ve makine beden gibi kavramlarla sağlıklı yaşam söyleminin yolu nerelerde kesişiyor?

Bu soruların peşine düşerken, sağlıklı olmayı bedenle yürütülecek bir mücadele süreci olarak kurgulayan popüler sağlıklı yaşam söylemini ve bu söyleme ilişkin bir dizi pratik alanını, biyopolitika literatürünün, özellikle de Foucault'nun ve Rose'un, kavramsal araçlarına başvurarak eleştirel bir konumdan okumaya çalışacağım. Foucaultcu teoride, bireyin hem kendi (bedeni) üzerindeki işlemleriyle, hem de biyoiktidarın söylemleri ve hesaplarıyla şekillenen öznelik pratiğini ana eksen olarak takip edeceğim. Ardından, Rose'un moleküler biyopolitika anlayışını devreye sokarak, biyopolitik çözümlemelerin Foucault'dan sonra gitmekte olduğu istikameti, sağlıklı yaşam söylemi üzerinden okumaya çalışacağım. Rose ışığında takip edeceğim ana eksen ise bedenin birçok parçadan oluşan bir nesne olarak düşünülmesi olacak. Son olarak da, sağlıklı yaşam söylemi, tüketim ve beden ilişkisine değineceğim ve bu ilişkideki bedeni 'dış görünüşü tüketilen ve kendisi için tüketen' bir şey olarak görmeyi önereceğim.

Popüler sağlıklı yaşam söylemi

Popüler sağlıklı yaşam söylemi hayat tarzlarından, gündelik hayatın planlanmasına, bedenlerin kontrolünden, ahlâki yükümlülüklere değin birçok alanda söz söyleyerek gittikçe şişmektedir. Bu söylemin yaygınlaşmasıyla birlikte neler olup bittiğine dair birden çok şey söylemek mümkündür. Söylemin ortaya çıkışıyla birlikte, sağlık ve hastalık kategorileri gündelik hayatta daha önce olmadığı kadar görünürlük kazanmıştır. Sağlık ve hastalığın üzerine bu kadar çok konuşulan meseleler haline gelmesiyle birlikte, gündelik yaşam pratikleri takıntıya dönüşmeye yüz tutmuş yeni bir meşguliyet alanıyla biçimlenmiştir. Sağlık ve hastalık meseleleri gündelik konuşmalara açıkça bir işgal düzeyinde sızmıştır. Ve tüm bunlar bedenimizle ilişkimizde elzem belirleyenler olarak işlemektedir.

Söylemin yaygınlaşma biçimi neredeyse bir bombardımana benzemektedir. Sağlıklı olmak için yapılması gerekenler listeleri, hastalıklara dair çözümler, hastalıklardan korunma yöntemleri, kendi kendinin doktoru olma becerileri, ayrıntılı diyetler, sağlıklı yiyecek reçeteleri, şifalı bitki kürleri, egzersiz programları, genç kalma tüyoları, uzun yaşama sırları, yaşlandırmayan, hastalandırmayan ve öldürmeyen hayat tarzı seçenekleri, kendine iyi bak temennileri, söylemin üzerine söz söylediklerinden bazılarıdır. Sağlıklı yaşama dair bilgiler, internet siteleri, gazete köşeleri ve ekleri, televizyonda sabah ve akşam programlarına katılan uzmanlar, e-mail kutularına düşen öneriler ve testler, cep telefonlarına gönderilen mesajlar, reklamlar kanalıyla hızla ve gündelik dili istila ederek yayılmaktadır. Sağlıklı yaşam için uzman görüşüne başvuranların soruları ise "Evcil hayvanları öpmek sağlıklı mı?", "Güneş dostumuz mu düşmanımız mı?", "Antidepresan kullanmak penisi kısaltır mı?", "Ne kadar su içmeliyim?", "Sağlıklı yaşam için restoran ve tatil önerileriniz nedir?" gibi geniş bir ilgi alanında çeşitlenir. Keza uzman önerileri de hemoroit oturma banyosundan, saç uzatan yiyeceklere; portakal görünümlü cilt için çay tarifinden, tembel kızlar için zayıflama metotlarına, kırışıklık giderici maske tariflerinden, kötü kolesterolü düşüren süper gıdalara değin uzanır.[1]

Popüler sağlıklı yaşam söyleminin sınırlarını keskin bir biçimde tanımlamak, söylemin kaynaklarını belirlemek, etki alanının nerede başlayıp nerede bittiğine karar vermek oldukça güçtür. Ancak sözkonusu söylem, beden, risk, kontrol, başarı, çaba gibi belli başlı noktalara uğramakta ve toplumun ve bireyin sağlı-

1 Uzman görüşüne başvuranların soruları ve uzmanların önerileri sağlıkla ilgili popüler web sitelerinden alıntılanmıştır. Alıntı yapılan sitelerden birkaçına örnek olarak bkz: http://www.saglikal.com/, http://www.dersimizsaglik.com/, http://www.sagliklica.com/, http://www.7gunsaglik.com.tr/.

ğa ilişkin tasavvur dünyasını, algısını, risk kavrayışını, bedene bakış açısını etkilemektedir. Söylemin yeni bir sağlık anlayışı önerdiği ileri sürülebilir. "Bugün sağlıklı yaşam için bilinmesi gereken başlıca kuralları" sıralayan bir web sitesinin giriş metni, bu yeni sağlık anlayışının genel çerçevesini görmek açısından oldukça temsil edici bir örnektir:

> Sağlıklı olmak insan mutluluğunun öncelik taşıyan bir öğesidir. Sağlık genellikle kendiliğinden var olan bir durum olarak algılanır. Oysa sağlıklı olma uğrunda çaba gösterilmesi gerekir. Hatta bugünkü bilgilerimiz bize bu uğraşın daha doğum öncesi dönemde başlaması gerektiğini gösterir... Sağlıklı bir yaşam için alınması gereken önlemlerin pek çoğu günlük yaşamımızda uygulamamız gereken küçük ve kolay çabalardan oluşur... Çoğunlukla günlük çabalarda hedefin mutluluk olduğu varsayılır. Oysa altta yatan asıl neden güvenlik duygusudur. Çünkü hayatta kalmayı sağlayan en ilkel dürtü korkudur ve güvenlik duygusu korkunun yatıştırılmasıyla ortaya çıkar. Kendimizi güvende hissedebilmemizin ilk koşulu ise bilmektir. Ancak bildiğimiz şeyi, bildiğimiz kadarı ile kontrol edebiliriz. İkinci basamaksa bilginin eyleme dökülmesidir. Bilgimizi davranışımıza yansıtamıyorsak bu bilgi bizim için huzursuzluk kaynağı olmaktan öteye geçemez...[2]

Burada sağlıklı olmak mutluluğu önceleyen bir durum olarak gösterilmiştir ve kendiliğinden bir süreç olmaktan çıkarılmıştır. Bu anlatıya göre, sağlıklı olabilmek için bilgi en önemli koşuldur. Bilgi ancak kontrole dönüşürse işe yarar ve huzur getirir. Kontrol biz daha doğmadan devreye girmelidir. Kontrol için de eylem gerekir. Eylem gündelik çabada somutlaşır. Bu çaba, güvenliğe ulaşmak, riskleri öngörüp bertaraf etmek içindir. Bugünün dünyasında sağlığımız için risk oluşturabilecek çok şey vardır: *yanlış beslenme*, *hareketsizlik*, *stres*, *kötü alışkanlıklar*, *yanlış yaşam tarzı tercihleri*... Hepsi sağlığımızı mahvetmek için kendi kendimize kurduğumuz tuzaklara benzer. Bu durumda, sağlığımıza yönelik tehlikeyi dışarda aramamıza gerek yok, o hep bizimle beraber. İnsan sağlığı ile ilgili risklerin, kıtlık, iklim değişikliği, savaş ya da hava kirliliği gibi kitlesel referansları olabilecek meselelerde değil de, yiyip içtiklerimizde, tercihlerimizde ya da alışkanlıklarımızda yuvalanan şeyler olarak tarif edilmesi, sağlıklı yaşam söyleminin sağlığı bireyselleştirme[3] yollarından birisi olarak okunabilir.

Sağlıklı olmak isteyen bireye düşen sorumluluk, tehlikeyi savuşturmak ve tuzaklara yakalanmamak için riskleri iyi yönetmektir. Risk yönetimi, sağlığın korunması, hastalıkların engellenmesi için elzemdir. Sağlıklı yaşam söylemi her ne kadar hastalıklar için çareler önerse de, esas vurgusu hastalığa yakalanmamak üzerinde yoğunlaşır.

2 http://www.bilkent.edu.tr/~bilheal/uremesagligi/saglikliyasamonerileri.html. 21.08.11 tarihinde erişildi.

3 Başta yaşlılık ve hastalık olmak üzere, yaşamın kendiliğinden süreçlerinin "bireyselleştirilmesi" hakkında daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Mortas, 2009a; 2009b.

> Hastalıklar sizi yakalamadan, siz onları yakalayın... Hastalıkların ortaya çıkmasının ardından vücutta oluşacak hasarları tedavi etmek yerine, henüz hiç hasta olmadan önlem almak, bireyin vücut sağlığını korumak için çok daha etkili bir yöntemdir.[4]

Risk vurgusu, söylemin etki alanını genişletmektedir. Çünkü gerçekleşmesi sadece olasılık aşamasında olan hastalıkların engellenmesi için çağrıda bulunmak, sağlıklı olanları potansiyel hastalar olarak işaret etmek anlamına gelir. Olasılık olarak gösterilen sadece hastalık değildir. Sağlıklı olarak yaşamak da, ancak gereklerine uygun davranılırsa gerçekleşebilecek bir olasılık olarak belirlenir (Sezgin, 2011:34). Bu olasılıklar çokluğu sağlık ve hastalık kategorileri arasındaki sınırı muğlaklaştırır. Risklerin varlığını her zaman canlı tutar.

Riskleri hesaplamak, korkuyu yenmek ve sağlığa kavuşmak için önerilen düşünme ve uygulama zinciri gösteriyor ki, sağlıklı yaşam söylemi içerisinde sağlık, uğrunda mücadele verilmesi gereken, performatif bir alandır. Burada sağlıklı olmak için yalnızca hasta olmamak yeterli değildir. Sağlıklı olmak, genç kalmak ve uzun yaşamak için günbegün bir şeyler yapılmalıdır.

> ...Gündelik yaşam içerisinde alışkanlıklarımıza hükmedebilmek, rutin işlerin sağlığımıza olan zararlarını engellemek adına önemli bir girişimdir. Bu denli başarı, kişinin ömrü boyunca sağlığına karşı duyduğu hassasiyet sayesinde gelişir. Böyle bir dikkatle sağlıklı yaşam kaçınılmazdır. Beslenmemize ve spor yapmaya dikkat etmez, zararlı madde kullanır ve bu maddelerin kölesi olursak, sağlıklı bir yaşam sürmemiz imkânsızlaşır.[5]

Demek ki sağlık, basitçe hasta olmamak durumundan çok daha fazla anlamla yüklüdür. Sağlıklı olmak bireysel bir başarı göstergesidir artık, mutlu olmanın ön koşuludur. Burada sağlık bir normallik belirtisi, değiştirilebilen, geliştirilebilen, geleceğe ve ilerlemeye yönelik bir şey olarak tahayyül edilir (Vigarello ve Holt, 2011:290). Sağlık kavramı sorumluluk, öz disiplin, kendi kendini kontrol etme, yarını planlama gibi moderniteden bu yana bireyin başarısını belirleyen yetilerle birlikte anılır. Dahası sağlıklı olmak, neredeyse ahlâki bir yükümlülüğe dönüşür. Modern insanın kendisini, davranışlarını ve hayatını değerlendirirken göz önünde bulundurduğu, moderniteye özgü ahlâki değerlerden birisi haline gelir. Özerklik, bireysellik, tercih hakkı, kendini gerçekleştirme (Rose, 1998:1) gibi modern insanın kendisini inşa etmesinde belirleyici rol oynayan ölçütlerin arasına katılır.

Sağlığa ilişkin bu yeni anlayışın etkileri sadece sağlık kavramının genişlemesiyle, gündelik hayatın sağlık meseleleriyle işgal edilmesiyle ve sağlıklı hayat tarzlarının kabul edilir hale gelmesiyle sınırlı kalmaz. Bu söylem, bedenimize ilişkin ömür boyu sürdürülecek bir hassasiyet geliştirmemizi ister. Eğer sağlık-

4 http://www.kaliteliyasam.org/Hizmetlerimiz/53/BioAging-System.aspx. 20.08.11tarihinde erişildi.

5 http://www.sagliktc.com/. 21.08.11 tarihinde erişildi.

lı olmak istiyorsak, sürekli olarak kendimize iyi *bakmamız* gerekir. Söylemin etki alanına girmek için "silaha, fiziksel şiddete, maddi kısıtlamalara ihtiyaç yoktur. Yalnızca bir bakış... bakışın ağırlığını üzerinde hisseden herkes, bakışı öyle içselleştirir ki, sonunda kendini gözetleme noktasına varır; böylece herkes kendi üzerinde ve kendine karşı bu gözetlemeyi işletecektir... sürekli bir iktidar" (Foucault, 2003:95). Burada sürekli bir iktidar olarak değerlendirilen, bedeni disipline edici bir kıskaçla yakalayan ve bireyin kendi rızasıyla bedenini sürekli bir kontrol nesnesine dönüştürmesine yol açan süreç, Foucault'nun moderniteye özgü olduğunu düşündüğü biyoiktidarın mantığıyla örtüşür. Bir başka söyleyişle, sağlıklı yaşam söyleminin belirli bedenleri, arzuları, duruşları ve bedenler arası ilişkileri üretmesi süreci, biyoiktidarın işleyiş biçimini anlamada somut bir örnek olarak okunabilir (Markula ve Pringle, 2006:98).

Biyopolitik bakış açısının uygunluğu

Michel Foucault, araştırdıklarının ve yazıp çizdiklerinin temel amacını, "Batı kültüründe insanı özneye dönüştüren farklı usullerin bir tarihini oluşturmak" olarak özetler. İktidar olgusunu analiz etmek ya da böyle bir analizin temellerini değerlendirmek gibi merkezî bir amacının olmadığının da altını çizer (Foucault, 1982:208). Ne var ki iktidar meselesi, onun tüm çalışmalarının ana eksenine kendiliğinden gelip oturmuş gibidir. Çünkü Foucault insanın bir *özne* oluşunun izini sürerken, onu dönüştüren ve/ya (yeniden) kuran pratiklerin modernite ye özgü bir iktidarın uygulamalarıyla ve işleyiş mantığıyla kesip atılamaz bir bağ içinde olduğunu görür. Foucault'nun moderniteye özgü olduğunu düşündüğü bu iktidar biçimi biyoiktidardır. Foucault (1990:140), biyoiktidarın 17. yüzyılda şekillenmeye başladığını ve kendinden önceki iktidar biçiminden farklı olarak öldürebilme gücünde değil de bedenlere incelikle hükmetmede ve yaşamları dikkatlice yönetmede simgeleştiğini söyler.

Foucault'ya göre "toplumun bireyler üzerindeki kontrolü yalnızca bilinç ya da ideoloji yoluyla değil, bedenle ve bedende sağlanır. Kapitalist toplum için en önemli şey, biyolojik, somatik ve bedensel olan şeydir, biyopolitikadır" (Foucault'dan akt. Hard ve Negri, 2008: 52). Sözkonusu biyoiktidarla ilişkilenme biçimimiz ise sadece iktidara itaat ya da itaatsizlik, biçimsel politik katılım ya da ret gibi unsurlarla şekillenmez. Tüm hayatımız, ölümümüz, servetimiz, üretimimiz, tüketimimiz ve toplumsal yeniden üretimimiz biyoiktidarın işlediği alanda yer alır (*a.g.e.*:51). Bu tür bir iktidarın işleyişini, yasaklama ve izin verme arasında salınan, yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir süreç olarak düşünemeyiz. Biyoiktidar ekonomik süreçlere, bilgi ilişkilerine, cinsel ilişkilere ve başka türlü hareketli, eşitsiz ilişkilere içkindir. Biyoiktidar, karmaşık bir şebeke içinde bu ilişkilerle sayısız defa kesişir ve onları doğrudan üretir, biçimlendirir (Foucault, 1990: 94).

Foucault, bilgi iktidar ilişkilerinin ürünü olan düzenleyici söylemleri, bedeni ve dolayısıyla öznelliği biçimlendirmede tek yönlü olarak işleyen belirleyenler olarak görmez. İşte tam da biyoiktidarın işleyişinin tek yönlü olarak tarif edilmemesi, bizim burada gündelik hayatta işleyen popüler sağlıklı yaşam söylemine ilişkin Foucaultcu bir bakış açısı geliştirmemize izin veren şeydir. Çünkü eğer iktidarı Foucault'nun tarifllediğinin tam tersi bir şey olarak, yani yukarıdan aşağıya, baskılayıcı bir süreç olarak okusaydık, sağlıklı yaşam söyleminin etki alanındaki bireyleri ikna etmesine, onların gündelik hayatına sızmasına, çeşitli söz oyunları yapmasına gerek kalmayacaktı. Daha da önemlisi, kurumsal cezai yaptırımları olmayan, ilk bakışta masum önerilerde bulunuyormuş gibi görünen bu söylemin nasıl olup da bireylere öznelliklerini tatbik edebilecekleri, kendilerini kurabilecekleri alanlar yarattığını ve böylece onları iktidarla ilişkilendirdiğini göremeyecektik. Söylemin etki alanındaki bir bireyin, kendi bedeni üzerinde, kendi rızası ile müdahalede bulunmasını iktidarla bir biçimde ilişkili bir durum olarak değerlendiremeyecektik.

Bu bağlamda, biyoiktidarın tek yönlü, dikey olarak işlemeyen yapısına baktığımızda, öznenin bilgi iktidar ağlarıyla çeşitli ilişkilenmeler aracılığı ile kurulduğunu ve ilişki içinde olduğu bu bilgi iktidar ağlarını bizzat kendi pratikleriyle (yeniden) kurduğunu görürüz. Bir taraftan özne kendi üzerinde eylemesiyle birlikte özneleşir. Diğer taraftan da onun özneleşme pratikleri, kendisi üzerinde(n) işleyen iktidarı var eder, dönüştürür, biçimlendirir. Foucault'ya göre iktidar, bireyi cezalandırılacak, parçalanacak, bastırılacak bir şey olarak görmez. Birey de iktidarın dışında ve karşısında bir konuma yerleşerek iktidarı pasifçe onaylamaz. İktidarla birey arasındaki ilişki bir karşılıklı etki meselesidir. "...bir bedenin, hareketlerin, söylemlerin, arzuların bireyler olarak tanımlanması ve kurulması tam olarak iktidarın birincil etkilerinden biridir" (Foucault, 2005:107). Biyoiktidar bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir. Bireyi kategorize eder, bireyselliğin içeriğini ve sırlarını belirler. Bireyden kendine özgü bir hakikat yaratmasını ve bu hakikati hem kendisi hem de başkaları tarafından tanınır hale getirmesini ister. Bu hakikat yasasını dayatırken de gündelik hayata doğrudan müdahale eder. Burada kurulan özne hem denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tâbidir,[6] hem de vicdanı ve kendine ilişkin olarak ürettiği özbilgisiyle kendi kimliğine bağlanmıştır (Foucault, 1982: 212).

Nihayetinde Foucaultcu teoride özne, üretim ve tüketim eylemlerinin, bilim ve tıp pratiklerinin, kültürel ve sosyal etkinliklerin, bedenle kurulan ilişkilerin, gündelik hayatı tüketme kalıplarının bir ürünüdür. Özneyi biçimlendiren bu

6 Türkçe'de "özne" kelimesi, Foucault tarafından belirtilen başkasına tâbi olmak anlamını taşımıyor. Fransızca'da "sujet" (özne) kelimesi "tebaa", yani tâbi (boyun eğmiş) anlamını da taşıyor. Aynı şekilde "assujetir" kelimesini de Foucault iki anlamda kullanıyor: özneleştirmek ve tâbi kılmak, boyun eğdirmek (Keskin, 2005b:63). İngilizce'de de benzer bir durum söz konusu. "Subject"(özne) kelimesi hem fail, özne hem de uyruk, tebaa anlamlarına karşılık geliyor. "To subject" hükmü altına almak, "subject to" bir şeye tâbi olmak anlamına geliyor.

unsurların merkezî, evrensel, tarih ötesi ve aşkın tanımlarına ulaşmak ise mümkün değildir. Dolayısıyla Foucault, bugünkü haliyle ele aldığımız özneyi tarih ötesi bir kategori olarak değil, "bilginin temel düzenlemelerindeki bir değişikliğin sonucu" ve tarihsel bir "icat" olarak nitelendirmektedir (2001:538-539).

Tarihsel bir inşa olan bu özne, makro disipline etme ve düzenleme çabalarının ve kendi eyleminin uzantısı olan mikro pratiklerin karşılıklı ilişkisi içerisinde biçimlenmiştir. Bedeni etrafına örülen denetleyici söylemlerin pasif alımlayıcısı ya da ürünü olarak değil; bu söylemler doğrultusunda gündelik hayatında kendini biricikleştirmek için uğraşan, 'bilimsel' doğrulara göre hareket etmeye çalışan, işaret edilen kimliğini tekrar tekrar kuran, bedenine dair bilgiler üreten ve öznelliğini hergün kendi rızasıyla yeniden kuran ve oynayan aktif bir kategoridir. Düzenleyici söylemler uyarınca, kendi bedenine yaptıkları onu iktidara tâbi kılar.

Bölük pörçük bir beden

Foucault'nun tariflediği yaşam üzerinde işleyen bu biyoiktidar, bedeni insan yaşamının tümünün kendisine indirgendiği bir biyolojik sınır olarak bilgi ve iktidar hesaplarının merkezine yerleştirir. Böyle bir odağa yerleştirilen beden artık yalnızca kendimizi içinde yaşattığımız bir mekân, doğal olarak birlikte yaşadığımız bir şey ve kim olduğumuzun bir parçası olmaktan çıkarak; Kartezyen epistemolojinin "düşünüyorum öyleyse varım" aksiyomunu takip edercesine kontrol edilmesi gereken bir şey olarak insan aklının tam da zıtlaştırılmış kutbuna, doğaya düşer (Powell, 2006:19-21). Sağlığı, hastalığı, doğurganlığı, ömrü, cinselliği ve başka birçok biyolojik özelliği iktidar hesaplarında ve dolayısıyla rıza gösterme biçimlerinde elzem belirleyenler olarak yönetilir. Beden, özne olma pratiklerinin ve yaşam temsillerinin üzerinde ve sayesinde deneyimlendiği bir performans sahnesine dönüşür.

Sağlıklı yaşam söylemi bedeni kontrol edilmesi gereken bir şey olarak görme meselesine sıkı sıkıya bağlıdır. Söylem gündelik hayatımıza birçok iletişim kanalından sızarak *cinsel bedenler*den, *sağlıklı bedenler*den, *yaşlı bedenler*den, *zinde bedenler*den, *zayıf bedenler*den, *şişman bedenler*den söz eder ve dolayısıyla bize bir bedenimiz olduğunu sürekli olarak hatırlatır. Sürekli olarak beden üzerine konuşma, sadece bir hatırlatma niteliği taşımaz. Burada beden kontrol edilmesi gereken bir şey olarak sunulur. Çünkü bu söylemde beden sağlığın kaynağı, hastalıkların müsebbibi ve çözüm aracı, gün boyunca yapıp ettiklerimizin, tercihlerimizin sergi alanı ve nihayetinde hayatımızı ne şekilde yaşadığımızın somut göstergesidir.

Sağlıklı yaşam söyleminin kontrol üzerine kurulu dili, beden yoluyla bütün bir hayatın tıbbileştirilmesi sürecinden beslenir. Tıbbileştirme özetle, bedenin kendiliğinden süreçlerinin, hamilelik, menopoz, andropoz, yaşlılık, doğum ve

ölüm gibi, tedavi edilebilir hastalıklar olarak tanımlanmasıdır (Conrad, 2007). Tıbbileştirme, bir taraftan, bize sağlıklı yaşamın 'doğrularını' ileten 'uzmanların' 'bilimsel' dayanaklarını oluşturur. Diğer taraftan kendiliğinden süreçlerin birer hastalık olarak tanımlanması ve tıbbi açıdan izlemeye alınma gerekllikleri, her hastalık olasılığına karşı bir dizi korunma ve kontrol yöntemi öneren sağlıklı yaşam söyleminin de etki alanın genişlemesine yarar. Bu durumda sağlıklı yaşam söylemi, hayatın daha çok evresine ve bedenin daha çeşitli hallerine dair öneriler sunabilir. Çünkü tıbbileştirme mantığı hastalık sayısını çoğaltır ve sağlıklı yaşam söyleminin mantığına göre de bedenin birçok evresinde ve halinde hastalık bizi yakalayabilir. Beden, doğum-yaşam-ölüm gibi doğal bir zaman döngüsünden çıkarılır ve her bedensel değişikliğin bir hastalık adına tekabül ettiği çok parçalı yapay bir zaman çizgisinde tanımlanır. Sonuç olarak, sağlıklı yaşam söyleminin bedenle kurduğumuz ilişkiyi getirdiği noktada, "... artık tıbbi terimlere başvurmadan bedenimizden ve onun işleyişinden söz edemeyiz" (Faure, 2011:15).

Bedenimizden söz etmek istiyorsak eğer, her şeyden önce bir beden(e sahip) olduğumuzun farkında olmamız ve bedenimizi tanımamız gerekir. Bedenimizi tanımamız gerekliliği sağlıklı yaşam söyleminin sıklıkla vurguladığı bir hususdur. Örneğin, "Vücudunuz ve bakımı hakkında neler biliyorsunuz, bunları doğru uyguluyor musunuz? Testimizi cevaplayın, bedeninizi tanıyın!"[7] ya da "Kendi bedeninizin yöneticisi olun, bedeninizi tanıyın ve onu dinleyin, onunla işbirliği içinde olun"[8] gibi ifadelere bu söylem içinde her zaman rastlayabiliriz. Sağlıklı yaşam söyleminin önerdiği tanışma yöntemi, söylemin nasıl bir bedenden söz ettiğinin en güzel örneğidir. Söylem, kilomuz, boyumuz, bel çevremizin kaç santim olduğu, beden kitle endeksimiz, boya göre ideal kilomuz, vücut yağ oranımız, hormon düzeylerimiz... ve daha birçok biyolojik unsurun sayısallaşmış biçimi hakkında bilgi edinmemizin, tanışma için iyi bir başlangıç olacağını söyler.

Sağlıklı yaşam söyleminin, farkında olmamızı istediği nesne bütünlüklü bir beden değildir. Söylem, bedenin farklı bileşenlerinden, sayısal ifadede karşılık bulan göstergelerinden, tıbbi terimlere dönüştürülmüş süreçlerinden ve parçalarından söz eder. Söylem, bedenimize iyi bakmamız, onu kaliteli beslememiz, yaşlandırmamamız, sakatlamamamız, asla hastalandırmamamız, (mümkünse eğer) hiç öldürmememiz gerektiğini öğütler. Ama bunu nasıl yapacağımızın ayrıntılarını verirken, *bedeninizi kontrol ediniz yoksa hastalanır ve ölürsünüz!* demez. Bu doğrudanlığın yerine "son iki yüzyılda bedeni, içinde yaşadığı çevreye ve sahibinin davranışlarına bağımlı kılan bir organizma durumuna getiren tıbbi tasarımdan" (*a.g.e.*:15) beslenen bir dille konuşur. Bu tıbbi tasarım ortaya çık-

7 http://saglik.milliyet.com.tr/Default.aspx?aType=TestSoru&KategoriID=31&TestID=44. 27.08.11 tarihinde erişildi.

8 http://kristalbilinc.com/beslenme.htm. 27.08.11 tarihinde erişildi.

tığı günden bu yana birçok değişikliğe uğramıştır. Son zamanların tıbbi tasarımından beslenen dil ise parçalar(ın)a ayrılmış bir bedeni konuşur.

Parçalar(ın)a ayrılmış bir beden üzerinden işleyen iktidarın aldığı yeni biçimi, Rose (2007a) "moleküler biyopolitika" olarak kavramsallaştırır. Rose'a göre hayatın moleküler bilgisinin üretilmesi süreci 1960'larda başlamıştır. Foucault (1990:139) biyopolitikadan söz ederken "biyolojik süreçlerin dayanağını oluşturan beden" fikrinden yola çıkar. Onun sözünü ettiği bedenin her bir parçası henüz kendi başına hayatiyet ve hareket imkânı kazanmamıştır. Oysa Rose'un moleküler biyopolitikada söz ettiği beden, kendisinden ayrıştırılmış her bir öğesinin yeni bir canlıymış gibi muamele gördüğü bir nesnedir. Bu anlayış bugün biyopolitikanın aldığı yeni bir biçimdir ve hayatın moleküler ontolojisini sunar.

Moleküler biyopolitika canlılık olgusunu ayrıştırılabilir, sabitlenebilir, dondurulabilir, biriktirilebilir, depolanabilir, metalaştırılabilir bir şey haline getirmiştir. Bu yeni canlılık olgusu, zamanlar, mekânlar, türler arasında hareket ettirilebilir ve ticarileştirilebilir. Hem sağlık hem de zenginlik adına kendisine yatırım yapılabilir (Rose, 2007b:3). Moleküler biyopolitika çağında, panoptik bakışın baktığı yerler de değişmiştir. Ultrason, mamografi, beyin ya da kalp elektrosu, tomografi gibi izleme teknikleriyle organik bedenin içerilerine bakılır. Moleküler biyopolitikanın yükselişiyle birlikte, bedenimizle kurduğumuz ilişki de dönüşüme uğrar. Bunun sonucunda, organları, dokuları başka bedenlerde gezinebilen, hücreleri, DNA parçaları gözlemlenebilen, biyo-bankalarda istif edilebilen, ticarileştirilebilen bir nesneye sahip bireyler haline geliriz (Rose, 2007a:11-15).

Sağlıklı yaşam söylemi, moleküler biyopolitika çizgisinde işler ve bölük pörçük bir bedenin popüler bilgisini üretir. Söylem içinde bütünlüklü bir bedenden çok, beden parçalarına yer verilir. Bundan böyle bedenimizi git gide daha da küçük parçalarına ayrıştırılabilecek –ve ayrıştırılmakta olan- uzuvlar, organlar, dokular, kan akışı, hormonlar ve diğer birçok bileşen ölçeğinde düşünürüz.[9]

> Her şeyimizi genler belirler. Boy, kemik yapısı, kas çokluğu, saç rengi gibi... genler ebeveynlerimizden bize miras olarak geçer. Hücrelerimizin çekirdeğinde paketlenmiş bir biçimde yer alırlar. Bir insan yaklaşık 25-30 bin gene sahiptir... Önemli olan alınan genetik mirasın doğru yaşam tarzıyla korunmasıdır (Kuşhan, 2003:17).

9 Rose (2007a:11-12), "molar beden" ve "moleküler beden" arasında bir ayrıma gider. 19. yüzyıl tıbbının bakışı altında şekillenmiş olan "molar beden" anlayışında beden sistemik bir bütündür. Rose, sinemada, TV ekranında, ya da güzellik ürünü reklamlarında görülen bedeni, birçok insanın molar düzlemde kavradığını öne sürer. Buna karşılık, her geçen gün daha fazla öne çıkan "moleküler beden" anlayışında beden, proteinlerin işlevsel özellikleri, moleküler topografileri, hücreler arası öğelerin oluşumu, enzim aktiviteleri, taşıyıcı genler... çerçevesinde değerlendirilir. Diğer bir deyişle, Rose, molar beden kavrayışındaki sistemik bütün vurgusundan, bedeni sonsuz derecede küçük parçalar olarak tahayyül etme eğiliminde olan moleküler beden kavrayışına doğru bir dönüşüm olduğunu ifade etmektedir. Burada tartışılan sağlıklı yaşam söyleminin üzerine konuştuğu beden her ne kadar molar bedene benzese de –zira her parçanın sağlığı, bütün bedenin sağlığı için önemli olacaktır- söylemin nesnesi olan beden moleküler beden kavrayışına daha yakın durur. Sağlıklı yaşam söylemi genellikle bütün bir bedenden değil, parçalardan söz etme eğilimindedir.

Genler, hücre çekirdeği, saç, kas ve kemik, yaklaşık 25-30 bin genden müteşekkil insan... Parçalarından söz edilen bedenin kendisi ortada yok. Bedenin tümüne açık bir gönderme yapılmıyor. Söylem içinde buna benzer sayısız örnek var. Bir başkasına bakalım:

> ...ateş nöbetleri geçiren, uykusuzluk çeken ya da sadece damarları ve kemikleri korumak isteyen bir kadın ne yapabilir?... doğru miktarlarda doğru vitaminleri alın, flavonoid alın, likopen ihtiyacınızı karşılayın... dişlerinizi iple temizleyin, tansiyonunuzu kontrol altında tutun, stres kontrol tekniklerini öğrenin... fiziksel egzersizleri sürdürün (Roizen, 2006:141).

Bu satırlar da iyi satan bir *anti-aging* kitabından. Bedene ilişkin kontrol edilmesi gereken birçok şeye işaret ediliyor. Damarlardan, kemiklerden, dişlerden, tansiyondan söz ediliyor. Yine ufukta bütün beden görünmüyor. Tek tek hükmedilebilen parçalar; kalp, böbrekler ya da mide. Değiştirilebilen sayılar; kolesterol, kilo ya da kan şekeri oranları. Dahası tüm bunların anlatımında kullanılan teknik dil, "bedenimizi, aramıza asgari bir uzaklık koyup içimizde uyandırdığı kaygıları engelleyebileceğimiz dışsal bir nesne haline getirmemizi sağlar" (Faure, 2011:15).

Sağlıklı yaşam söyleminde bedenin bölük pörçük parçaları ve kendisi nesneleşmiştir. Bedenden ve parçalar(ın)dan sanki bizim dışımızda bir şeymiş gibi söz edebiliriz. Bir taraftan ayrı ayrı parçaların işleyişi üzerinde tahakküm kurabileceğimiz, bize uzak dışsal bir mekanizma olan nesne beden; diğer taraftan da öznelliğimizin inşası için kendisinden bireysel bilgi devşirebileceğimiz öznel bir kaynaktır. Foucault (2002) modern tıbbın, hastalığın öznel belirtilerini işaretleme konusundaki güçlü eğiliminin hastalığı hastanın bedenine hapsederek bireyselleştirdiğini ve böylece hastayı bireysel tezahürlerden müteşekkil hastalığa dönüştürdüğünü söyler. Sağlıklı yaşam söyleminde ise sağlık bütün bir bedenin içine hapsedilmez. Bedenin ayrı ayrı birçok parçası için yapmamız gereken şeyler vardır:

> Sağlıklı böbrekler için su içmek şart.[10]
> Kalp sağlığınız için elma, ceviz, susam tohumu, somon balığı ve fasulyeyi sofranızdan eksik etmeyin.[11]
> Mide sağlığı için özellikle probiyotikli yoğurtların tüketilmesinde fayda vardır.[12]

Örnekler, sağlıklı yaşam söyleminde bedenin her parçasının kendi başına bir hayatiyet kazandığını destekler niteliktedir. Bu tam da moleküler biyopolitika-

10 http://www.hastane.com.tr/saglik/saglikli-bobrekler-icin-su-icmek-sart.html. 26.08.11 tarihinde erişildi.

11 http://www.xprodoksit.com/yazi/kalp-sagligi-icin-5-oneri. 26.08.11tarihinde erişildi.

12 http://www.gizemlikapi.com/hastaliklar-ve-rahatsizliklar/64656-mide-agrisi-icin-oneriler.html. 26.08.11 tarihinde erişildi.

nın tariflediği bedenin, takıp çıkarılabilen gezgin organları meselesiyle benzeşir. Şimdi sağlık, sadece bütünlüklü bedenin sağlığı değildir. Bedenin bölük pörçük olarak düşünülmesi yoluyla işaretlenebilecek, sınırsız sayıda beden parçasının sağlığı söz konusudur.

Sağlıklı olmamız için kontrol altında tutmamız ya da korumamız gereken şeyler hep bize özeldir. Genlerimiz, kalp atış hızımız, vücut kitle endeksimiz ya da vücut yağ oranlarımız... Bölük pörçük bedenin öznel sayılara dönüştürülmüş göstergeleri. Bu sayılar, bir taraftan bireysel bir beden inşasında önemli rol oynarlar, çünkü kaçınılmaz olarak bir bedene ait sayılar başka bir bedene ait olanlardan farklı olacaktır. Diğer taraftan da bedene ilişkin bu sayısal değerler standart ölçüm sistemlerine tâbi olduğundan, her bedene uygulanan ölçek aynı olduğundan ve hangi değerlerin sağlık açısından normal hangilerinin ise anormal olduğu kararı yine standart kurallara bağlı olduğundan burada ölçülebilirlik açısından bedenleri birbirine eş tutma söz konusudur.

Tüket(il)en bir makine: Beden

Sağlıklı yaşam söyleminin bölük pörçük bedeni, moleküler biyopolitikanın bedenin en küçük parçalarına dikkat kesilen bakışına paralel bir işleyişle kurulurken, beden, her parçasının ayrı bir işlevi olan, sağlıklı olduğu sürece tıkır tıkır çalışan bir makineye benzetilir. Sağlıklı yaşam söylemi içerisinde bedenin bir makine olarak düşünülmesine dair birçok örnek vardır.

> Gece saat 22'den sonra salgılanan hormonlarla vücut kendini dinlenmeye hazırlar. Bütün işlemler yavaşlar ve günlük bakım-onarım çalışması başlar. [13]
>
> ...bedeninizin bir makine gibi çalışmasını istiyorsanız, gün içerisinde ona düzenli olarak enerji vermelisiniz.[14]
>
> ...beden öyle kusursuz bir makine, öyle olağanüstü bir oluşum ki siz onun hakkında ne kadar olumsuz düşünseniz de o yediklerinizi yakıyor.[15]

Bedenin makineye benzetilmesi, moleküler biyopolitik anlayışla birlikte ortaya çıkan yeni bir durum değildir. Örneğin, Lupton (1994), makine olarak beden metaforunun kullanımına, sanayi devriminden bu yana beden üzerine üretilen söylemlerde sıklıkla rastlandığını belirtir. Bu mekanik söylemler teknolojik gelişmelerin dilinden beslenirler. Bedeni bir araba, içten yanmalı bir motor, pille çalışan bir makine ya da bir su tesisatı gibi ele alırlar. Mekanik düzenekte hatalar olabilir, sistem çalışmayı durdurabilir ve sonuçta sistemin işlemeyen parçası onarılabilir (*a.g.e.*:59). Moleküler biyopolitika çağına geldiğimizde ise işlemeyen parça değiştirilebilir de.

13 http://www.ofelyathomas.com/Stresle-Nasil-Basedelim.asp. 29.08.11 tarihinde erişildi.

14 http://saglik.milliyet.com.tr/erkeklerin-4-buyuk-diyet-hatasi-/beslenmevediyet/haberdetay/15.06.2011/1402699/ default.htm. 29.08.11 tarihinde erişildi.

15 http://www.ezberim.com/beslenme-diyet-seker/63116-sismanlik-nedir/. 29.08.11 tarihinde erişildi.

Turner, makine beden fikrini, bedenin sekülerleşmesi, rasyonelleşmesi sürecinin bir parçası olarak okur. Makine beden, modernitede aşkın referanslarından arındırılmış tıbbın bilimsel yönetimlerle kontrol edebileceği bir şeydir (Turner, 1984: 36). Böyle bir anlayışın uzantısı olarak, bedenin hareketleri ya da yeme içme pratiği kesin hesaplamaların konusu olur. Örneğin egzersiz yapmak makine bedende "geometrikleşmiş, sonuçları hesaplanan, kesin kurallara oturtulmuş bir etkinliktir" (Vigarello ve Holt, 2011:249). Ya da diyet, makine bedenin yemek yeme pratiğinin rasyonelleşmesidir ve "girdi ve çıktı gereksinimlerinin matematiksel yollarla kesin olarak hesaplanması" fikrine dayanır (Turner, 1982: 258).

Foucault (1990), makine beden anlayışını, 17. yüzyıldan itibaren yaşam üzerinde gelişmekte olan iktidarın iki veçhesinden birisinin temeli olarak görür. Makine bedeni merkez alan anatomo-politika ve biyolojik süreçlerin düzenlenmesine odaklanan biyopolitika, yaşam üzerinde kurulan iktidarın birbirine koşut gelişen iki kutbudur. Bedenin anatomik işleyişinin bir makinenin işleyişi gibi düşünülmesi bedenin anatomo-politikasıdır. "...bedenin terbiyesi, yeteneklerinin artırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkârlığının koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşmesi..."; anatomo-politikanın amaçlarıdır (*a.g.e.*:139). Foucault, anatomo- ve biyopolitikanın gelişimini, kapitalizmle doğrudan bir bağlantı içinde değerlendirir. Bu iki iktidar tekniği ile canlı bedene yapılan yatırım, bedenin güçlerini artırır, değerlendirir, bedenlerin denetimli biçimde üretim aygıtına sokulmasına imkân verir (*a.g.e.*:141). Açıkça görülüyor ki Foucault bu iktidar tekniklerini kapitalizmle ilişkilendirirken üretim sürecine odaklanmıştır. "Kapitalist üretim biçimi gereği bedenin sahip olduğu güçlerin emek gücüne dönüştürülmesi ve üretim gücü olarak kullanılması; ama aynı zamanda itaatkâr ve uysal kılınması, tâbi kılınması (*assujettissement*) gerekir" (Keskin, 2005a:17).

Sağlıklı yaşam söyleminde ise, makine beden benzetmesini ya da parçalar(ın)a ayrılmış beden tahayyülünü üretim çizgisinin dışında bir yerde düşünebiliriz. Bu söylem, bedenin sağlığını, emek gücüne katılacak bedenlerin verimliliğinin artırılması bağlamında kurgulamaz. Burada makine beden vurgusu, bir taraftan, form tutma, beslenme ve hayat tarzı tercihlerine ilişkin düzenlemelerin ne kadar da akılcı, hesaplanabilir, "bilimsel" bir anlayışla ortaya konduğunu göstermek için kullanılan söylemsel bir araçtır. Diğer taraftan da makine beden anlayışı, tüketimle ilgili bir beden tahayyülünün bir parçası olarak işler. Tüketim kültüründe beden, alınıp satılabilen, servise götürülüp bakımına para ve zaman harcanan diğer tüketim mallarıyla benzeşir.

Featherstone (1991), tüketim kültüründe bedenin korunup kollanması vurgusunun makine beden metaforunun popülerliğini artırdığını söyler. Ona göre,

bedenden azami verimi alabilmek için, tıpkı arabalar ya da diğer tüketim mallarında olduğu gibi, beden de düzenli bakım, sürekli ilgi ve dikkat ister. Tüketimin gün geçtikçe artmasına paralel olarak, bir tüketim nesnesi haline gelen bedene yönelik ilgiye harcanan zaman da artar. Hayatın tadını çıkarmak, iyi görünmek ve iyi hissetmek için bireyin kendi sağlığının, beden formunun ve görüntüsünün sorumluluğunu alması ve bunun için çaba harcaması gerekir (182-183). Featherstone, tüketim kültüründe bedenin korunup kollanmasının iç içe geçmiş iki temel kategori üzerinden işlediğini söyler. Birinci kategori iç bedendir. İç bedene yönelik ilgi, sağlığın korunmasını, bedenin fonksiyonlarının ideal durumda tutulmasını, hastalıkların tedavisini, yaşlanmayla oluşan bozulmaların giderilmesini kapsar. İkinci kategori ise dış bedendir. Bedenin dış görünüşünü ve toplumsal alandaki hareketini ve kontrolünü kapsar. Featherstone'a göre tüketim kültüründe iç beden ve dış beden birleşir, ikisine yönelik ilgi birbirinin içine girer. Çünkü iç bedenin korunmasına yönelik temel amaç, dış bedenin görüntüsünün iyileştirilmesine dönüşür (*a.g.e.*:171). Sağlıklı yaşam söyleminin de, bir taraftan kalbin, böbreklerin ya da damarların sağlığından söz ederken, diğer taraftan ideal kilo, kırışıklıklar ya da parlak saçlar için reçeteler sunması bu iç içe geçmişliğe bir örnek olarak okunabilir.

Sonuç: Dış görünüşünün içinde yaşayan bir beden

Popüler sağlıklı yaşam söylemi, yönlendirmeden ziyade ayartmanın, doktrin aşılamaktan ziyade reklamın ve normatif düzenlemeden çok ihtiyaç yaratımının düzenlediği bir dünyada işler. Burada bireyler, "üreticiler ya da askerler olarak değil, heyecan arayıcıları ve toplayıcıları" olarak düşünülür (Bauman, 2005:274). Heyecan arayıcısı ve toplayıcısı olan bu bireyler için bedenlerini verimli üretimin nihai hedefi ya da sağlıklarını sabitlenebilecek bir bedensel gösterge olarak sunmanın çekici bir yanı yoktur. Nihai hedefler ya da sabit göstergelerin, tüketimin dünyasında yeri yoktur. Bu dünya harekete dayanır. "... daima hareket halinde ya da harekete hazır olmak, daha büyük miktarda uyarıcıyı soğurma ve sindirme, içe kapanmaya direniş anlamına gelir" (*a.g.e.*:274). O yüzden sağlıklı yaşam söylemi sağlığımız için her daim tetikte ve hareket halinde olmamızı, gün be gün sağlığımız için bir şeyler yapmamızı öğütler. Sağlığımız adına söylenenlerin ne kadarını iyi bir şekilde yaptığımızdan hiçbir zaman emin olamadığımız bu performansın ufkunda görünen şey sağlıklı bir beden ve onun getireceği dış görünüştür. Bu beden üretim için programlanmamıştır; kendisi ve başkaları tarafından arzulanmayı ister. Arzu, hem dış görüntüsü aracılığıyla toplumsal alanda dolayıma giren bedenin tüketilmesinden; hem de bedenin kendisi için tüketmekten beslenir.

Sağlıklı yaşam söyleminde beden, diğer bedenlerle rekabet edebilecek bir biçimde dışarıya, toplumsal alanda kabul gören değerlere ve beğenilere göre oluş-

turulur. Çünkü sağlık, toplumsal statünün, başarının, öz disiplinin, güzelliğin, mutluluğun göstergelerinden birisi olarak sunulur. Bu göstergelere ulaşmak için bedenimizi bir ilgi, bir saplantı nesnesine dönüştürürüz. Sağlıklı bir beden için tüketiriz. Farmasötik istilanın[16] tıplaştırılmış ilaçları (Illich, 1995: 51) olarak vitaminleri, besin destekleyicileri, zayıflama haplarını, yaşlanma karşıtı serumları satın alırız. Hücrelerimizi, DNA'larımızı, damarlarımızı, dokularımızı, organlarımızı izlemek ve kontrol etmek için çeşitli tetkikler yaptırırız. Varoluşumuzu, yaşamsal gücümüzü ve kendiliğimizi; egzersizde, diyette, dövmede, piercingde, uyuşturucularda, estetik cerrahide, cinsiyet değiştirmede deneyimleriz (Rose, 2007a: 26).

Sadece kendisi için tüketilen değil; görüntüsü de bir tüketim nesnesi olarak dolayıma girmiş bir bedendir bu aynı zamanda. Dış görünüşü sayesinde kendisine ne kadar iyi bakıldığını gösteren ve dış görünüşünün içinde yaşayan bir bedendir. "... bedeni daha iyi tanımak için değil, ama tamamıyla fetişist ve gösterisel bir mantık uyarınca bedeni en parlak, en mükemmel, en işlevsel nesne olarak dışarıya yönelik olarak oluşturmak amacıyla kendi bedenimizin içine doğru kıvrılma ve narsistik kuşatma" (Baudrillard, 2004: 166); bedenimizle kurduğumuz ilişkide geldiğimiz son durumdur.

KAYNAKÇA

Baudrillard, J. (2004) *Tüketim Toplumu*, (çev.) Deliceçaylı, H. ve Keskin, F., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Bauman, Z. (2005) *Bireyselleşmiş Toplum*, (çev.) Alogan, Y., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Conrad, P. (2007) *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Faure, O. (2011) "Hekimlerin Bakışı", Corbin, A.,Courtine, J. Ve Vigarello, G. (der.) *Bedenin Tarihi 2: Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a* içinde, (çev.) Türkay, O., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 15-40.

Featherstone, M. (1991) "The Body in Consumer Culture" Featherstone, M., Hepworth M., Turner, B., S. (der.) *The Body: Social Process and Cultural Theory* içinde, Sage Publications, Londra, 170-197.

Foucault, M. (2005) "İki Ders", *Michel Foucault, Entelektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yazılar 1* içinde, (çev.) Keskin, F., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 86-117.

Foucault, M. (2003) "İktidarın Gözü", *Michel Foucault, İktidarın Gözü: Seçme Yazılar 4* içinde, (çev.) Ergüden, I., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 85-105.

Foucault, M. (2001) *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, (çev.) Kılıçbay, M., A., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Foucault, M. (2002) *Kliniğin Doğuşu*, (çev.) Uysal, İ., M., Epos Yayınları, Ankara.

Foucault, M. (1990) *The History of Sexuality Volume I: An Introduction*, (çev.) Hurley, R., Vintage Books, New York. (Foucault, M. (2003) *Cinselliğin Tarihi* (çev.) Tanrıöver, H., U., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.)

16 Illich, *farmasötik* istila meselesini şu şekilde tanımlar: "Her kültürün kendi zehirleri, çareleri, placeboları ve bunların uygulandığı ritüel dekorları vardır. Bunların çoğu hastalar için değil, sağlıklılar içindir. Güçlü tıbbi ilaçlar, her kültürü kendi zehirlerine uyduran, kökleri tarihten gelen modelleri yok edebilir; genellikle sağlığa verdikleri zarar, yararlarından çoktur ve sonuçta, insan vücudunun kumanda edilebilir mekanik düğmelerle çalıştırılan bir makine gibi algılandığı yeni bir yaklaşımın oluşmasına yol açarlar" (1995: 51).

Foucault, M. (1982) "Afterword: The Subject and Power", Dreyfus, H. L. ve Rabinow, P. (der.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics with an Afterword by Michel Foucault* içinde, Harvester Wheatsheaf, Londra, 208-226.

Hardt, M. ve Negri, A. (2008) *İmparatorluk*, (çev.) Yılmaz, A., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Illich, I. (1995) *Sağlığın Gaspı*, (çev.) Sertabiboğlu, S., Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Keskin F. (2005a) "Özne ve İktidar", *Michel Foucault, Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* içinde, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 11-24.

Keskin F. (2005b) "Yayına Hazırlayanın Notu", *Michel Foucault, Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* içinde, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 57-82.

Kuşhan, M. (2003) *Anti-Aging: Genç Kalma Sanatı, Doğal Gençlik Kaynakları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Lupton, D. (1994) *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*, Sage Publications, Londra.

Markula, P. ve Pringle, R. (2006) *Foucault, Sport and Exercise: Power, Knowledge and Transforming the Self*, Routledge, New York.

Mortas, N. (2009a) *A Critical Examination of Anti-Aging Discourse: The Relevance of the Works of Michel Foucault and Susan Sontag*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Lambert Academic Publishing, Köln.

Mortas, N. (2009b) "Bedenle Mücadeleye Dönüşen Bir Yaşlanma Pratiği", *Doğu Batı*, 48,173-182.

Powell, J., L. (2006) *Social Theory and Aging*, Rowman & Littlefield Publisher, Inc., Oxford.

Roizen, M., F. (2006) *Genç Kalma Sırları: RealAge*, (çev.) Yeniçeri, S., Koridor Yayıncılık, İstanbul.

Rose, N. (1998) *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*, Cambridge University Press, Cambridge.

Rose, N. (2007a) *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton University Press, Princeton.

Rose, N. (2007b) "Inaugural Social Theory and Health Annual Lecture, 2006: Molecular Biopolitics, Somatic Ethics and the Spirit of Biocapital", *Social Theory & Health*, 2007(5), 3-29.

Sezgin, D. (2011) *Tıbbileştirilen Yaşam Bireyselleştirilen Sağlık*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Sontag, S. (2003) *Metafor Olarak Hastalık, AIDS ve Metaforları*, (çev.) Akınhay, O., Agora Kitaplığı, İstanbul.

Turner, B., S. (2011) *Tıbbi Güç ve Toplumsal Bilgi*, (çev.) Tatlıcan, Ü., Sentez Yayıncılık, Bursa.

Turner, B., S. (1984) *The Body and Society: Explorations in Social Theory*, Basil Blackwell Publisher, Oxford.

Turner, B., S. (1982) "The government of the body: Medical regimens and rationalization of diet", *The British Journal of Sociology*, 33 (2), 254-269.

Vigarello, G. ve Holt, R. (2011) "İşlenen Beden: 19. Yüzyılda Jimnastikçiler ve Sporcular", Corbin, A.,Courtine, J. Ve Vigarello, G. (der) *Bedenin Tarihi 2: Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a* içinde, (çev.) Türkay, O., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 249-290.

Nüfusun biyopolitikasına yeni açılım: Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi*

*Alanur Çavlin Bozbeyoğlu***

Özet: Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet Türkiyesi'nde de iktidarın mevcudiyeti için gerekli görülen nüfus bilgisi düzenli şekilde derlenmiştir. Nüfus bilgi sistemi son on yılda önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. 2000 yılında hayatımıza giren vatandaşlık numarası çok kısa süre içerisinde yalnızca resmî işlemler için değil, bireylerin siyasi, idari ve ticari tüm ağlara eklemlenmeleri için bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu dönüşümün son ayağı ise kimlik sistemindeki dönüşümdür. Kafakâğıdından nüfus kâğıdına, nüfus kâğıdından kimlik kartına evrilen kimlik, Türkiye'de vatandaşla devlet arasındaki ilişkinin zorunlu dayanak belgesidir. Bu belge 2007 yılında başlayan teknolojik alt yapı hazırlıkları ve pilot uygulama ile parmak izi ve şifre içeren elektronik kimlik kartına dönüştürülmektedir.

Elektronik kimlik kartı sistemlerinin önceki sistemlerden en önemli farkı bir ağ ile diğer tüm bilgi sistemlerine bağlı olmaları; bu yolla da e-devlet ve e-ticaretin anahtarı haline gelmeleridir. Bu sayede oluşturulan veri havuzları her çeşit arama, sıralama ve değerlendirmeye uygun yapıdadır. Ayrıca bu sistemler güçlü güvenlik yapılarını bedensel unsurlar olan biyometrik özelliklere, en yaygın olarak da parmak izi, retina ve iris görüntülerine dayandırırlar.

Bu makalede, Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi, nüfus bilgi sisteminin 2000'li yıllarda yaşadığı yapısal dönüşüm ile ilişkilendirilerek biyopolitika ve biyoiktidar kavramları etrafında tartışılacaktır. Bu tartışma Foucault ve Deleuze'ün geliştirmiş oldukları disiplin-denetim hattından hareketle; iktidarın dışlayıcı ve içerici gücü, kimliklendirme çevresinde hızla artan gözetim ve bedensel varlığın resmî ispatı olan kimlik belgesi anlayışından, belgenin sahipliğinin bedensel ispatı olan biyometrik unsurların kullanımı anlayışına geçiş üzerinden şekillenecektir.

Anahtar sözcükler: Elektronik kimlik kartı, biyopolitika, disiplin toplumu, kontrol toplumu

(*) Yazının taslak halini okuyarak, önerileri ile çalışmamı zenginleştiren Aytül Tamer, Güneş Öztürk ve Toplum ve Bilim dergisi biyopolitika dosyası editörleri Sibel Yardımcı ve Sanem Güvenç Salgırlı'ya teşekkür ederim.

(**) Queen's University Surveillance Studies Centre (Kanada).

Giriş

> "Toplumun bireyler üzerindeki kontrolü yalnızca bilinç ya da ideoloji yoluyla değil, bedende ve bedenle de sağlanır. Kapitalist toplum için en önemli şey, biyolojik, somatik ve bedensel olan biyopolitikadır" (Foucault, 1977: 210).

Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet Türkiyesi'nde de iktidarlar mevcudiyetleri için gerekli gördükleri nüfus bilgisini düzenli şekilde derlemişlerdir (Özbay, 2010: 167). Nüfusu kayıt altında tutmak iktidarın her dönemde temel ilgi alanı olmuştur. Ancak ihtiyaçların değişimi ile toplanan bilginin niteliği ve niceliği de değişime uğramıştır. Bu değişimin bir yansıması olarak, Türkiye'deki nüfus bilgi sistemi son on yılda önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. 2000 yılında hayatımıza giren vatandaşlık numarası (kimlik numarası) çok kısa süre içerisinde yalnızca resmî işlemler için değil, bireylerin siyasi, idari ve ticari tüm ağlara eklemlenmeleri için bir zorunluluk haline gelmiştir.[1] Vatandaşlık numarasını Merkezî Nüfus İdaresi Sistemi'nin (MERNİS) 2002 yılında hayata geçmesi izlemiştir. MERNİS ile Osmanlı döneminde oluşturulmaya başlanmış olan nüfus kütükleri elektronik hale getirilmiş, ardından 2006-2007 yıllarında kurulan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) ile nüfus bilgileri daimî ikametgâh bilgileri ile eşleştirilmiştir. Bu dönüşümün son ayağı ise kimlik sistemindeki yeniliklerdir. Kafakâğıdından nüfus kâğıdına, nüfus kâğıdından kimlik kartına evrilen kimlik, Türkiye'de vatandaşla devlet arasındaki ilişkinin zorunlu dayanak belgesidir. Bu belge 2007 yılında başlayan teknolojik alt yapı hazırlıkları ve pilot uygulama ile parmak izi, parmak damar izi ve şifre içeren elektronik kimlik kartına dönüştürülmektedir (TÜBİTAK UEKAE, 2010a; TÜBİTAK UEKAE, 2010b).

Elektronik kimlik kartı sistemlerinin önceki sistemlerden en önemli farkı bir ağ ile diğer tüm bilgi sistemlerine bağlı olmaları; bu yolla da e-devlet ve e-ticaretin anahtarı haline gelmeleridir. Bu sayede oluşturulan veri havuzları her çeşit arama, tarama ve sıralamaya uygun yapıdadır. Ayrıca bu sistemler güçlü güvenlik yapılarını bedensel unsurlar olan biyometrik özelliklere, en yaygın olarak da parmak izi, retina ve iris görüntülerine dayandırırlar.

Kimlik kartı sistemlerinin önemi son yıllarda başta sosyoloji, siyaset bilimi ve hukuk alanlarında olmak üzere çeşitli araştırmacılar tarafından gündeme getirilmiştir (Bennett ve Lyon 2008; Caplan ve Torpey 2001; Lyon 2009). Ancak Türkiye'nin kimlik kartı sistemi ve bu sistemin geçirmekte olduğu değişim henüz nüfus bilgi sisteminin bütünü ile ilişkilendirilerek ele alınmamıştır. Nüfus bilgi sistemi Cumhuriyet sonrasında çeşitli yeniliklerle güçlendirilmiş olsa da Osmanlı'dan kalan kütük sistemi üzerine inşa edilmiştir. Ancak son on yıllık dönemde şahit olduğumuz yenilikler sistemi yalnızca güçlendirmemiş, yapısal

1 Kimlik numarasının kullanımı ile ilgili yasal çerçeve için 25/04/2006 tarihli Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun "Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Numarası" başlıklı Yedinci Kısmı'na bakılabilir.

olarak da dönüştürmüştür. Bu yazıda, Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi, nüfus bilgi sisteminin 2000'li yıllarda yaşadığı yapısal dönüşüm ile ilişkilendirilerek biyopolitika ve biyoiktidar kavramları etrafında tartışılacaktır. Bu tartışma Foucault ve Deleuze'ün geliştirmiş oldukları disiplin-denetim hattından hareketle; iktidarın dışlayıcı ve içerici gücü, kimliklendirme çevresinde hızla artan gözetim ve bedensel varlığın resmî ispatı olan kimlik belgesi anlayışından, belgenin sahipliğinin bedensel ispatı olan biyometrik unsurların kullanımı anlayışına geçiş üzerinden şekillenecektir.

Türkiye'de iktidarın nüfus bilgi sistemi üzerindeki gözetim ve kontrolü geleneksel olarak güçlüdür. Ancak iktisadi ve toplumsal yapıdaki değişimler, aşağıda detaylarıyla aktarılacak söz konusu politikaların, Foucault'nun disiplin toplumu ve biyopolitika anlatıları ile açıklanabilecek düzlemden Deleuze'ün denetim toplumu anlatısı ile açıklanabilecek düzleme doğru evrildiğini göstermektedir. Ulus-devletin kurulmasıyla birlikte nüfusu saymanın ve şekillendirmenin Osmanlı döneminden farklı öncelikleri ortaya çıkmış (biyopolitik düzenlemeler), kişisel verilerin daha detaylı şekilde kaydedilmeye başlanmasıyla da Foucault'nun disiplin toplumu ifadesiyle işaret ettiği bireyselleştirici teknikler uygulanır olmuştur. Bu yazı boyunca iktidarın farklı siyasi teknikleri ve kendilik teknolojileri üzerinden izleyeceğimiz uygulamalarını birbirinden kopuk değil, bir geçiş içerisinde ve birbirini güçlendiren şekilde sunmaya çalışacağım. Bu uygulamaların detaylıca anlatılan son döneme dair birbirine geçmiş ve birbirini güçlendiren özellikleriyse, 2000'li yıllarda hayata geçen uygulamalarda açığa çıkmaktadır. Biyometrik elektronik kimlik kartı dahil olmak üzere bu uygulamalar, söz konusu biyoiktidar ağını mükemmelleştirmekte ve Deleuze'ün denetim toplumu kavramını akla getirmektedir.

Tarihsel arka plan: Nüfus politikaları

Nüfus kelimesinin İngilizce'deki tarihsel gelişimi ve anlamındaki değişim incelendiğinde, kelimenin (*population*), 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında taşıdığı, yerleşim olan coğrafi bir alanı işaret eden anlamdan 19. yüzyılın sonuna doğru bir coğrafi alandaki kişileri işaret eden anlama evrildiği görülür[2] (Legg, 2005: 137). Benzer şekilde yönetim anlayışı da tarihsel olarak evrilmiş, iktidar yalnızca sınırları belirli bir coğrafi alanı değil, bir coğrafyadaki (bazen coğrafi sınırları da aşacak şekilde) nüfusu hedef almaya başlamıştır. Bu yönetim stratejisi içerisinde kaynak-nüfus arasındaki ilişkiyi yönetmek kritik bir önem taşırken, devlet yönetiminin verimliliği ise yönetilen coğrafyaya bağlı bireylerin sayılabilir ve çeşitli nitelikleri ile görülebilir olmasına bağlıdır (Foucault, 1970: 64). Bu-

2 Oxford İngilizce Sözlüğe göre *population* kelimesinin 16. yüzyıldaki anlamı *"a peopled or inhabited place"*dir. Kelimeye daha sonra farklı disiplinler çeşitli anlamlar yüklemiş ancak demografik anlayışın yüklemiş olduğu belli bir zamanda bir coğrafi alanda yaşayan insan sayısı olarak özetlenebilecek bu anlam hâkim hale gelmiştir (Legg, 2005: 137-138).

rada saymaya ve görmeye yüklenen anlam kelimelerin yaygın kullanılan anlamlarının ötesindedir. Saymaya yüklenen anlam, yine Foucault'ya referansla saymanın cebirden gelen anlamının yanı sıra sınıflandırma (*taxinomia*) anlamını da kapsamaktadır. Biyopolitiğin ilgi alanına giren ve sınıflandırılabilme özelliğinin devamı olarak ortaya çıkan görülebilirlik ise özellikle harita ve sayımlar ile sağlanmaktadır (Foucault, 1970: 72). Bu anlayışta karşımıza çıkan mekân, paylaştırılan, haritalandırılan, sayılan, sınırlandırılan ve kontrol edilen politik bir kategoridir (Hannah, 2009: 66). Mekânı politik kılan temel unsur ise üzerindeki nüfustur. İnsanın biyolojik varlığının politik varlığından ayrılamayacağının kabul edilmesi, bedenin politik bir varlık olarak tanınması ve beden ile ilgili olanın aynı zamanda politik olduğunun kabul edilmesi nüfusla ilgili düzenleme ve denetimlerin de biyopolitikanın ilgi alanına girdiğini görmemizi sağlar. Kuşkusuz nüfusun biyopolitikasının tezahür ettiği alanlar ve biçimler zamana ve mekâna bağlı olarak değişim göstermektedir (Foucault, 2003: 103-104). 20. yüzyıla damgasını vuran kaynakları artırmak için nüfusu artırma anlayışı, günümüzde yerini son derece incelikli ve değişken stratejilere bırakmıştır (Foucault, 1993: 103). Bu stratejiler nüfusun artışını sınırlandırmayı hatta daha öteye giderek belli niteliklerdeki nüfusların artmasını desteklerken belli niteliklerdeki nüfusların sınırlandırılmasını içerebilir. Bu amaçla hayata geçirilen uygulamalar doğurganlık politikaları ile sınırlı değildir. Belirli coğrafyalara seçilmiş niteliklerdeki nüfus gruplarının göç etmesini özendiren politikaların diğer grupların göç etmelerini engelleyecek şekilde planlanması ve farklı yaş grupları ve cinsiyetlere yönelik yatırımların farklılaşması akla ilk gelebilecek örneklerdendir. Homojen bir nüfus algısından söz edemeyeceğimiz gibi tek tip bir politikadan da söz edemeyiz.

Türkiye coğrafyasında yaşayan nüfusa yönelik biyopolitik düzenlemelere ve denetim mekanizmalarına göz attığımızda, Osmanlı İmparatorluğu'nda da Türkiye Cumhuriyeti'nde de iktidarın öncelikleri çerçevesinde nüfus bilgisine ve nüfus politikalarına önem verilmiş olduğunu görürüz. Osmanlı sayım sistemi öncelikle askere gidecek ve vergi verecek nüfusu belirlemeyi, Müslüman ve gayri-Müslim nüfus dağılımını bilmeyi ve yönetmeyi amaçlamıştır. Bu amacın uygulanan politikalardaki yansımaları hem iskân politikalarında hem de sayma ve kayıt altına alma ile ilgili uygulamalarda izlenilebilir. Fuat Dündar'ın İttihat ve Terakki döneminde uygulanan Müslüman ve gayri-Müslim nüfusa yönelik iskân politikalarını incelediği birbirini takip eden iki çalışması Osmanlı dönemini ve bu dönemin mirasını değerlendirmek için yol göstericidir (2001 ve 2008). Bu yazının öncelikli ilgi alanı olan sayım ve kayıt sisteminin Osmanlı'daki seyrine baktığımızda ise, yukarıda belirttiğim askere gidecek ve vergi verecek nüfusu belirleme amacına uygun olarak, tüm nüfusu kapsama kaygısı olmadan yetişkin erkeklerin sayıldığı bir sistem geliştirilmiş olduğunu görürüz (Karpat, 2003). Cumhuriyetin kurulması ile birlikte nüfusun kalkınma için kaynak olarak görüldüğü bir anlayış benimsendi. Buna bağlı olarak da nüfus kaydı olsun olmasın

kadın-erkek, genç-yaşlı herkesin sayıldığı *de facto* sayım tekniğine geçildi.[3] Nüfus bilgisi toplamadaki ve politikalardaki farklılık yeni yönetim anlayışının önceliklerindeki değişimin yansımasıdır (Özbay, 2010: 167; Çavlin Bozbeyoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2011: 100-101). 1926 yılında doğurganlık ve evlilikle ilgili düzenlemelere yasal dayanak oluşturan Türk Ceza Kanunu İtalya'dan ve Medeni Kanun İsviçre'den örnek alınarak hazırlandı. Cumhuriyetin kuruluşundan sadece üç yıl sonra İstatistik Umum Müdürlüğü'nün (Türkiye İstatistik Kurumu-TÜİK) kurulması ve 1927 yılında ilk nüfus sayımın gerçekleştirilmesi ulus-devletin biyopolitik öncelikleri açısından dikkate değerdir. Bu sayımın başlıca amacı, ülke tarihi için kısa sayılabilecek 50 yıl gibi bir dönemde yaşanan savaşlar, değişen coğrafi sınırlar ve büyük insan hareketlerinin ardından kurulan yeni devletin insan gücünü ortaya çıkarmaktır. 1927 Nüfus Sayımı dönemin siyasi atmosferiyle uyumlu olarak ülkenin insan gücünün büyüklüğünü ve farklı dinî ve etnik grupların birlikte yaşadığı bir imparatorluğun yerini alan ulus-devletin ne kadar homojen bir nüfusa sahip olduğunu görmeyi/göstermeyi amaçlamaktadır (Tamer ve Çavlin Bozbeyoğlu, 2004). Gayri-Müslim nüfusun dağılımının devlet meselesi olarak görüldüğü Cumhuriyetin ilk yıllarında sayım soru kağıtlarında yer alan din ve anadil sorularına dayanarak üretilen istatistikler, ülkenin dinî ve etnik homojenleşmesini yansıtmaktadır.[4]

Cumhuriyetin ilk yıllarında bir yandan nüfusu homojenleştirmeye yönelik politikalar izlenirken, öte yandan ulus-devletin gerçek sahibi kabul edilen Türklerden, Onuncu Yıl Marşı'nın hafızalarda yer eden dizesindeki gibi, "on yılda on beş milyon genç" yaratmak hedefleniyordu. Büyük nüfusun güç olarak kabul edildiği bu dönemde 1950'lerin sonuna kadar belirgin olarak pronatalist (nüfusu arttırmaya yönelik) nüfus politikası izlenmiştir. Bu dönemde yasal düzenlemelerle gebeliği önleyici yöntemlerin üretilmesi, ithali ve uygulanması ve gebeliğin kürtajla sonlandırılması yasaklanmıştır.[5] Ayrıca çok sayıda çocuk sahibi olmayı özendiren düzenlemeye başvurulmuştur.[6] Bu uygulamalar aynı dönemde kadının eğitim ve iş hayatına girmesini destekleyen söylemlerle çelişki-

3 *De facto* yöntemde sayım gününde sayım yapılacak sınırlar içerisinde olan herkes, daimî olarak orada yaşayıp yaşamamasına bakılmaksızın, sayılır ve kişiler sayım günü bulundukları yerleşim yeri nüfusuna dahil edilir.

4 Mübadele ile başlayan nüfusu dinî açıdan homojenleştirme politikaları, Cumhuriyetin ilk 40 yıllık dönemine damgasını vurmuştur. "Vatandaş Türkçe konuş" kampanyası (1928-1937), Menkul Kıymetler Kanunu (1929), Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi (1930), Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Kanunu (1932), "yirmi kura iltiyatlar olayı" (1941), Varlık Vergisi (1942), 6-7 Eylül Olayları (1955) ve son İstanbul Rumlarının zorunlu göçü (1964) bu politikalar arasında ilk anda sayılabileceklerdir (Aktar, 2000).

5 Yasal düzenleme için 1926 tarihli Türk Ceza Kanunu ve 6 Mayıs 1930 tarih, 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu'na bakılabilir

6 Ücretsiz doğumevlerinin kurulması (1426 sayılı Vilayetler İdaresi Kanunu ve 1580 sayılı Belediye Kanun), yasal evlenme yaşının erkekler için 18'den 17'ye kadınlar için 17'den 15'e indirilmesi (1938 yıl ve 3453 sayılı yasa) ve altı çocuk sahibi olanlara madalya verilmesi gibi uygulamalar bu politikalara örnek olabilir.

li gibi görünse de aslında eğitim ve iş hayatı için desteklenenlerin ekonomik ve sosyal olarak yüksek tabakadaki az sayıda kadın olduğu unutulmamalıdır (Arat, 1997: 100). Cumhuriyetin ilk yıllarında doğurganlığa ilişkin vurgulardan birisi de sağlıklı nesiller yetiştirilmesi konusudur. Bu dönemin politikaları incelendiğinde Hıfzısıhha Kanunu ile evliliklerin öncesinde bulaşıcı hastalıkların taranması gibi uygulamalarla denetim mekanizmalarının kurulduğu görülür (Alemdaroğlu, 2005: 70).[7]

1960'larda Üçüncü Dünya ülkelerinin hızla artan nüfusları küresel bir sorun olarak dillendirilmeye başladı. Bu dönem, uluslararası örgütlerin ve sermayenin doğurganlığın denetlenmesi için sınır aşırı çalışmalara başladığı dönemdir. Türkiye'de yüksek doğurganlık, yüksek anne ve bebek ölüm hızları, köyden kente göç, hızlı nüfus artışı çevresinde başlayan tartışmalar antinatalist (nüfus artışını azaltmaya yönelik) nüfus politikalarını gündeme getirmiş, 1965 yılında bu politikanın yasal dayanağı oluşturularak "557 sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanun ile gebeliği önleyici yöntemlerin satışı, ithali ve uygulanması yasal hale gelmiştir. Nüfusun kalkınma için kaynak olduğu düşüncesi tamamen terkedilmiş olmasa da, bu dönemde "nitelikli nüfus" anlayışı öne çıkmıştır. Nüfusun yalnızca sayıca artması yeterli görülmezken; sağlıklı, eğitimli, iş sahibi kuşaklardan bahsedilmeye başlanmıştır. 1983 yılında kabul edilen "2827 sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun" ile ise onuncu haftaya kadar gebeliklerin isteğe bağlı olarak sonlandırılması (kürtaj), kadın ve erkeklerin tüplerinin bağlanması yasallaşmıştır. Bu yasa hangi koşullarda, kim tarafından, kimlerin izni ile, hangi süre zarfında kürtaj yapılabileceğinin kesin sınırlarını çizmiştir. Kürtajın, yasa dışı olduğu dönemde de yaygın olarak başvurulan bir yol olduğu bilinmekteydi. Yasal düzenleme ile kadın sağlığı açısından ileri bir adım atıldığı göz ardı edilemez. Ama devlet açısından en az sağlık kadar önemli olanın denetim ve kontrolü kendi eline almış olması olduğunu da eklemek gereklidir. Belirli özür ve hastalıkların tespiti durumunda gebeliğin onuncu haftasından sonra da yasal kürtaj hakkının olması, bu konudaki yasal çerçevenin istenilen zamanda ve sayıda çocuk sahibi olma hakkının ötesinde sağlıklı çocuk sahibi olma hakkı ile de ilişkilendirilerek değerlendirilmesinin önemini hatırlatır niteliktedir. Halk sağlığı konusunda da çocukların aşılanması, bulaşıcı hastalıkların takibi ve tedavisi, defin işlemlerinin kontrolü, genelevlerin denetlenmesi gibi alanlarda devlet, denetim mekanizmalarını yine bu yıllarda inşa etmiştir.[8]

7 Bu çalışmanın sınırlarının dışında kalsa da ötjeni ve ırk ıslahı konusundaki çalışmaların da biyopolitikanın ilgi alanında değerlendirilmesinin gerekliliğini hatırlatmak istiyorum. Foucault'nun *Cinselliğin Tarihi*'nde tartışmış olduğu bu alanda Türkiye'nin pratiği incelenmek istenirse yakın tarihli bazı çalışmalar yol gösterici olabilir (Alemdaroğlu, 2005; Güvenç Salgırlı 2011; Öztan, 2006).

8 Yasal düzenleme için 24 Mayıs 1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu'na bakılabilir.

Foucault'nun (1975-76) verdiği adla biyopolitik düzenlemelerin devlet ve nüfus arasındaki ilişkinin kurallarını belirleyişi ulus-devletleşme sürecine uygun olarak Cumhuriyet tarihi boyunca gördüğümüz başta doğurganlık olmak üzere bedenle ilgili birçok alanda gözlemlenebilir. Ancak şüphesiz biyoiktidarın etki alanı doğurganlığa ilişkin nüfus politikalarını oluşturmakla sınırlı değildir. Ulus-devletin önemli meselelerinden biri de nüfusu sayma ve sınıflandırmaya yönelik sistemin geliştirilmesi ve kurumsallaştırılmasıdır. Böylece iktidar sayım, kayıt sistemi, kimlik sistemi ve yasalar gibi düzenlemelerle bireyle mekân arasında farklı ilişkiler tanımlayıp onları denetleyebilir, gözetleyebilir ve bu sayede sayılabilir, resmedilebilir, sınırları çizilebilir hale dönüştürebilir (Hannah, 2009: 66, 74).

Nüfus sayımları Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren düzenli hale gelmiş, 1927 yılında yapılan sayımı 1935 Nüfus Sayımı izlemiş ve sayımların beş yılda bir tekrarlanması kararı alınmıştır. Sayımlarda yer alan yaş, cinsiyet, medeni hal, eğitim gibi bazı temel bilgiler korunmakla beraber, soru kağıtlarının içeriği yıllar içerisinde değişime uğramıştır. Bu değişimde iktidarın görmek ve göstermek istediği bilgilerin değişimi önem taşımaktadır. Örneğin anadile ve dine göre nüfus dağılımı verisi 1965 sayımına kadar kamuoyuna sunulan bir bilgi iken, 1965 sonrasında 1985 sayımına kadar toplandığı halde yayınlanmamış; 1990 sayımından itibaren ise toplanılmamaya başlanmıştır. Bunda 1960'lardan sonra gayri-Müslim nüfusun takibinin istatistiksel olarak önemli olmaktan çıkması kadar, Kürt nüfusun görülür olmasının istenmemesinin de rolü olduğu düşünülmelidir. Nasıl ulus-devlet kuruluşunun erken dönemlerinde nüfusun sayısal büyüklüğünü (izlenen pronatalist politikaya uyumlu şekilde bir güç göstergesi olarak), nüfusun etnik ve dinî dağılımını (yeni kurulan devletin ne kadar homojen olduğunu göstermesi açısından) izlemek önem taşıyorsa, 1960'lardan sonra ülkenin genel nüfus politikasının değişimi ile veri ihtiyacı da değişmiştir. Artık nüfus büyüklüğü ve yapısını betimleyecek veriler kadar, bu yapıyı etkileyen, dolayısıyla bu yapının değişmesinde etkinleştirilebilecek demografik süreçlere ilişkin bilgiye de ihtiyaç vardı. Dolayısıyla 1970 ve sonrasında gerçekleştirilen sayımlarda, nüfusun büyüklüğüne ve yapısal özelliklerine ilişkin bilgilerin yanı sıra bu büyüklüğü ve yapısal özellikleri belirleyen demografik süreçlere (doğumlara, ölümlere ve göçlere) ilişkin bilgi toplanmaya başlanmıştır. Sayımlardan yapılan doğurganlık hızı, bebek ölüm hızı, göç hızı gibi tahminlere dayanarak hem izlenen politikalara dayanak oluşturulmuş hem de bu politikaların başarısı gözlemlenebilmiştir.

1990 sayımının ardından sayımların aralığı on yıla çıkarılmış ve son genel nüfus sayımı 2000 yılı Ekim ayında gerçekleştirilmiştir. 2000 Genel Nüfus Sayımı'nın ardından gelen dönem, nüfusu saymaya ve sınıflandırmaya yönelik yaklaşımda yapısal bir değişime işaret etmektedir. Daha önce üzerinde durulmuş olan doğurganlığın kontrol edilmesi ve nüfusun sayılması meselelerine yeni bir

mesele eklenmiştir. Kısaca nüfus bilgi sisteminin tüm unsurlarının birbirine eklenmesi olarak tarif edebileceğimiz bu kaygı, 2000'li yıllarda atılan çok sayıda adımın ortak amacı gibi durmaktadır. Yeni anlayışın sayımlar üzerine etkisine baktığımızda, 1927'de başlayan *de facto* tam nüfus sayımlarının yerini kayıt sisteminin almasının hedeflendiğini görürüz.[9] Böylece nüfusa dair temel veri tabanı sayım değil kayıt sistemi olacaktır. İki sistem arasında yöntemsel olarak önemli farklar vardır. Ancak bu yazının konusuna ve yukarıda sözü geçen yapısal değişime odaklandığımızda öne çıkan farklılık kayıt sisteminden gelen verinin diğer kişisel bilgi sistemleri ile birleştirilebilme ve verilerin kişisel olarak takip edilebilme olanağı taşıyor olmasıdır.

Türkiye'nin nüfusu saymaya ve sınıflandırmaya yönelik politikasını ele aldığımızda, son on yıl içerisinde atılmış incelikli adımlarla karşılaşırız. İçinde bulunduğumuz dönemde Türkiye kendisine bölgesel referans olarak Avrupa Birliği'ni almaktadır. Bu durum istatistiklerin toplanması, sınıflandırılması ve paylaşılması aşamalarında AB mevzuatına uygun adımlar atılmasını gerektirmiş ve nüfus istatistikleri açısından iki temel uygulama dönüşümüne neden olmuştur. İlki sınıflandırma ve tanımların standartlaştırılarak toplanan verinin içeriğinin ve toplamaya yetkili kurumların netleştirilmesi, ikincisi de sayımdan gelen nüfus bilgisinin yerini kayıt sisteminden gelen bilgilerin almasıdır. Kayıt sisteminin sayımın yerini alması hem beş ya da on yıllık sayım dönemlerinin beklenmesine gerek kalmadan daima güncellenen bir bilgi akışını sağlayacak, hem de kimlik numarası temelinde diğer nüfus bilgileri ile birleştirilebilecek kişisel bilgi akışına izin verecektir. Diğer bir deyişle, sayım farklı coğrafi birimler düzeyinde toplam ve ortalama değerlere ilişkin istatistikler üretmeyi hedeflerken kayıt sistemi bireysel bilgilerin takibini hedeflemektedir. Bu dönüşümün bir parçası olarak 2005 yılından itibaren ulusal ve uluslararası düzeyde istatistik üretme konusunda hangi kurumların yetkili ve sorumlu olduğu ilgili kanunla Resmî İstatistik Programı'na göre yürütülmeye başlanmıştır.[10] Ardından 2006-2007 yıllarında 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu'na dayanılarak kurulan Ulusal Adres Veri Tabanı ve Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) ile nüfus bilgileri ve adres bilgileri eşleştirilmiş; bu bilgiler diğer veri sistemleri için kaynak haline getirilmiştir. Ayrıca uygulamalara ilişkin AB ile ortak adımlar da atılmıştır. Örneğin, Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik Sistemi'ne uyum sürecinde NUTS (Nomenclature of Statistical Territorial Units) İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması kabul edilerek NUTS1 düzeyinde 12 Bölge, NUTS2 düzeyinde 26 bölge ve NUTS3 düzeyinde 81 il sınıflandırması kullanılmaya başlandı.[11] Ardından, Türkiye 2003 yılında AB'ye aday ülkeler için oluşturulmuş olan e-Europe+ inisiyatifine katıldı.[12] Sayım sisteminde de uyum amaçlandığından, TÜİK 2010 yılında nüfus sayımı tarihlerini Avrupa Birliği sayım takvimine göre düzenlemeye karar verdi. Bu nedenle eski sayım takvimine göre 2010 yılında yapılması gereken nüfus sayımı ertelendi. TÜİK 2011 yılının Eylül-Kasım ayları içerisinde sayım yerine nüfusun %10-%15'lik bir örnekleminin kapsanacağı bir konut ve nüfus araştırması ile ADNKS'den gelen verileri kontrol etmeyi ve kayıt sisteminin içermediği detaylı nüfus bilgilerini toplamayı hedeflemektedir. Kimlik kartı sisteminin dönüşümünde de AB'nin geliştirmiş olduğu teknik ve yasal çerçeve kullanılmıştır. Bu konuda atılan adımlara aşağıda kimlik belgelerinin geçirdiği genel dönüşüm içinde yer vermek istiyorum.

9 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005) bu dönüşüm vurgulanmıştır.

10 Yasal düzenleme için 10 Kasım 2005 tarih ve 5429 sayılı Kanun'a bakılabilir.

11 NUTS1 düzeyindeki 12 bölge parantez dışında, NUTS 2 düzeyindeki 26 bölge ve bu bölgelerde yer alan iller parantez içinde olmak üzere şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1. İstanbul (İstanbul), 2. Batı Marmara (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli-Balıkesir, Çanakkale), 3. Ege (İzmir-Aydın, Denizli, Muğla-Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), 4. Doğu Marmara (Bursa, Eskişehir, Bilecik-Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), 5. Batı Anadolu (Ankara-Konya, Karaman), 6. Akdeniz (Antalya, Isparta, Burdur- Adana, Mersin- Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye), 7. Orta Anadolu (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir- Kayseri, Sivas, Yozgat), 8. Batı Karadeniz (Zonguldak, Karabük, Bartın- Kastamonu, Çankırı, Sinop- Samsun, Tokat, Çorum, Amasya), 9. Doğu Karadeniz (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane), 10.Kuzey Doğu Anadolu (Erzurum, Erzincan, Bayburt- Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan), 11. Orta Doğu Anadolu (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli- Van, Muş, Bitlis, Hakkari), 12. Güneydoğu Anadolu (Gaziantep, Adıyaman, Kilis- Şanlıurfa, Diyarbakır- Mardin, Batman, Şırnak, Siirt). Yasal düzenleme ve sınıflandırma detayları için Bakanlar Kurulu'nun, 22 Eylül 2002 tarih ve 24884 sayılı Kararı'na bakılabilir (DPT, 2011).

12 e-Europe Initiative Avrupa'da bilgi toplumunun oluşturulması, e-devlet ve e-ticaret uygulamalarının yaygınlaştırılmasını hedefleyen bir AB girişimidir. e-Europe+ ile girişim etki alanını aday ülkeleri de kapsayacak şekilde genişletmiştir.

Kafakâğıdından elektronik kimlik kartına: Kimlik belgelerinin değişiminin öyküsü

Günümüzde de kullanılan adı ile *kafakâğıdı*, rivayete göre adını Osmanlı'da nüfus kâğıdının fesin içerisinde saklanmasından alır. Ancak bu ad ister istemez bir benzetmeyi de akla getirir. Bireylerin bedensel varlığı için kafa ne kadar hayati bir öneme sahip ise, resmî varlıkları için de nüfus belgeleri ya da kafakâğıtları benzer bir öneme sahiptir. Nüfus kaydının tutulmaya başlanması ve kimlik belgesinin beraberinde taşınarak bireylerin devlet karşısında bu belge ile kimliklerini ispat etmelerinin bir zorunluluk haline gelmesiyle birlikte, bireyin varlığının ispatı için etten kemikten beden tek başına yeterli olmamaya başlamıştır. Aslında devlet, kimlik belgelerinden önce, sabit bir ismin ardından da aile isminin kullanılması zorunluluğu ile bireyleri resmî anlamda kimliklendirmeye başlamıştır (Lyon ve Bennett, 2008: 10-12; Caplan, 2001: 53). Osmanlı döneminde bu amaçla isim, baba ismi ve lakap kullanılırken; 1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının soyadının olması zorunlu hale gelmiştir.

Biraz daha geriye gidecek olursak hâlihazırda kullanılan ve nüfus bilgi sisteminin belkemiğini oluşturan nüfus kütük sisteminin, 1904 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus kayıt çalışmasının ardından kurulan Osmanlı kütük sistemine

dayandığını görürüz. Her ne kadar Osmanlı nüfus belgeleri dağıtılmaya bu sistem kurulmadan önce, 19. yüzyılın sonunda, başlanmış olsa da; ancak bu tarihten sonra nüfus belgeleri nüfus kaydı ile ilişkilendirilebilmiştir. Kütük sistemi bilindiği üzere baba soylu aile kütüklerinden oluşur. Kütüğe doğum, ölüm, evlenme, boşanma, evlat edinme gibi nüfus olayları kaydedilir. Kadınların nüfus kütükleri evlilikle eşlerinin nüfus kütüğüne taşınır, doğan çocuklar da bu aile kütüğüne kaydedilir (Nüfus Hizmetleri Kanunu, 2006). Osmanlıca olarak hazırlanmış tek yapraklı ve eski yazı ile hazırlanmış ilk nüfus belgesinde (Devlet-i Aliye-i Osmaniye Tezkeresi) ad ve şöhret, cinsiyet, doğum yeri ve tarihi, millet, medeni hal, eşkâl, ve nüfusa kayıtlı olunan yer bilgileri bulunmaktaydı (Osmanlı'nın millet sistemi etnisite değil din merkezli olduğundan "millet" hanesinde kişinin hangi dine bağlı olduğu yazar). Osmanlı'dan kalan nüfus belgeleri 1927 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımının ve 1928 yılındaki Harf Devrimi'nin ardından Latin alfabesi ile hazırlanmış çok sayfalı nüfus cüzdanları ile değiştirilmeye başlanmıştır. Unutmamak gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu belgesi olan Lozan Anlaşması ile sadece coğrafi sınırlar çizilmemiş, anlaşmanın Yunanistan'da yaşayan Müslüman-Türk nüfus ile Anadolu'da yaşayan Ortodoks-Rum nüfusun mübadelesini düzenleyen maddeleri ile her iki ülke nüfusunu da dinî ve etnik olarak homojenleştirme yolundaki en büyük adım atılmıştır. Bu sürecin ardından dağıtılan nüfus cüzdanları ise sadece biçimsel olarak yenilenmemiş aynı zamanda yeni sahipleri olan ulus-devletin vatandaşlarına ulaştırılmıştır. Türkiye coğrafyasının kadim halkları olan gayri-Müslim nüfusun önemli bir çoğunluğu için ise bu süreç dışlayıcı bir etki oluşturmuş, bu durumun bir sonucu olarak söz konusu grup kimlik sisteminin de dışında kalmıştır. Osmanlı'nın millet sisteminden, ulus-devletin vatandaşlık sistemine geçişte, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nüfus cüzdanı Lyon ve Bennet'in (2008: 13-15) ifadesi ile "vatandaşlık statüsünün işareti" olmuştur.

Otuz iki sayfalık bu yeni nüfus cüzdanları nüfus kütüğünün bir çeşit küçültülmüş kopyası niteliğindeydi. Bu cüzdanlar nüfus olaylarına bağlı değişimlerin işleneceği sayfalar içeriyordu. Soyadı Kanunu'nun ardından soyadları da cüzdanda yerini almıştır (NVİGM, 2000). On beş yaşından sonra cüzdana fotoğraf eklenmesi zorunluydu. Bu sayede nüfus cüzdanları doğumdan ölüme kadar kullanılan bir belge niteliği kazanmıştı. Ayrıca nüfus cüzdanı erkekler için askerlik cüzdanı işlevini de görmekteydi. Zorunlu askerlik hizmetinin tecili, muafiyeti ve terhisi gibi bilgiler de nüfus cüzdanının ilgili sayfalarına işleniyordu.

1976 yılında çok sayfalı nüfus cüzdanlarının yerini hâlihazırda kullanılmakta olan arkalı-önlü kimlik kartları aldı. Bu tarihten itibaren karta işlenen bilgilerin değişmesi durumunda kimlik kartının da değişmesi gerekli hale geldi. Kimlik kartı, kadınlar için pembe erkekler için mavi olmak üzere iki ayrı renkte tasarlanmaya başlandı. Üzerinde ad, soyadı, doğum yeri ve tarihi, anne ve baba adları, nüfus kütüğü bilgisi, din, medeni hal, kan grubu ve önceki soyadları bilgileri yer aldı. 1989 yılından itibaren kimlik kartında Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Numarası (vatandaşlık numarası) için yer ayrıldı. 2000 yılında Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün (NVİGM) tüm vatandaşlar için on bir haneli kimlik numarası tanımlamasının ardından kimlik kartlarına kimlik numaralarının yazılması zorunlu hale geldi. Daha önce nüfus cüzdanı olmaksızın resmî varlığını kanıtlayıp herhangi bir resmî işlem yapması mümkün olmayan TC vatandaşları için, bu tarihten itibaren kimlik numarası olmadan resmî ya da ticarî herhangi bir işlemi gerçekleştirmek imkânsız hale geldi. Ayrıca daimî ikametgâhı olan yabancı ülke vatandaşlarına Türkiye'de yapacakları işlemlerde kullanmak üzere yabancı kimlik numarası verildi.[13] 5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun 47. maddesi devlet kurumları ve özel kuruluşların çeşitli işlemler için kimlik numarası taleplerine resmî dayanak oluşturmaktadır (Nüfus Hizmetleri Kanunu, 2006).

Kimlik numarası disiplin-denetim-gözetim hattının şekillenmesinde anahtar bir konuma sahiptir. Hannah (2009: 69) kişisel verilerin denetimindeki güncel gelişmeleri yorumlarken sistemlerin yalnızca merkezîleşmediğini, çok daha ileri giderek her noktanın bu sistemler için merkez haline geldiğini belirtir. Böylece Foucault'nun (2007: 85) dikkatimize sunduğu, Bentham'ın (1785) geliştirmiş olduğu *panoptikon modelinin* de ötesine geçilmiştir. Bu model merkezdeki bir kulede yer alan gözlemcinin, çevresine daire şeklinde dizilmiş hücrelerdeki mahkûmları görebilmesine, mahkûmlarınsa kulede birinin olup olmadığını görmeden sürekli olarak gözetleniyormuş gibi hareket etme gereği duymaları varsayımına dayanır. Oysa bugünkü sistemde gözetleyenin konumu merkezsizleşmiş ve her nokta bir gözetim merkezi haline gelmiştir. Güncel sistemi *elektronik panoptikon model* (Gordon, 1987) ya da *süperpanoptikon model* (Poster, 1990: 93) olarak adlandıran sosyal bilimcilere rastlamaktayız. Bu sistemde kişisel verileri izlemenin pek çok noktadan kolaylıkla mümkün hale gelmesi, kişiler üzerindeki her an gözetleniyor olma hissini de, gözlenen verinin miktarını ve çeşitliliğini de artırdığından sistemin disipliner etkisini artırma potansiyeline sahiptir. Türkiye örneğine döndüğümüzde görmekteyiz ki kimlik numarası ile tüm kişisel veri ağları birbirine bağlanmakla kalmamış, veriler herhangi bir merkeze gereksinim duyulmadan her noktadan gözetlenebilir ve denetlenebilir hale gelmiştir.

Nüfus cüzdanlarındaki diğer dönüşümler

Yakın zamanda nüfus cüzdanlarında kimlik numarası dışında iki önemli yenilik daha gerçekleştiğini görmekteyiz. Bunlardan ilki 2006 yılında yapılan yasal değişiklikle din hanesinin doldurulmasının zorunlu olmaktan çıkarılması-

13 Türkiye'de 6 aydan uzun süre ikamet edecek 'Yabancılara Ait İkamet Tezkeresi' almış kişilere verilen 11 haneli kimlik numarasıdır

dır (Esen ve Gonenc, 2007-2008: 579). Bu değişiklik anayasada yer alan "devletin hiçbir vatandaşını dinî inancını açıklamaya zorlayamayacağı" maddesine dayandırılmıştır. Ancak nüfus cüzdanlarında halen bu hanenin bulunması, uygulamada bu haneyi doldurmayanların dolaylı olarak dinî inançlarının olmadığını ya da Müslüman olmadıklarını ifade etmeleri anlamına geldiği gerekçesi ile tartışmalara neden olmaktadır. Ayrıca resmî belgelerde Müslümanlığın mezhepleri kabul edilmediğinden bir kişinin nüfus cüzdanının din hanesine örneğin "Alevi" yazdırması mümkün değildir. Bu nedenlerle din kategorisinin doldurulmasının isteğe bağlı hale gelmesi bir yandan liberal bir adım olarak değerlendirilirken öte yandan içerdiği problemleri de gözden kaçırmamak gerekliдir (AİHM, 2010:8; BİA Haber Ajansı, 2010; Erman ve Aydemir, 2006: 180). Bu konudaki en kapsamlı tartışma, 2004 yılında Sinan Işık adlı bir T.C. vatandaşının, nüfus cüzdanının din hanesine "Alevi" yazılması talebinin reddedilmesi ardından yürüttüğü hukuk mücadelesidir. Işık iç hukuk yollarının tükenmesi ardından din hanesine "Alevi" yazılması ve din hanesinin nüfus cüzdanlarından tamamen kaldırılması ile ilgili taleplerini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) ulaştırmıştır. AİHM 2 Şubat 2010 tarihinde 2006 yılında din hanesinin boş bırakılabilmesi yönündeki değişikliğin mağduriyetleri ortadan kaldırmak için yeterli olmayıp, nüfus kütüklerinde ve nüfus cüzdanlarında din hanesinin yer almasının kabul edilemeyeceği yönünde karar almıştır (AİHM, 2010). İçişleri Bakanlığı'nın kararın hemen ardından bu konuda adım atacakları şeklindeki açıklamaları basına yansımıştır, ancak halihazırdaki uygulamada (elektronik kimlik kartı da dahil olmak üzere) 2006 yılındaki yasa geçerlidir. Diğer bir değişiklik medeni hal hanesinin seçeneklerinde gerçekleşmiş, 2006 yılından itibaren daha önce kullanılan "boşanmış" ve "eşi ölmüş/dul" seçeneklerinin yerine "bekâr" seçeneğinin kullanılması mümkün hale gelmiştir. Bu değişim 2001 yılında özellikle kadın örgütlerinin lobisi sonucunda Medeni Kanun'da yapılan değişikliklere dayandırılmıştır.

Şüphesiz kimlik kartındaki en yeni adım kısa süre önce (Kasım 2010) pilot çalışması tamamlanan resmî adı T.C. Kimlik Kartı olan elektronik biyometrik kimlik kartıdır. Bu kart bir çeşit akıllı karttır; kartın sağlık karnesi, ehliyet ve sosyal güvenlik kartı gibi diğer tüm belgelerin yerini alması hedeflenmektedir. Kart üzerinde seçilmiş nüfus bilgilerini taşıyan bir çip bulunmaktadır. Biyometrik güvenlik unsuru olarak da parmak izi (her iki elin işaret parmaklarına ait) ve parmak damar haritası kullanılmaktadır. Ayrıca kartın altı haneli bir şifresi bulunmaktadır (TÜBİTAK UEKAE, 2010a; TÜBİTAK UEKAE, 2010b). Temel kimlik bilgileri olarak adlandırabileceğimiz ad-soyadı, cinsiyet, ana-baba adı, doğum yeri ve tarihi, medeni hal, din (isteğe bağlı) ve kimlik numarası elektronik kimlik kartının üzerinde yazılıdır. Yakın zamana kadar bireyler ve dahil oldukları aileler için coğrafi referans özelliğini taşıyan nüfus kütüğünün bağlı olduğu yerleşim yerine ilişkin bilgiler ise kart üzerinde yazılı olarak yer almaz. Bu

durumun bir nedeni yeni kimlik kartının taşıdığı çip sayesinde pek çok bilgiyi yazılı olmaksızın taşıyabilmesidir.

Bir başka neden ise 2007 yılında ADNKS'nin hayata geçmesi ile birlikte coğrafi referansın nüfus kütüğünün bağlı olduğu yerleşim yerinden daimî ikametgâha dönüşmesidir. Kimliklendirmede memleket ve aile bağı önemini kaybederken, halen yaşanılan yerleşim yeri –başka bir deyişle çalışma, ikamet etme, eğitim alma ve tüketme gibi yollarla sisteme entegre olunan yer– önem kazanmaktadır. Ayrıca bu sistem bireyi haneden ve bu hanenin bağlı olduğu geniş aile kütüğünden bağımsız olarak ele alıp izleyebilir bir sistemdir. Kartın diğer yeniliği ise kimlik sahibinin imzasının yer almasıdır. Bu sayede kimlik fotoğraf, parmak izi, parmak damar izi ve şifrenin yanında bir başka doğrulama unsurunu daha içermektedir. İmzaya halen ihtiyaç duyulması birkaç nedene dayandırılabilir. Kimlik doğrulamasının yapılması için doğrulama unsurlarının kimlik kartı üzerinde taşınıyor olması tek başına yeterli değildir. Bu işlemin yapılacağı tüm noktalarda doğrulama unsurlarını okuyacak sistemin kurulmuş olması gereklidir. T.C. Kimlik Kartı tek başına tüm kartların yerini almayı hedeflediğinden yurt içinde ve yurt dışında tüm noktalarda karşısına çıkacak farklı doğrulama biçimlerini kapsamayı hedeflemektedir. Pek çok belgenin beyanı ve tesliminde imzanın kullanılıyor olması kartta imzanın yer almasının önemli bir nedeni olabilir.

Biyometrik kimlik kartının elektronik ve fiziksel özellikleri diğer ülkelerde kullanılmaya başlanan akıllı kartlarla uyumludur (European Committee for Standardisation 2010; Mutlugün ve Adalıer, 2009: 15). Halihazırda kullanılan kimlik kartından farklı olarak kadın ve erkekler için herhangi bir görünüm ya da renk farkı yoktur. Üzerinde yazılı olan bilgilere ait başlıklar Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki dilde yazılmıştır (örneğin: cinsiyet/*gender*). Bu haliyle sadece ülke sınırları içerisinde değil yurt dışında da kullanılmaya uygundur. Özellikle kimlik belgesi standartlarının Avrupa Birliği'nden örnek alındığı düşünülürse, yeni kimlik kartının AB tarafından da tanınması ve Türkiye sınırlarından sonra AB sınırları içinde de kullanılmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Kartın başka bir özgünlüğü de on yıllık geçerlilik süresi olmasıdır. Elektronik kartın teknik özelliklerinin zaman içerisinde zarar görebilecek olması bu tür periyodik bir kontrol ve değişikliği gerekli hale getirmektedir. Ancak başka bir noktadan bakarak, çok sayfalı cüzdan şeklindeki kimlik belgesinin üzerinde değişiklikler yapılabilecek sayfalar içerirken, halen kullanımdaki kimlik kartlarının nüfus bilgileri değiştikçe yenilenmesinin gerektiğini hatırlarsak, yeni sistemin kimlik bilgilerinin değişkenliğini ön görerek bireylerin beyanından bağımsız olarak düzenli bir kontrolü de amaçladığı düşünülebilir.

Çağımızda e-devlet uygulamalarının zorunlu hale gelmesi hükümet tarafından elektronik kimlik kartının başlıca gerekliliği olarak ileri sürülmektedir. Bu projeyi hayata geçiren günümüz hükümeti Türkiye'nin AB uyum sürecinde her alanda olduğu gibi kimlik sistemi alanında da AB'nin yönetim ve denetim an-

layışı ile uyumlu bir sistem geliştirmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Devlet yöneticilerinin gündeme getirdikleri bir hedef de elektronik kimlik kartının işlemlerin hızlandırılarak bürokratik tıkanıklıkların çözülmesinde katkı sağlamasıdır. Ayrıca bugünkü hükümet bu kartın sağlık sistemi ve vergi sistemi gibi önemli noktalardaki yolsuzlukları önleyeceği ve bunların tespitini kolaylaştıracağını öne sürmektedir. Elektronik kimlik kartı uygulamasından sorumlu kuruluş, nüfusa dair diğer tüm verilerin toplanması, bir ağ üzerinden birbirine bağlanması ve saklanmasından sorumlu olan İçişleri Bakanlığı'dır. Sistemin teknik alt yapısı için ise, böyle bir kartın gerekliliğinden ilk olarak bahsedilen Devlet Planlama Teşkilatı raporu ile TÜBİTAK görevlendirilmiştir (DPT, 2006: 3,5,18). Kimlik kartının pilot uygulaması için Bolu ili, pilot uygulamada işbirliği yapmak üzere ise Sosyal Güvenlik Kurumu seçilmiştir.[14] Pilot uygulama ve elektronik kimlik kartının özellikleri Başbakanlık Genelgesi (2007) ile duyurulmuştur. Proje 2007 yılında gerekli altyapı çalışmaları ile başlamış, 2010 yılı Kasım ayında ise Bolu ilinde yaşayan vatandaşlara elektronik kimlik kartlarının dağıtılmasının tamamlanması ile sona ermiştir. Bu süre içerisinde vatandaşların sosyal güvenlik ve sağlık hizmetlerinden yararlanabilmek için akıllı kartlarını kullanmaları gerekmiştir. Yeni kimliklerin dağıtılmasında ADNKS'den gelen listeler esas alınmıştır. Bu şekilde yeni kimlik sistemi başlangıcından itibaren adres kayıt sistemi ile iç içe geçmiş olarak yürümektedir. Pilot uygulama sırasında parmak izleri ve parmak damar haritaları yalnızca kimlik kartında yer alan çipe kaydedilmiştir. Başka bir deyişle parmak izlerinin merkezî olarak toplandığı bir havuz yoktur. Uygulama esnasında çok aşamalı bir kimlik doğrulama dizisi kullanılmaktadır. Öncelikle elektronik kimlik kartının kullanılacağı birimdeki görevli kimlik belgesi üzerindeki fotoğrafa dayanarak kimlik ile kimlik sahibi arasında bir doğrulama yapmaktadır. Ardından kimlik sahibi parmak izi okuyucusunu kullanarak kendisini doğrulamaktadır, son olarak da kart sahibi şifresini tuşlayarak sisteme ya da kullanacağı hizmete erişimi sağlamaktadır.

Sonuç yerine: Elektronik biyometrik kimlik kartının izdüşümleri

Deleuze disiplin toplumundan denetim toplumuna geçişin dinamiklerini yorumlarken, kimliklendirmeye özel bir önem atfederek, bu geçiş sürecinde kimliklendirmenin ayırt edici unsurlarındaki değişime değinerek disiplin toplumlarında yaygın olan imza ve numaralandırmanın yerine denetim toplumlarında kod ya da şifrenin geçtiğini söyler (Deleuze, 1992: 5). Disiplin toplumlarında imza ile bireyin (*individual*) kimliklendirilmesi ile numaralandırma ile bireyin kalabalık (*mass*) içerisinde yerinin belirlenmesi birbiri ile çelişmeyen iki farklı kutbu oluşturmaktaydı. Ancak denetim toplumunda bu kutuplaşmaya gerek kalmadan şifre/kod kapıları duruma göre açan ya da kapalı tutan bir işleve sahiptir. Bu şifre bireye ait olması itibari ile disiplin toplumunu düzenleyen paroladan farklıdır. Deleuze'ün de belirttiği gibi söz konusu geçiş bir toplumsal yapının unsurlarının tamamen ortadan kalkıp diğerinin ortaya çıkması biçiminde değil, bir düşünüm biçiminde gerçekleşmektedir. Türkiye'nin kimliklendirme sisteminde bu geçişin tüm unsurlarını birarada görmemiz mümkündür. Sistem bir yandan kimlik numarası ile hem kendi içerisinde hem de diğer yönetimsel ve ticari sistemlerle birbirine eklemlenirken, elektronik kimlik kartıyla birlikte imza, biyometrik şifre olan parmak izi ve klasik anlamda sayısal şifre, kimlik doğrulamanın olağan parçaları haline gelmiştir. Böylece kimlik, bir yandan sahibinin imzasını taşıyan bir belgeye dönüşürken öte yandan bireyler daha önce imzaları ile açtıkları kapıların bazılarını bundan böyle şifreleri ve parmak izleri ile açmaya başlamışlardır. Bu dönüşümün gerekli olgunluğa ulaşması durumunda imza ve kimlik numarasının işlevinin tamamen ortadan kalkabilecek olmasını beklemek yersiz değildir.

Nüfusun (zaman içerisinde farklı şekillerde de olsa) kaydını tutma kaygısı iktidarın temel bir biyopolitik uygulamasıdır. Biyoiktidar uygulamalarına daha geniş bir açıdan baktığımızda, Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak nüfusa dair oluşturulan periyodik zorunlu *de facto* nüfus sayımları, doğurganlığı denetleyen (pronatalist ya da antinatalist yaklaşımla) kanunlar ve dolaylı uygulamalar, resmî tüm hizmet ve işlemler için kimlik belgesi gerekliliği gibi unsurlarla beslenen nüfusun düzenlenmesine ve bireylerin kayda geçirilmesine yönelik çabaların yavaş yavaş yerlerini, tüm veri sistemlerinin birbirine bağlandığı, yasal düzenlemelerin yanında öz denetim unsurlarının geliştirildiği, devletin kayıt altına almak için çaba sarf etmesinden çok bireylerin sisteme eklenebilmek için kayıt altına alınmayı talep ettikleri bir döneme bıraktığını görmekteyiz. Bu geçişte gözlemlenen iktidarın siyasi tekniklerinin yerini kendilik teknolojilerinin aldığı değil, Cumhuriyetin ilk yıllarında etkin olarak siyasi tekniklerle oluşturulmuş biyopolitik iktidar zemininin kendilik teknolojileri ile güçlendirildiğidir. İktidarın nüfusu kayıt altında tutma arzusuna yoğunlaştığımızda ise hem öz denetim unsurlarının gelişmesi hem de kayıt altına alınan bilginin devamlı artan bir kapasite ile çeşitlendirilmesi yolu ile derinleşip yaygınlaştığıdır. Şüphesiz iktidarın kayıt altına alma konusundaki sorumluluğu bireye devretmiş olması bu kaygısının azalması ile değil, bu iktidar etkinliğinde mükemmelleşmesi ile açıklanabilir.

Elektronik kimlik kartında yer alan yeni doğrulama unsurları olan parmak izi ve şifre, yalnızca kartın kullanım şekli açısından değil daha da önemlisi kimlik belgesinin anlamı açısından bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Kimlik kartı günümüze dek bireyin resmî olarak var olduğunun ispatıydı. Aziz Nesin'in (2006) "Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz" öyküsünden tanıdığımız çok sayıda en-

14 Bolu'daki pilot uygulamanın ayrıntıları için Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu broşür incelenebilir (http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Kimlik_Karti/Brosurler.pdf).

gel yüzünden bir türlü nüfus kâğıdı çıkarılamayan Yaşar'ın hayatındaki gibi, bireyin sağ salim ayakta duran bedeni, onun "devlet kapısında" var olduğunu kanıtlamaya yetmiyordu. Aynı birey "e-devlet kapısına" geldiğinde resmî varlığını yalnızca elindeki belge ile kanıtlaması da mümkün olmamaya başladı (e-Devlet Kapısı, 2011). Kimliğini şifresi/kodu ile bilişsel düzeyde, parmak iziyle de bedeni ile doğrulaması gerekmektedir. Zureik (2004: 116) kimlik kartı, şifre ve biyometrik unsurların farklılığına ilişkin olarak, kimlik "bireyin sahip olduğu", şifre "bireyin bildiği", biyometri ise "bireyin olduğu" şeydir, der. Türkiye'nin yeni kimlik kartı bu unsurların tamamını içermektedir. Böylece biyometrik elektronik kimlik kartları ile "Sen kimsin?" sorusunun bir adım ötesine geçilerek "Karttaki kişi gerçekten sen misin?" sorusu sorulmaktadır (Lyon, 2009: 115). Bir zamanlar okur-yazar olmayıp imza atamamanın ve modern bürokrasiyle yeterince bütünleşememenin simgesi olan "parmak damgası" günümüzde ironik bir şekilde modernliğin, ileri ve güvenli teknolojinin sembolü olarak pazarlanmaktadır. Öyle ki biyometrik unsurlar Türkiye'de en hızlı gelişen alanlardan biri olan bankacılık alanında hemen yerini almış, elektronik kimlik kartı çalışmasından bahsedilmeye başlamasının ardından bazı bankalar parmak damar haritalı banka kartlarını biyo-kimlik ve bio-şifre gibi adlarla piyasaya sunmuşlardır (Türkiye İş Bankası, 2011 ve Vakıfbank, 2011). Türkiye'de finans sektörünün güçlü ayağını oluşturan bankalar, sağlık ve sosyal güvenlik alanlarındaki özelleştirme dönemini iyi değerlendirerek özel sağlık ve emeklilik sigortası piyasasını yönetmeye başlamışlardır. Elektronik kimlik kartının pilot uygulama aşamasında sağlık ve güvenlik alanlarında denendiği düşünüldüğünde, bankaların biyometrik unsurlara geçişte özel sektörün başını çekmiş olmaları şaşırtıcı değildir. Günümüzde bireyler verilerin, kurumsal ve ticari bağların akışkan ve değişken olduğu bir ortamda yaşamaktadır. Biyometrik unsurlar bu değişkenlik içerisinde değişmez olan tek veri türü olarak sunulmaktadır.

Bu tür gelişmeler bir yandan modern hayat ve modern insan algısının sıradan bireylerin gözünde nasıl değiştiğini gösterirken, öte yandan gözetim ve denetim ağının nasıl yayıldığını ve farklı alanların nasıl birbiri ile bağlandığını göstermektedir. Kimlik numarasının nüfus cüzdanı ile sınırlı kalmayıp özel ve kamusal, bireysel ve toplumsal, yönetimsel ve ticari tüm alanlara yayılışı gibi, biyometrik unsurların kullanımı da kimlik kartları ile sınırlı kalmayacaktır. Ayrıca farklı gözetim unsurları birbirleri ile birleşerek daha iç içe geçmiş ve karmaşık sistemler oluşturacaklardır.

Her geçen gün artan güvenlik –ya da güvensizlik– paranoyası bireylerin gözetim ağları içerisinde yaşamayı kabul etmelerinden öte bu ağları talep etmelerini sağlamaktadır. 2006 yılında İstanbul'da kurulan şehir gözetleme sistemi (bilinen adı ile MOBESE) ile hayatımıza giren sokak kamera gözetleme sistemleri Türkiye'nin hemen her noktasına yayılmış, bazı il ve ilçelerde sivil inisiyatifler MOBESE sisteminin kurularak güvenlik sorunlarının önüne geçilmesi

için kampanyalar başlatmışlardır (Akşehir Emniyet Müdürlüğü, 2010; İki Eylül 2008; Karakehya 2009: 345). Engin Işın'ın (2004) verdiği isimle "nevrotik vatandaş" ve "nevroliberal dünya düzeni", neo-liberal ölçütlerin de ötesine geçerek bir nevi toplumsal psikoz içerisinde yaşamı riskler üzerine kurmakta, tehlikeleri ise bertaraf etmeyi değil onları yönetmeyi amaçlamaktadır. Bu olası riskleri yönetmek üzere yöntemler geliştirmek, kendi rızası ile güvenli alanlarda yaşamak –güvenlikli konutlar gibi– bireylerin kendi sorumluluğu haline gelmiştir (Rose, 2000: 328). Her geçen gün artan şekilde kurumsal, toplumsal ve ticari bağlarını, bedensel varlıkları yerine ağlar içerisinde yer alan sanal varlıkları ile kuran bireyler için kendilerini bu ağlara tanıtabilmek ya da başkalarının bu ağlarda kendilerine ait döngülere ulaşmasını engellemek güncel bir sorun halini almıştır. Ağın farklı noktalarından girişler için yeni şifreler ve doğrulama unsurlarını üretmek, onları taşımak ve korumak –başka bir deyişle sanal varlıklarını ilgilendiren riskleri yönetmek– çağımız insanının gündelik kaygısıdır.

Tam bu noktada yeni kimlik sistemi kişisel bilgi ağının her noktası için anahtar işlevi görmeyi ve biyometrik unsurların güvenliğini vaat ederek önemli bir role soyunmaktadır. Kimlik kartları ile dolaşıma giren parmak izi gibi biyometrik unsurlar da güvenlik paranoyası içerisinde kendilerine biçilen rolleri oynamaktadırlar. Örneğin parmak izi bir yandan çok güçlü bir güvenlik unsuru olarak öne çıkarılmakta, öte yandan hemen ardından cansız parmak kullanılmasının önüne geçme amacı ile bir başka biyometrik unsur olan parmak damar haritası sisteme eklenmektedir. Parmak damar haritası ise ancak canlı parmak ile doğrulama yapan bir sistem olduğu öne çıkarılarak pazarlanmaktadır. Güvenlik sektörünün dünya genelinde en hızlı büyüyen pazar olduğunu unutmamak gerekir. Bu pazarın büyümeye devam etmesi için korku toplumunun paranoyalarının korunması şarttır.

Deleuze (1987: 25) iktidarın daima ağaç biçiminde olduğunu söylerken, Deleuze ve Guattari (1988: 24) ağaç/kök şeklinde dikey büyüyen iktidar biçimlerine karşılık yatay şekilde toprak altında uzanarak sonsuz sayıda bağ kurarak çoğalan ve yayılan *rizomatik* biçimi, iktidarla mücadele için bir alternatif olarak ortaya koyarlar. Rizomatik yapılar başı sonu olmayan, heterojen şekilde ve sürekli olarak yeni bağlar kurabilen, çok katlı, bir noktadan koptuğunda yayılmasını diğer noktalardan sürdürebilen yapılardır. Ancak günümüzde bu yapılar yalnızca iktidara karşı direnen ayrıkotları tarafından değil iktidarın kendi içerisinde ürettiği denetim ağları tarafından da örnek alınmaktadır. Haggert ve Ericson (2000) günümüzün gözetim ağlarını Deleuze ve Guattari'nin tarif ettiği rizomatik ağlara benzettikleri çalışmalarında, söz konusu ağların gözetleyenin bedensel varlığını ve mekânsal bağlarını aşarak son derece akışkan bir hal aldığını vurgularlar. Bu sistemde iktidarın sayısız gözü, gözetlemek ve denetlemek için sayısız mekânı vardır. Bu açıdan baktığımızda Türkiye'nin kimliklendirme sistemi ya da daha geniş bir açıdan nüfus bilgi sisteminin bütünü klasik hiyerarşik ağaç biçimli ya-

yılma şekline yatayda ilerleyen rizomatik ağlar eklemektedir. Bu ağlar nüfus bilgi sistemi ile sınırlı da değildir; kimlik kartı sağlık hizmetlerine, kimlik numarası tüm ticari işlemlere, parmak izi kredi kartlarına, adres kayıtları seçmen kütüklerine bağlanmıştır. Bu liste uzayıp gider. Kişi, bazı noktalardan sistemin dışında kalsa da mutlaka bir başka noktadan yakalanır ve sayılabilen ve sıralanabilen veri haline dönüştürülür. Günümüzde kişinin sayılabilir hale dönüşümü ile 20. yüzyılda sayılabilir olması arasında önemli farklılıklar vardır. Günümüzün sayma ve sıralama olanakları, dijital teknolojinin de yardımı ile, grupları sayma ve sıralamanın yanında bireyleri bir numaraya ya da koda dönüştürerek tek tek takip edebilme ve farklı alanlardaki bilgilerini birleştirebilme yetisine sahiptir (Rose, 2000: 325-326). Nüfus kelimesine yüklenen anlamın zaman içerisinde coğrafyayı temel alan anlayıştan insan topluluklarını temel alan anlayışa evrildiğinden bahsedilmişti. Günümüzde ise bireysel düzeyde toplanan nüfus bilgisi ihtiyaca göre farklı şekillerde sınıflandırılarak kullanılabilir hale gelmiştir.

Güvenlik kaygısının her geçen gün artarak gündemi işgal eder hale gelmesi, son yıllarda sıklıkla vurgulanan "ulusal güvenliği" uluslararası bir sorun mertebesine taşımıştır. Özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkelerinde kimlik kartı sistemlerinin kurulması için ulusal güvenlik gerekçe olarak sunulmaktadır. Kanada ve İngiltere gibi tüm işlemleri kapsayıcı bir kimlik kartının özel hayatın mahremiyetini zedeleyeceği kaygısı ile kamuoyundan yeterli desteği alamadığı ülkelerde, kimlik kartı olanlarla olmayanları ayırmanın sistemin güvenliği için gerekli olduğunun lobisi yapılmaktır. Bu ülkelerde hükümetlerin kimlik kartı için girişimlerinin 11 Eylül sonrası gibi toplumsal paranoyaların arttığı dönemlere rastlaması tesadüf değildir. Bu paranoyanın yansıması Körfez Birliği ülkelerinde de görülmüş, bu ülkelerde son yıllarda art arda kullanıma giren kimlik kartları ulusal kaygılar ve ihtiyaçlardan çok Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin yönlendirmesi ve bu ülkelerin nezdinde güvenli kabul edilme kaygısı ile biçimlenmiştir (Karake-Shalhoub, 2008: 140). Türkiye açısından da elektronik kimlik kartı sisteminin en az iç kamuoyuna yönelik vaatleri kadar AB kamuoyuna yönelik vaatlerine rastlanmaktadır.

Türkiye'de kimlik bilgileri geleneksel olarak hem devlet hem de vatandaş tarafından kişiye ve kişinin özel hayatına değil, devlete ait bilgilermiş gibi kabul edilmektedir. Bu nedenle de kimlik kartının varlığının ve içerdiği bilgilerin paylaşılmasının neden olabileceği riskler uzun yıllar hemen hemen hiç gündeme gelmemiştir. Bu konu ilk olarak MERNİS ve kimlik numarası ardından tartışılmaya başlanmıştır (Ketizmen ve Ülküderner, 2007; Topal, 2005: 92). Bireylere kimlik kartlarını daima yanlarında taşımaları ve her sorulduğunda göstermeleri zorunluluk olarak öğretilmiş ve kabul ettirilmiştir. Ancak doğum yerinin neresi olduğunun ya da medeni hal bilgisinde ne yazdığının sıradan bir kimlik kontrolü sırasında dahi kişilerin maruz kalabileceği uygulamaları nasıl değiştirebileceği bilinmektedir. Doğum yerinin ya da nüfus kütüğünün Kürt nüfusun yoğun olduğu Güneydoğu illerinden biri ya da bir Alevi köyü olması bireyleri ayrımcı uygulamalara hedef haline getirebilmektedir. Yine benzer şekilde kimlik kartında boşanmış olduğunun yazılı olması kadınlara yönelik ayrımcı davranışları şiddetlendirebilmektedir.

Yeni kimlik kartları, amaçları ve tanımları gereği üzerlerinde yazılandan çok daha detaylı bilgiyi içermektedir. Üstelik Kimlik Paylaşım Sistemi'nin oluşturulması ile kimlik bilgileri tüm kamu kurumları ile paylaşılabilir hale gelmiştir (epractice.eu, 2009; NVİGM, 2006). Kimlik kartı sistemi de dahil olmak üzere, kişisel bilgilerin toplandığı güncel sistemlerin en önemli denetim gücü bireylerin sistem dışında yaşamlarını devam ettirmelerine olanak tanımamalarına dayanmaktadır. Bu da bireylerin kendileriyle ilgili bilgileri paylaşmakta tereddüt etmemelerini sağlamaktadır. Türkiye gibi veri güvenliğinin mesele olarak görülmediği ülkelerde bu tehdit daha da büyüktür. Paylaşım sistemi kurulurken izlenen sistemli ve titiz yol, verilerin güvenliği için izlenmemekte, böyle bir kaygı bir kamu yönetimi meselesi olarak dile getirilmemektedir. Oysa elektronik kimlik kartı ile ilgili hemen her belgede adı geçen Avrupa Birliği'nde ülkeler, veri paylaşımında Avrupa Parlamentosu tarafından oluşturulmuş veri güvenliği protokolüne göre hareket etmek zorundadırlar (The European Parliament and the Council of the European Union, 1995). Türkiye'deki uygulamada gördüğümüz ise, kişisel verilerin kamu kurumları ile de sınırlı kalmayarak artan şekilde özel sektör kuruluşları tarafından korumasız şekilde dolaşıma sokulmuş olduğudur. İnternet aracılığı ile birkaç adımda çok sayıda kişisel bilgiye ulaşmak mümkündür (Ketizmen ve Ülküderner, 2007: 191). Veri güvenliğinin sağlanması ya da veri güvenliğini Türkiye'ye göre daha titiz şekilde kurmuş ülkelerin deneyimi kesinlikle iktidarın öz denetime dayalı gücünü azaltmamakta, aksine belki de sistemin daha geniş kitlelerden sorgusuz olarak kabul görmesine neden olmaktadır. Bu yüzden Foucaultcu bir perspektiften baktığımızda sistemin veri güvenliği açıklarını gidermeyi toplumsal bir kazanım olarak değerlendiremeyiz. Ancak Türkiye örneğinde dikkat çekmek istediğim, kimlik kartı sahipliği vatandaşlık haklarından yararlanmanın bir şartı olduğundan herhangi bir nedenle sistemin dışında kalmanın sadece kimlik sisteminin dışında kalmayı değil tüm vatandaşlık haklarından mahrum kalmayı beraberinde getirdiği ve böylelikle de kayıt olma konusundaki sorumluluğun bireylere yüklendiğidir.

Lyon (2005: 66, 79-80) kimlik kartlarının ulus devletlerin kendi sınırları içerisinde yarattığı görünmez sınırları kast ederek "sınır her yerdedir" der. Türkiye'de de kimlik kartı hizmet veren sistemlere eklendikçe kayıt dışı gruplar ülke içerisinde sınır dışında kalmaktadırlar. Türkiye'de toplumun kayıt sistemi dışında kalması daha muhtemel kesimleri sosyal ve iktisadi açıdan genellikle dezavantajlı olan kadın nüfusu, beş yaş altı çocuk nüfusu, yaşlı nüfus (çoğunluğu kadınlardan oluşmak üzere), Kürt nüfusu, kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan nüfus ve yoksul kesimlerden oluşmaktadır (Çavlin Bozbeyoğlu, 2011). Yukarı-

da üzerinde durduğumuz güvenlik paranoyası ve tam gözetim ideali içerisinde bu gruplar gözetim ağının dışında kaldıkları için aynı zamanda tehlike olarak işaret edilmektedirler. Devletin ülke içerisinde yarattığı bu görünmez sınırların dışı ve içi kamplara ayrılmakta, kayıtlı ve bu nedenle meşru kesimin güvenlik kaygısı devamlı beslenmektedir.

Son on yıldır şahit olduğumuz kimliklendirme sisteminin yeni unsurları olan nüfus kayıtlarının elektronik hane getirilmesi, kimlik numarası, adrese dayalı nüfus kayıt sistemi, kimlik paylaşım sistemi ve son olarak elektronik biyometrik kimlik kartı Türkiye'deki devlet gözetimini artıran ve derinleştiren adımlardır. Günümüzde disiplin toplumu ile denetim toplumunun farklı unsurlarının iktidarın kontrol gücü açısından Türkiye'de birarada hareket etmekte olması devletin kontrolünü ve gücünü artıran, meşrulaştıran ve yaygınlaştıran bir etki yaratmaktadır. Aynı zamanda bu gözetim devletle de sınırlı kalmamakta, bireyler tüketici nitelikleri ile pazar mekanizması içerisinde de izlenmekte ve bu yolla kontrol edilmektedirler. Güvenlik kaygısı kullanılarak bu gözetim mekanizmasına toplumsal meşruluk sağlanması ise sistemi güçlendirmekle kalmayıp uygulamaları da kolaylaştırmakta, biyometrik unsurların da yardımı ile kimliklendirme sistemi içerisinde bedensel olan dolaysız şekilde şifreye çevrilmektedir.

Sistemin içerisindekiler dışarısındakiler karşılığının iktidar tarafından nasıl yönetileceği ve iktidar yapılarının rizomatik yayılma biçimini ne aşamaya kadar sürdürebileceği zaman içerisinde görülecektir. Kesin olan yeni kimlik kartı sistemini anlamlandırmaya çalışırken beden ve iktidar arasındaki ilişkiyi yeniden sorgulamanın iktidarın yayılmacı gücünü anlamak kadar bedenin iktidarı dönüştürme potansiyelini görebilmek için de zorunlu olduğudur.

KAYNAKÇA

Akşehir Emniyet Müdürlüğü (2010) "Akşehir MOBESE çalışmaları devam ediyor", Erişim 22.7.2010, <http://www.aksehiremniyet.gov.tr/default.asp?part=duyuru&gorev=oku&id=2.

Aktar, A. (2000) *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Alemdaroğlu, A. (2005) "Politics of the body and eugenic discourse in early republican Turkey", *Body and Society*, 11(3), 61-76.

Arat, Y. (1997) "The project of modernity and women in Turkey", Bozdag. S. ve Kasaba, R. (der.) *Rethinking Modernity and Rational Identity* in Turkey içinde, University of Washington Press, Washington, DC.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (2010) Sinan Işık - Türkiye Davası (başvuru no: 21924/05), Erişim 20.08.2011, http://www.yargitay.gov.tr/aihm/upload/21924-05.pdf

Başbakanlık Genelgesi (2007) "Vatandaşlık Kartı Projesi", Erişim 24.03.2010, http://mevzuat.dpt.gov.tr/genelge/2007-16.htm

BİA Haber Ajansı, (2010) "Aleviler kimlikte din hanesine karşı 6 Kasım'da Kadıköy'de", *Bianet*, 26 Ekim 2010, Erişim 22.08.2011, http://www2.bianet.org/bianet/din/125678-aleviler-kimlikte-din-hanesine-karsi-6-kasim-da-kadikoy-de

Caplan, J. (2001) "This or that particular person: protocols of identification in nineteenth-century Europe", Caplan, J. ve Torpey, J. (der.) *Documenting Individual Identity* içinde, Princeton Press, Princeton, 49-67.

Caplan, J. ve Torpey, J. der. (2001) *Documenting Individual Identity*, Princeton: Princeton Press.

Çavlin Bozbeyoğlu, A. ve Rittersberger Tılıç H. (2011) "Türkiye'de değişen nüfus bilgi sisteminin kamu yönetimine katılan ve kamu hizmetlerinden faydalanan "vatandaşla" ilişkisi: de facto nüfus sayımından Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) geçiş", *Amme İdaresi Dergisi*, 44(1), 89-112.

Çavlın Bozbeyoğlu, A. (yayın aşamasında 2011) "Citizenship rights for surveillance society: the case of the electronic ID card in Turkey", *Surveillance & Society*, 8(5).

Deleuze, G. (1992) "Postscript on the societies of control", *October*, 59, 3-7.

Deleuze, G. (1987) *Dialogues*, Columbia University Press, New York. (*Diyaloglar*, çev. A. Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990).

Deleuze, G. ve Guattari, F. (1988) *A Thousand Plateaus: Capitalism & Schizophrenia*, Althone Press, Londra (*Kapitalizm ve Şizofreni* I ve II, çev. Ali Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul).

Devlet Planlama Teşkılatı (DPT) (2006) "E-Dönüşüm Türkiye Projesi 2005 Eylem Planı", Erişim 5.8.2011. http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/2005_Eylem_Plani/060500_SonucRaporu.pdf.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2011) İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması, Erişim 25.8.2011. http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html.

Dündar, F. (2001) *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Dündar, F. (2008) *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Erman, T. ve Aydemir, A. (2006) "Aleviler ve topluma eklemlenme sorunsalı", Kaya, A. ve Tarhanlı, T. (der.) *Türkiye'de Azınlık ve Çoğunluk Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* içinde, TESEV Yayınları, İstanbul.

European Committee for Standardization (CEN) (2010) "Identification Standards", Erişim 22.8.2010. http://esearch.cen.eu/ExtendedSearch.aspx /

e-Devlet Kapısı: Vatandaş-Devletin Kısa Yolu (2011) Erişim 15.07.2011 www.turkiye.gov.tr/

epractice.eu. (2009) "Turkish Identity Information Sharing System", Erişim 14.7.2011. http://www.epractice.eu/en/cases/kps.

Esen, S. ve Gonenc L. (2007/2008) "Religious information on ID cards: A Turkish debate", *Journal of Law and Religion*, 23 (2), 579-603.

Foucault, M. (2007) *İktidarın Gözü*, Ayrıntı, İstanbul.

Foucault, M. (2003) *Cinselliğin Tarihi*, Ayrıntı, İstanbul.

Foucault, M. (1993) *Ders Özetleri: 1970-1982*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Foucault, M. (1977) "La naissance de la medecine sociale", *Dits et écrits*, 3, 207-228.

Foucault, M. (1975-1976) [2003] *Society must be Defended: Lectures at the Collége de France 1975-76*, Penguin, Londra (*Toplumu Savunmak Gerekir*, 2002, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul).

Foucault, M. (1970) *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Vintage, New York.

Gordon, D. (1987) "The electronic panopticon: a case study of the development of the national crime records system", *Politics and Society*, 15(4), 483–511.

Güvenç Salgırlı, S. (2011) "Eugenics for the doctors: medicine and social control in 1930s Turkey", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 66(3), 281-312.

Haggerty, K ve Ericson, R. (2000) "The surveillant assemblage", *British Journal of Sociology*, 51(4), 605-622.

Hannah, M. G. (2009) "Calculable territory and West German census boycott movements of the 1980s", *Political Geography*, 28, 66-75.

Hardt, M. ve Negri, A. (2001) *İmparatorluk*, Ayrıntı, İstanbul.

Isin, E. (2004) "The neurotic citizen", *Citizenship Studies*, 8 (3), 217-235.

İki Eylül (2008) "Teşekkürler Eskişehir", *İki Eylül*, 15.01.2008, Erişim 22.07.2010, http://www.ikieylul.com.tr/yazar_goster.asp?ne=y48&sira=4312

Karakehya, H. (2009) "Gözetim ve suçla mücadele: gözetimin tarihsel gelişimi ile yakın dönemde gerçekleşen hukuki düzenleme ve uygulamalar bağlamında bir değerlendirme', *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58 (2), 319-357.

Karake-Shalhoub, Z. (2008) "Playing the ID card: understanding the significance of identity card systems", Colin J. Bennett ve David Lyon (der.) *Playing the Identity Card: Surveillance, Security and Identification in Global Perspective* içinde, Routledge, New York, 128-141.

Karpat, K. (2003) *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Ketizmen, M. ve Ülküderner, Ç. (2007) "E-devlet uygulamalarında kişisel verinin korunma(ma)sı", *XII. Türkiye'de Internet Konferansı*, Ankara: Internet Teknolojileri Derneği, 8-10 Kasım 2007, 189-193. Erişim 16.11.2009. http://inet-tr.org.tr/inetconf12/kitap/Bildiriler/33_2_inet07.pdf .

Legg, S. (2005) "Foucault's population geographies: classification, biopolitics and governmental spaces", *Population, Space and Place*, 11, 137-156.

Lyon, D. (2009) *Identifying Citizens: ID Cards as Surveillance*, Polity Press, Cambridge.

Lyon, D. ve Bennett C. J. (2008) "Playing the ID card: understanding the significance of identity card systems", Bennett C. J. ve Lyon D. (der.) *Playing the Identity Card: Surveillance, Security and Identification in Global Perspective* içinde, Routledge, New York, 3-20.

Lyon, D. (2005) "The border is everywhere: ID cards' surveillance and the other", Zureik, E. ve Salter, M. B. (der.) *Global Policing and Surveillance: Borders, Identity, Security* içinde, Willan, Cullompton, 66-83.

Mutlugün, M. ve Adalıer, O. (2009) "Turkish National Electronic Identity Card", *Proceeding of the 2nd International Conference on Security on Information and Networks Oct 6-10. North Cyprus, 14-18.* Erişim 10.4.2010. http://portal.acm.org/citation.cfm?id=1626201

Nesin A. (2006) *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz*, Nesin Yayınları, İstanbul.

Nüfus Hizmetleri Kanunu (2006) Erişim 15.7.2011. http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/adnks/dosya/kanun/nufus_kanunu.pdf.

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü (NVİGM) (2000) *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tezkiresinden Nüfus Cüzdanlarına*, NVİGM, Ankara.

Özbay, F. (2010) "Türkiye'de ulus-devlet, gözetim ve nüfus bilgisi", *Toplum ve Bilim*, 118, 165-178.

Öztan, G. G. (2006) "Türkiye'de Öjeni Düşüncesi ve Kadın", *Toplum ve Bilim*, 105, 265-282.

Poster, M. (1990) *The Mode of Information*, University of Chicago Press, Chicago.

Rose, N. (2000) "Government and control", *British Journal of Criminology*, 40, 321-339.

Tamer, A. ve Çavlin Bozbeyoğlu, A. (2004) "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de ulus devlet inşasındaki yeri: basında yansımalar", *Nüfusbilim Dergisi*, 26, 73-88.

Topal, Ç. (2005) "Global citizens and local powers: surveillance in Turkey", *Social Text*, 23, 85-93.

TÜBİTAK UEKAE (2010a) "Kimlik kartı özellikleri", Erişim 22.8.2010. http://www.kimlik.gov.tr/kimlik/ozellikler.jsp.

TÜBİTAK UEKAE (2010b) "Elektronik kimlik doğrulama sistemi", Erişim 28.3.2010. http://www.ekds.gov.tr/.

Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartı Bolu İli Pilot Uygulaması, Erişim 2.7.2009. http://www.nvi.gov.tr/Haberler,Bolu_Pilot.html.

Türkiye İş Bankası (2011) "Güvenlik: biyokimlik", Erişim 15.7.2011. http://www.isbank.com.tr/content/TR/Guvenlik/Biyokimlik/Genel_Bilgiler-995-292.aspx.

Vakıfbank (2011) "BioŞifre", Erişim 15.7.2011. http://www.vakifbank.com.tr/biosifre.aspx.

Zureik, E. ve Hindle, K. (2004) "Governance, security and technology: the case of biometrics", *Studies in Political Economy*, 73, 113-137.

Muhacirler, biyopolitika ve öküz hırsızlığı: 19. yüzyılda Vidin'de Osmanlı yönetimselliğinin işleyişi*

*M. Safa Saraçoğlu***

Özet: 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğundaki muhacir iskân politikalarının sorunsallaştırılması, biyopolitikanın devlet teknolojisi olarak kullanılmasına iyi bir örnek teşkil eder. Foucault biyopolitika analizinde bu teknolojinin ancak liberalizm tartışmaları çerçevesinde anlaşılabileceğini belirtir ve liberalizmi de yönetim icrasının rasyonelleştirilmesinin usûl ve ilkeleri olarak tanımlar. Bu bağlamda liberalizm devletin siyasal iktisada müdahalesini sınırlar ve yönetimsel uygulamaları, sivil toplumu ve onu kapsayan iktisadi alanı piyasaların düzgün işlemesini engelleyecek tehlikelerden koruma çabası olarak tanımlar. Bu çalışmada 19. yüzyıldaki iskân sürecinin Osmanlı yönetimsel uygulamalarına zorluk oluşturduğunu ve Vidin örneğinden yola çıkarak devletin bu zorluğa nasıl tepki verdiğini inceleyerek Osmanlı'da liberalizmin nasıl işlediğini irdeleyebileceğimizi öne sürüyorum. Biyopolitika yönetimsellik kapsamı içinde işlediği için bu makale aynı zamanda, muhacirlere atfedilen hırsızlık ve diğer usûlsüzlüklerin yarattığı "tehlike"nin sorunsallaştırılması süreci etrafında Osmanlı yönetimselliğine dâhil olanların nasıl kendi stratejilerini yürüttüklerini de inceliyor.

Anahtar sözcükler: Biyopolitika, Çerkezler, liberalizm, Michel Foucault, 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu, öküz hırsızlığı, sorunsallaştırma, yönetimsellik, Vidin, yerel idare, muhacir iskânı

(*) Bu makalenin hazırlanmasında farklı şekillerde bana çok yardımı olan Nihan ve Ümit Yolsal, Heather Almer, Selçuk Dursun, Alp Yücel Kaya, Gerasimus Katsan ve Aşkın Koyuncu'ya teşekkür ederim. Huricihan İslamoğlu, Chrisitan Philliou ve Columbia Seminar in Ottoman and Turkish Studies'deki sunuşumu dinleyenler yardımcı eleştirileri ile katkıda bulundular. Arşiv çalışmalarının bir kısmı American Council of Learned Societies, Bloomsburg Üniversitesi ve PASSHE tarafından sağlanan destekle gerçekleşmiştir.

(**) Bloomsburg Üniversitesi, Tarih Bölümü.

"Biyopolitikanın ne olduğunu ancak liberalizmin ne olduğunu anladığımız zaman kavramaya başlayabiliriz."[1]

Bu makale aslen "yaşam ve nüfus ile ilgili belirli sorunların yönetim teknolojisi kapsamında nasıl gündeme getirildiğini" inceleyen daha geniş bir projenin bir parçasıdır.[2] Bu çerçevede, 19. yüzyılın ikinci yarısında Vidin'e gelen farklı muhacir guruplara (özellikle Çerkezlere) odaklı yerel resmî yazışmanın maksadına ve muhacirlerin sorunsallaştırılmasına[3] odaklanmaktadır. Bölgeye akın eden muhacir sayısını tespit etmenin ve Osmanlıların karşı karşıya kaldıkları durumun zorluğunu irdeleyen kısa bir tartışmanın ardından makalenin geri kalan kısmı, muhacirlerin Osmanlı yönetimselliği (governmentality) kapsamında tartışma konusu haline getirilmesine odaklanmaktadır.[4] Çerkezler daha çok (büyükbaş) hayvan hırsızlığı ile suçlandıkları için yöredeki hayvan ticaretinin kapsamını irdeleyerek bu metaya verilen önemin artışını sorguladıktan sonra Çerkezlere ilişkin tartışma konularına odaklanarak biyopolitikanın Osmanlı'da bir yönetim teknolojisi olarak nasıl işlediğini inceliyorum. Bu bağlamda, makalenin son kısmında hayvan hırsızlığını engellemeyi amaçlayan bir nizamnameyi ele alıyorum.

19. yüzyılda Çerkezlerin Osmanlı İmparatorluğu'na iskân süreci, liberalizmin temel niteliğine uygun olarak Osmanlı yönetimini hem meşrulaştırmış hem de bu yönetime sınırlar getirmiştir. Bu çalışmada önemli bir yer tutan liberalizm bir yandan devletin sivil toplumu ve piyasa ekonomisini korumak için müdahalesini gerektirirken öte yandan devletin müdahalesini sadece bu koruma görevi ile sınırlandırarak gereğinden fazla yönetime izin vermez.[5] Osmanlı'daki Çerkez muhacirlere ilişkin tartışmaların, "hedefi nüfus, temel bilgi biçimi siyasal iktisat, temel teknik araçları güvenlik aygıtları olan karmaşık ama çok özgün bu biçiminin uygulanmasına olanak tanıyan kurumlar, usûller, çözümlemeler, düşünüşler, hesaplar ve taktiklerden oluşan birliğe"[6] katkıda bulunduğunu savunuyorum. Bu saydığım sorunsallaştırma süreçlerinin örnek olarak incelenmesiyle genel olarak Osmanlı yönetimselliğinin nasıl işlediğinin ve özellikle de biyopolitikanın 19. yüzyılda nasıl kullanıldığının daha açık bir biçimde anlaşılabileceğini düşünüyorum.

Araştırmanın odaklandığı Tuna boyundaki Vidin kazası 1864 yılındaki bir nizamname ile aynı adı taşıyan şehri merkez alarak yapılandırılmıştır.[7] Verimli toprak, tarıma uygun iklim ve yağış koşulları bu bölgede düzenli tahıl ve yem bitkisi üretimini, yaygın sebze ve meyve tarımını ve üzüm bağcılığını mümkün kılmıştır. 1873 tarihli bir teftişe göre nüfusun yüzde seksen biri kırsal yerleşimlerde yaşamaktaydı.[8] Kaza yaklaşık 10.600 kilometrekarelik bir alanı kapsıyordu ve 1860'lı ve 1870'li yıllarda nüfusunun yüzde yirmiden azı Müslümanlardan oluşuyordu:[9] 1878'de yerel hükümetin sağladığı verilere bakılırsa kazada 37.185 Müslüman ve 154.992 gayrimüslim yaşamaktaydı[10] ancak kazanın merkez kasabası olan Vidin'de çoğunluğu Müslümanlar oluşturuyordu.[11]

Rakamları harmanlamak

Vidin liva idare meclisi 1871 yazında yolladığı bir raporda Adliye kazası[12] kaymakamının birtakım Tatar muhacirleri *ve hayvanlarını* tutukladığını belirtiyordu.[13] Rapor yerel idarede adli meselelerle ilgilenen liva temyiz ve cinayet mecli-

1 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France*, 1978-79, der. Michel Senellart, çev. Graham Burchell (New York: Palgrave Macmillan, 2008), s. 22. Aksi belirtilmedikçe çeviriler bana aittir.

2 Michel Foucault, "The Birth of Biopolitics", *Ethics: Subjectivity and Truth* içinde, der. Paul Rabinow (New York: The New Press, 1997), s. 79. Bu makalede yürütülen tartışmaların büyük çoğunluğu, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "idare siyaseti"ni anlamaya yönelik bir çabanın ürünüdür. Araştırmam çoğunlukla yerele odaklanmıştır. İdare siyasetine ilişkin daha kapsamlı, imparatorluk bağlamında bilgi için bkz. Huricihan İslamoğlu, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* içinde, der. Huricihan İslamoğlu (New York: I.B. Tauris, 2004).

3 Foucault'ya göre bir kavram olarak "sorunsallaştırma" siyaset için sorun teşkil eden bir eylem, uygulama ve düşünceler alanının gelişmesi demektir. Bu analizde kullanılan sorunsal (*problematics*) ve sorunsallaştırma süreci (*problematization*) için bkz. Foucault, Michel. "Polemics, Politics, and Problemizations: An Interview with Michel Foucault", *The Foucault Reader* içinde, der. Paul Rabinow, (New York: Pantheon Books, 1984) s. 381-390.

4 Bu makalenin mesele edindiği esas konu "Osmanlı yönetimselliği"nin ne olduğunu tanımlamak değildir. Bu, daha önce başka bir yerde ele aldığım bir konu: Mehmet Safa Saraçoğlu, "Some Aspects of Ottoman Governmentality at the Local Level: The Judicio-Administrative Sphere of the Vidin County in the 1860s and 1870s", *Ab Imperio* 8, no. 2 (2008).

5 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, s. 61-70 ve 318-320.

6 Bu, Foucault'nun "yönetimsellik" için vermiş olduğu birbiriyle ilişkili üç tanımdan ilkidir: Michel Foucault, "Governmentality", *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, der. G. Burchell, C. Gordon, ve P. Miller (Chicago: University of Chicago Press, 1991), s. 102-103. (Çeviri: Ümit Yolsal).

7 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Vidin Kazası'nın sınırları Adliye (günümüz Kula'sı), Belgradçık (Belogradchik), Berkofça (Berkovitsa), İvraca (Vratsa), Rahova (Oriahaovo) ve Lom (Lom) kazalarını kapsayacak şekilde yeniden tasarlandı. 1864'te Vidin Kazası'nın sınırları içinde yer alan yaklaşık 10.600 kilometrekarelik alanda, bugün üç farklı Bulgar kazası (Vidin, Montana ve İvraca) bulunmaktadır.

8 Milen V. Petrov, "Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864-1868", (Doktora Tezi, Princeton University, 2006), s. 63.

9 Bu anlamda Vidin, Tuna vilayetinin batısında yer alan kazaların tipik demografik özelliklerini sergiliyordu. Petrov, "Tanzimat for the Countryside", s. 69-70.

10 David Gillard (der.) *The Ottoman Empire in the Aftermath of the Berlin Settlement, 1878-1883*, British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print Part I. Series B. From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, the Near and Middle East, 1856-1914, cilt 5 (Frederick, MD: University Publications of America, 1984), s. 354.

11 1866 tarihli bir teftişe göre nüfusun %51,6'sı Müslüman, %34,1'i Bulgar, %6,2'si Roma ve %8,2'si Yahudi idi: Petrov, "Tanzimat for the Countryside", s. 76.

12 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde açıklanan düzene göre en küçük idari birimler olan köyler (karye, kura) ve mahalleler birleşerek kazaları oluşturuyordu. Kaymakamlar tarafından idare edilen kazalar ise livaları (ya da sancakları) ve livalar da vilayetleri oluşturuyordu.

13 19 Ağustos 1871 tarihli, 544 sayılı madde, Bulgaristan Aziz Kiril ve Metodi Milli Kütüphanesi (bundan sonra, NBKM) VD 107/16.

sinin seçilmiş mümeyyizlerinden birisi olan ve en azından son on yılda yerel adli-idari yapıda (*judicio-administrative structure*) görev almış olan Matyaş Ağa tarafından hazırlanmıştı.[14] Rapora göre kaymakamın Tatarları tutuklama sebebi Çerkez muhacirlerin buğday öşrünü toplamak için atlarının kullanılmasına izin vermemeleriydi.[15] Aynî olarak toplanan buğday öşrünün satılmadan önce harmanlanması ve dövülmesi gerekiyordu. Tatarların bu iş için yeteri sayıda hatta daha da fazla hayvanı olmasına rağmen kaymakamın yardım talebine olumlu tepki vermemişlerdi. Matyaş Ağa raporunda kaza merkezinde üç ayrı mahalle bulunduğunu ve her mahallede ayrı bir harman yeri olduğunu belirtmişti. Bu yüzden her mahallenin ayrı bir köy gibi düşünülmesi gerekirdi ve her köyün kendi buğday öşrünün çaresine bakması "kaide-i cariye ve usûl-i kadimeden (geçerli kural ve eski usûl)"di.

İdare meclisi, kaymakamın sert tavrını uygunsuz ve "hodserane (keyfî)" bulmuş ve bu davranışının livanın idari uyarılarına kulak asmamasından kaynaklandığını belirtmişti. Asabi ve cezalandırıcı tavrı ile kaymakam, sıradan meseleleri gereğinden zor bir hale getiriyordu. Meclis raporunun sonuna, kazadaki Çerkez ahalisinin önde gelenlerinden Hacı Mirza Bey'e yapılan saldırıyı kışkırtanların hâlen belirlenemediği eklenmişti. Bu son, müphem olarak da okunabilecek suçlama belki de Matyaş Ağa'nın kaymakamın beceriksizliğini vurgulamasıyla alâkalıydı. Her ne olmuş olursa olsun, bu olayın önemi, yerel siyasal iktisatta yer alan bazı müzakereleri incelememize olanak tanıması. Bu makalenin geri kalanı bu yerel siyasal iktisat alanının incelenmesinden ibarettir. Hem bu olaya hem de Hacı Mirza Bey'le alakalı nota bu incelemenin sonucunda tekrar değineceğim.

Adliye kasabasında olan bitenler hakkında ne Matyaş Ağa'nın sözüne ne de idare meclisinin raporuna güvenmemiz gerekiyor. Aslında rapordaki bazı detaylar başka belgelerle çelişiyor. Mesela 1870'lerden kalma bir tahrir kaza merkezinde sekiz mahallenin olduğunu söylüyor (birer tane Tatar ve Çerkez mahallesi ve altı Hıristiyan mahallesi).[16] Her ne kadar bunun gibi çelişkiler belgelerin herhangi bir olayı ne dereceye kadar doğru yansıttığına dair soruları gündeme getirse de, idare meclisinin raporu, kaymakamın dâhil olduğu ve öşrün devletin otorite verdiği kişilerin önderliğinde zamanında ve en etkin biçimde toplanmasını vurgulayan kamusal örgütlenme mantığına yönelik bir eleştirinin nasıl aynı adli-idari yapıda görev alan ve aynı mantığı paylaşması gereken Matyaş Ağa gibi bir üyeden geldiğini gösteriyor. Kaymakamın iddia edilen davranış biçimi,

14 İdare meclisinin seçilmiş üyeleri çoğunlukla yerel siyasal iktisadın güçlü üyeleriydiler. Seçilmiş olmak suretiyle farklı pozisyonlar üstlenerek Vidin'deki adli-idari yapıda istikrarlı bir varlık sergileyebildiler: Saraçoğlu, "Some Aspects".

15 Çeki hayvanlarına el konulması sadece Osmanlı'da görülen bir olay değildi. Pinson, yerel eşrafın 19. yüzyıl Rusya'sında uyguladığı sulstimallerden biri olarak, "köylülerin çeki hayvanlarını ödemelere güvence olarak" alıkoymalarından söz eder; "toprak ağaları bu hayvanları alıkoyarken aynı zamanda onları çalıştırmıştır da", Mark Pinson, "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866" (Doktora Tezi, Harvard University, 1970), s. 26.

16 NBKM VD 96/44.

öşrün toplanmasını muhacirler arasında geçerli olan usûlden daha yeğ tutan bir iktidarın uzantısı. Ancak ne muhacirler kaymakamın emirlerine uymuştu ve ne de Vidin'deki itibarlı şahıslardan olan Matyaş Ağa kaymakamın duyarsız tavrını benimsemişti. Hatta muhacirler direnişleriyle ve Matyaş Ağa da eleştirel raporuyla kaymakamı, (Foucaultcu terimlerle söylersek) "yaşam ve nüfus ile ilgili [bu sorunu] yönetim teknolojisi kapsamında nasıl gündeme getir[diği]"[17] konusunda eleştirip ona meydan okumuşlardı.

Hayvan ve emek gibi iktisadi kaynakların kullanımı üzerine odaklanan bu tartışma Osmanlı yönetimselliği içinde farklı kişi ve grupların nasıl yönetim pratiklerine odaklı bir müzakere yürüttüğünü gösteriyor. Burada pazarlığın yürütüldüğü mekânlardan birisinin liva idare meclisi ve bu sürece müdahil iki tarafın da (liva idaresinden gelen Matyaş Ağa ve kaza idaresinden gelen kaymakam) bir şekilde aynı idari yapıya bağlı olmaları aynı yönetimsel esasları kabul edecekleri anlamına gelmiyor. Matyaş Ağa ve kaymakamın birbirleriyle uyuşmayan görüşlerine makalenin ilerleyen bölümlerinde yeniden döneceğim. Ancak şimdi muhacirlerin nitelikleri, bu dönemde Vidin ve civarında tarımda kullanılan hayvanların önemi ve iskân siyasetinin sorunsallaştırılmasını incelemek istiyorum.

Muhacirler ile ilgili idare meclisinin raporunda sapı samandan ayırmak için yerel ortamı daha iyi incelememiz gerekiyor. Bunun ilk aşaması olarak da 19. yüzyılda Vidin'e gelen muhacirlerin sayısını ve de yerleşim sürecinin esaslarını belirlememiz lazım. Donald Quataert Rus İmparatorluğu'nun Kırım, Kafkaslar ve İç Asya'daki yayılma siyasetinin sonucu olarak 1783'le 1913 yılları arasında yaklaşık 3,8 milyon Müslümanın göçe zorlandığını ve çoğunun da Osmanlı İmparatorluğu'na yöneldiğini belirtiyor.[18] 19. yüzyılın ilk yarısında muhacirlerin çoğunu Karadeniz'in kuzeyinden gelen Tatarlar oluştururken, ikinci yarıda ise çoğunluğu batı Kafkaslar'dan gelen Çerkezler oluşturuyordu.[19]

Milen Petrov'a göre 1860'larda Tuna Vilayeti'ne gelen "Müslüman muhacirlerin" sayısı yaklaşık olarak yüz kırk ile yüz elli bin arasında idi. Bunların seksen ya da doksan bini Tatarlardan ve gerisi Çerkezlerden oluşuyordu.[20] 1865'te Balkanlar'da görev yapan İngiliz Konsolosu John A. Longworth yazdığı gizli bir raporda emin olduğunu söylediği kadarıyla Bulgaristan'daki Çerkez muhacirle-

17 Michel Foucault, "The Political Technology of Individuals", *Essential Works of Foucault 1954-1984: Power* içinde, der. James D. Faubion (New York: The New Press, 2000), s. 79.

18 Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, der. Halil İnalcık ve diğerleri (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 792-795.

19 Petrov, "Tanzimat for the Countryside", s. 346.

20 *A.g.e.*, s. 352. Tuna vilayeti için Petrov'un tahmini diğerlerininkine yakındır. Pinson, "1862'den 1870'lerin ortalarına kadar Kırım'dan dışarıya büyük ölçüde bir Tatar göçü olmadığını" belirtir ve Bulgaristan'a yerleşmiş olan Tatarların toplam sayısını yetmiş bin ile yüz bin aralığında tahmin eder (Pinson, "Demographic Warfare", s. 50 ve 75). Bir Osmanlı imparatorluk fermanının ilişiğindeki istatistiklere atıfta bulunan Saydam, 1861 yılı ortası itibarıyla Tuna boyunca yerleşmiş bulunan muhacirlerlere ilişkin daha kesin bir rakam vermektedir: 142.852 kişi (Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), s. 131).

rin sayısının elli bin kadar olduğunu ve bu sayının göçü sağ salim tamamlayabilenlerin yaklaşık üçte birine tekabül ettiğini belirtiyordu.[21] Bir başka gizli raporda, Tuna Vilayeti'ndeki İngiliz konsolosu Sir R. A. O. Dalyell 1869'da sadece vilayetteki Çerkezlerin nüfusunun yaklaşık yüz bine ulaştığını iddia ediyordu.[22]

Peki bu muhacirlerin ne kadarı Vidin'e yerleştirilmişti? Konuyla ilgili yazarların hemen hepsi Felix Kanitz'in 1875'te verdiği bir rakamı vermekte: "on üç bin aile".[23] Kanitz ise verdiği bu rakamı 1864 Temmuz'unda Osmanlı resmî gazetelerinden aldığını belirtiyor.[24] Hâliyle, bu rakam 1860'ların ikinci yarısında gelen muhacirleri yansıtmıyor. Dana Sherry yakın dönemde çıkan bir makalesinde İmam Şamil'in 1859 Ağustos'unda yakalanmasını takiben Rusya'nın Kafkaslar'daki saldırılarının daha da yoğunlaştığına dikkat çekiyor: "Batıdaki direnişin kökünü kazımak bütün Kafkaslar'ı kapsayan 'nihai fetih'in (*okonchatel'noe pokorenie*) son adımı olmuştu."[25] Bu "nihai fetih" resmî olarak 9 Haziran 1864'te pek çok köyün ateşe verilmesinden sonra sonuçlanmıştı. Ancak 1864'teki yıkım Kafkaslar'dan göçün sonu demek değildi; Osmanlı belgelerinin yanı sıra gerek İngiliz konsoloslarının gizli yazışmaları[26] gerekse bu konuya odaklanan yazarlar, göçlerin 1867'ye kadar devam ettiğini belirtiyor.[27]

21 "Report by Mr. Consul-General Longworth on the Organization of the Vilayet of the Danube" The National Archives of UK (bundan sonra NA), FO 881-1393, s. 8. Rapor, Tuna vilayetinin oluşmasını sağlayan yeni vilayet yapılanmasıyla ilgilidir. Ancak, Belgrad görevi öncesinde 1855-1858 yılları arasında Çerkesya'ya "özel hizmet" için görevlendirilmiş olan Konsolos John A. Longworth, Çerkezlerin zorunlu göç ve iskânıyla özel olarak ilgili görünmektedir (Edward Hertslet, *The Foreign Office List: Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook* (Londra: Harrison, 1874), s. 132). Muhacirler arasındaki yüksek ölüm oranlarına işaret etmesi abartılı değildir. Bazı yazarların çalışmaları daha da yüksek oranlar ifade etmektedir: Dawn Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East* (New York: Cambridge University Press, 2010), s. 101-103.

22 "General Report by Sir R. Dalyell on the Vilayet of the Danube" NA, FO 881-2956 s. 3-4. Dalyell, vilayetteki görevine 1865'te atanmıştır (Edward Hertslet, *The Foreign Office List: Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook* (Londra: Harrison, 1877), s. 83-84). Atanması ile rapor arasında geçen dört yılda iskân sürecini gözlemlemek için yeterli zamanı olmuştur. Petrov, Pinson ve Saydam, yukarıda adı geçen çalışmalarında bu raporlardan söz etmemektedirler. Bu durum, muhacir sayılarındaki tutarsızlığı açıklayabilir.

23 Felix Philipp Kanitz, *Donau-Bulgarien Und Der Balkan: Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien Aus Den Jahren 1860-1875*, 3 cilt, cilt 1 (Leipzig: H. Fries, 1875), s. 313. Alıntılayan Dimitr N. Tsukhlev, *Istoriia na Grada Vidin i Negovata Oblast* (Sofya: Pechatnitsa P. Glushkov, 1932), s. 415; Mark Pinson, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques*, 3(1972): 75.

24 Aslına bakılırsa Kanitz bu sayıları ilk olarak 1865 tarihli bir makalede yayınlamış gibi görünüyor: Felix Philipp Kanitz, "Die Tscherkessen Emigration Nach Der Donau", *Österreichische Revue*, 3, no. 1 (1865). 13.000 rakamının yer aldığı paragraf (s. 238'de farklı kazalar için verilen diğer rakamlarla birlikte), 1875'te harfi harfine yeniden basılan birtakım paragraftan biridir.

25 Dana Sherry, "Social Alchemy on the Black Sea Coast, 1860–65", *Kritika*, 10, no. 1 (2009): s. 16-18. Ayrıca bkz. Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, s. 95; David Cameron (Jr.) Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia", (Doktora Tezi, Columbia University, 2005), s. 53-54.

26 NA, FO 97-424 1867 tarihine kadar uzanan çeşitli raporları barındırmaktadır.

27 Örneğin Pinson'ın belirttiği üzere "1864-1866 yılları arasında muhacir nakli öylesine kapsamlı bir işti ki Rus yönetimi gibi Osmanlı yönetimi de işin içinde olmak zorundaydı (İngiltere bile çeşitli şekillerde sürece dâhil olmuştur[...])" Pinson, "Ottoman Bulgaria", s. 72. Cf. Cuthell, "The

İskân ettirilen muhacirlerin sayısını tam olarak tahmin etmeye çalışırken, bir mekâna ne kadar odaklanırsak net bir tahmine erişmek o kadar güçleşiyor. 1870'lerden bir tahrir Vidin'deki erkek muhacirlerin 6.572'sinin Tatar ve 7.020'sinin Çerkez olduğunu belirtiyor.[28] Toplam nüfusu tahmin etmek için erkek nüfusu bu dönemde Balkanlar'daki toplumsal yapı için öne sürülen uygun cinsiyet çarpanıyla çarptığımızda[29] elimizde 26.586 muhacir gibi bir sayı oluyor. Öte yandan David Cuthell 1861'de Muhacirin Komisyonu'nun yaklaşık "on bın muhacir ailesini (elli binden fazla bireyi)"Vidin'e yerleştirdiğini belirtiyor.[30]

Peki sayılardaki bu farklılığı ne açıklayabilir?

13 Ocak 1861 tarihli bir telgrafta iskân konusunda kafası karışmış gibi görünen Vidin valisi, muhacirlerin sadece nehir boyuna yerleşmelerini mi önlemesi gerektiğini yoksa Vidin sancağına yerleşmelerine hiçbir şekilde müsaade etmemesi mi gerektiğini sormaktadır. Ayrıca (muhacirler arasından) sadece sorun çıkaranları mı yoksa "fesattan uzak duranları" da mı göndermesi gerektiğine dair bilgi istemektedir.[31] Muhtemelen Muhacirin Komisyonu'nun faaliyetleri sayesinde 1860'ların ortalarında daha düzenli yürütülen bir iskân politikası bu karmaşayı biraz da olsa ortadan kaldırmıştı. Buna rağmen Vidin'e yerleştirilen muhacirler için kesin bir sayıya ulaşmak mümkün değil. Bulgaristan arşivindeki belgeler ve Cuthell'in Muhacirin Komisyonu hakkındaki analizi Vidin livasındaki değişik kazaların başka yerlere gönderilecek olan muhacirler için geçici durak noktaları olarak kullanıldığını gösteriyor. Örneğin 26 Mayıs 1864 tarihinde aslen Niş'e gidecek olan 2.500 Çerkez muhacir, çoğu su çiçeğine yakalanmış olduğundan geçici olarak Vidin'e yerleştirilmişti ve yerel hükümet Rusçuk'taki vilayet merkezinden yardım istemişti.[32] Bir başka dokümana göre Vidin mutasarrıfı, Berkofça kazasında Tatar muhacirlerin terk ettiği bazı evleri Çerkezlere vermişti.[33] Ancak ne Niş'e gönderilen Çerkezlerin akıbetini, ne de Tatarların neden Berkofça'dan ayrıldığını ya da ardından nereye gittiklerini bilemiyoruz.[34]

Muhacirin Komisyonu", s. 209-211; Sarah A. S. Isla Rosser-Owen, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers" (University of London, 2007), s. 20-21.

28 NBKM VD 96/44.

29 (100 Erkek:95.6 Kadın) Petrov, "Tanzimat for the Countryside", s. 60. Petrov bu oranı Nikolai Todorov'dan uyarlamıştır: "Données démographiques sur la population urbaine de la province Danubienne (Tuna Vilâyeti) en 1866," *Économie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle): actes du colloque de Strasbourg (1er-5 juillet 1980)* içinde, ed. Jean-Louis Bacqué- Grammont ve Paul Dumont (Paris: Éditions du Centre National de la Recherché Scientifique, 1983), Tablo 4.

30 Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu", s. 170-171.

31 BOA AMKT.UM 448-47.

32 NBKM 26/11885. Pinson, Niş'e nakledilmeden önce Lom'a gelen başka muhacirlerden de bahseder (Pinson, "Ottoman Bulgaria", s. 74. Cf. Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu", s. 102).

33 NBKM 26/11888.

34 Başka bir yere yerleşmek üzere Bulgaristan'dan göçen muhacirlerin sayısıyla ilgili olarak, Alexandre Popovic de eşit derecede karamsar bir bakış açısını paylaşmaktadır: "Yugoslav topraklarına ulaşan Çerkezlerin kesin sayısını asla bileceğiz çünkü çeşitli kişiler tarafından

Kesin olan bir şey varsa o da muhacirlerin Tuna'daki nüfus yapısını çok değiştirmediği. Balkanlar hakkında 19. yüzyılda yazılmış kaynakları inceleyen Mark Pinson'a göre Rusya'ya karşı bir tampon bölge yaratmak için bu muhacirler Balkanlar'ın kuzeybatısındaki sınır bölgelere yerleştirilmişti.[35] Pinson'un iddiasını destekleyen iki nokta var: (1) 1870'lerdeki bir tahrire göre muhacirler yöredeki Müslümanların oranını %11'den %20'ye çıkarmışlardı.[36] (2) 1870'in ikinci yarısında Vidin'den gönderilen bazı telgraflar imparatorluğu savunmak için muhacirlerin "yerli" ahali (*ahali-i kadime*) ile beraber mücadele verdiğini belirtiyordu.[37] Ancak şunu da göz önünde bulundurmalıyız ki 1860'ların ikinci yarısında gelen muhacirler giderek artan bir oranla Anadolu'ya yerleştiriliyordu.[38] Eğer Pinson'un önerdiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun maksadı bu sınır bölgelerini Ruslara karşı Müslümanlaştırmak olsaydı muhacirlerin çoğunun bu bölgelere yerleştirilmesi gerekirdi. Muhacirleri "Müslümanlar"a indirgeyen böylesi bir yaklaşım bu karmaşık grubu yapay bir biçimde farazi bir kimlikle bağdaştırmakla kalmayıp[39] hükümetin 1862 ve 1863 yıllarında Rusya'ya göç edip de bir kaç ay sonra oradaki koşulları beğenmeyerek geri gelen on binden fazla "Hıristiyan" Bulgar göçmeni neden kabul ettiğini de açıklayamaz.[40] "Geri dönen Bulgarlar" affedilerek ücretsiz olarak Vidin'e taşınmış, kendilerine toprak ve çift hayvanı verilmiş, vergiden muaf tutulmuş ve "gerekirse durumlarını düzeltene kadar" başka köylülerin evinde kalmalarına müsaade edilmişti.[41] "Müs-

aktarılan, eksik ve birbirini tutmayan rakamlar, kaba tahminlerden öteye geçememektedir ve doğrulanmaları imkânsızdır. ... 1864'teki bir plana göre 6.000 aile (Niş'e) gönderilecek idi; ancak planın sahiden uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir." Alexandre Popovic, "The Cherkess on Yugoslav Territory (A Supplement to the Article "Cherkess" in the Encyclopaedia of Islam)", *Central Asian Survey*, 10, no. 1-2 (1991): s. 67.

35 Pinson, "Demographic Warfare", s. 141-143 ve 231-232.

36 NBKM VD 96/44.

37 Örneğin NBKM VD 92/7.

38 Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu", s. 114; Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları* (İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993), s. 138-142; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*, s. 124.

39 Louis Loewe'nin sözlüğünün giriş kısmında bahsettiği nokta kayda değerdir: "Şeyh Manzur'un ortaya çıkışından beri [Çerkezlerin] prensleri ve soyluları [Sünni Müslüman oldular] ancak halkın çoğu halen putperest ayinlerine devam etmektedirler" Louis Loewe, *A Dictionary of the Circassian Language. In Two Parts: English-Circassian-Turkish, and Circassian-English-Turkish. Containing All the Most Necessary Words for the Traveller, the Soldier, and the Sailor; with the Exact Pronunciation of Each Word in the English Character* (Londra: G. Bell, 1854), s. 5-6. Burada önemli olan Çerkezlerin ne derece Müslüman olup olmadığı değil. İmparatorluğun genelinde Sünni İslâm'ın her yerde aynı şekilde anlaşılmadığı bilinirken farklı bir ortamdan gelen ve farklı kabilelerden oluşan muhacirlerin hem kendi aralarında dinî farklılıkların olmadığı hem de Balkanlar'daki heterojen Müslüman nüfus ile aynı değerleri paylaştığını varsaymak gerçekçi değil.

40 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA) A.MKT.UM 478-86; NA, FO 97-424; NA, FO 78-1669, 128; NBKM 26/889; Petrov, "Tanzimat for the Countryside", s. 357; Tsukhlev, *Istoriia na Grada Vidin i Negovata Oblast*, s. 412-413; Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), s. 157-160.

41 NBKM 26/11979. Tatarları ve Çerkezleri de içeren farklı muhacir grupları için vergi muafiyetleri, toprak, hayvan ve para yardımları yaygın olarak uygulanmıştır (NBKM 1/18593; BOA A.MKT. MHM 476-41; NA, FO 881-2956, s. 16; Pinson, "Demographic Warfare", s. 79 ve 134).

lüman" muhacirleri kalkan olarak kullanmak isteyen bir devletin böyle davranmasını bekleyemeyiz.

Bunlardan varılacak sonuç şudur ki hangi dönemde olursa olsun muhacirlerin dinleriyle alakalı nitelikleri ve yerel ahaliyle orantılı niceliklerini tam olarak belirlemek mümkün değil. Ancak gerek bu dönemde muhacirler hakkında yazılan çizilenler ve gerek daha sonradan bunları inceleyen ve yukarıda tartışılan araştırmacıların yazdıkları, muhacirlerin sorunsallaştırma sürecine fazla odaklanmaksızın onların nitelik ve niceliklerini incelemektedir. Bu makale ise muhacirlerin somut ve sayılabilir özelliklerinin siyasi stratejiler bağlamında nasıl değişebildiklerine değinerek aslen onlarla ilgili tartışmaların Osmanlı yönetimselliğine nasıl uyduğunu incelemektedir.

Farklı "muhacirler"

Vidin'de 19. yüzyılın ikinci yarısında gözlemlenen nüfus artışı yerel ekonominin hızla geliştiği bir döneme denk geldi. Bu dönemdeki Balkan ekonomilerini inceleyen Palairet'e göre:

"İktisadi büyümenin en hızlı olduğu dönem 1860'larla beraber sona ermiş olsa da Bulgar topraklarının tarımsal üretim kapasitesi Osmanlı yönetiminden [büyük ölçüde] bağımsızlaştıkları dönemde [1878] doruk noktasına ulaşmıştı ya da ulaşmak üzereydi [...] Osmanlı'nın Bulgaristan'daki hükümranlığı iktisadi refahın met zamanında sona erdi."[42]

Yakın dönemde bağımsızlığına kavuşmuş olan Sırp Prensliği'ndeki Belgrad, Semendire (Smendrovo) ve diğer bazı yerleşkelerden gelen göçmenler, bu iktisadi büyüme döneminde Vidin'deki muhacir kompozisyonunu daha da çeşitli hale getirmişti.[43] Dört farklı muhacir grubunun (Tatarlar, Çerkezler, geri dönen Bulgarlar ve Sırbistan'dan gelenler) ihtiyaçlarının karşılanma sürecinde hem gruplar arasında[44] hem de grupların kendi içinde farklılıklar vardı. Her ne kadar resmî yazışmalarda kullanılan "muhacir" kavramı gelen grupların aralarındaki farklılıkları örtse de[45] dalga dalga gelen muhacirlerin maddi imkânları bir-

42 M. R. Palairet, *The Balkan Economies, 1800-1914: Evolution without Development* (New York: Cambridge University Press, 1997), s. 41-84, alıntı s. 84'ten.

43 BOA A.MKT.MHM 241-40, A.MKT.MHM 264-72, A.MKT.MHM 271-31, and I.HR 011-558.

44 Özellikle Tatar ve Çerkezlerin yerleştirilme sürecindeki farklılıklar için bkz. Pinson, Mark. "Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866", Doktora Tezi, Harvard University, 1970; Cuthell, David Cameron (Jr.). "The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia", Doktora Tezi, Columbia University, 2005 ve Rosser-Owen, Sarah A. S. Isla. "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers", University of London, 2007.

45 Osmanlılar en azından yazışmalarında "Çerkezler"den *muhacirin-i Çerakise* genel adıyla tek bir muhacir grup olarak söz ediyormuş gibi görünüyor (bkz. Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu", s. 155-156; Rosser-Owen, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire", s. 8 ve 21.). Ruslar ise daha ziyade bazı kabileleri diğerlerine karşı kullandıklarından ötürü, farklı kabileleri

birlerinden farklı olduğu gibi, geliş zamanlarına göre yaşam koşulları da farklılık gösteriyordu. Daha önceleri gelen muhacirlerin hem genel olarak maddi durumları daha iyiydi[46] hem de geliş zamanlarına göre Osmanlı devletinin sağladığı yardım miktarı değişmekteydi.[47]

Muhacirlere verilen evler arasındaki farklılıklar tedarik programlarının ne derece değişebildiğinin örneği olarak gösterilebilir. 1856'da gelen Tatar muhacirler için Dobruca civarında inşa edilen Mecidiye kasabasındaki evler için gereken yapı malzemeleri ve iş gücü, Vidin'in de dâhil olduğu civar kazalardan sağlanmıştı. Vidin valisi 1500 evin yapımını hazineden ev başına 500 guruş almak karşılığında üstlenmişti. Bu miktarın ne anlama geldiğini daha net görmek için şöyle bir karşılaştırma yapılabilir: aynı dönemde bölgedeki en üst düzey rüştiye öğretmenlerinin aylık maaşı 600, muhacirlere bakan doktorun maaşı 500 ve eczacının maaşı ise 700 guruştu.[48] Öte yandan bu evlerin düşük maliyeti yerel işgücünün sömürülmesi ile mümkün olmuş ve bu sömürü halk arasında epey huzursuzluk yaratmıştı.[49] Bundan sadece sekiz yıl sonra Vidin şehrinde Çerkez muhacirler için tanesi 300 guruş maliyetle 900 ev ve kaza genelinde aynı maliyetle 3000'den fazla ev yapılmıştı.[50] Maliyetteki bu düşüş evlerin kalitesi ile doğru orantılı olabilir; zira birtakım şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla bu evlerde Çerkez muhacirler değil de yerel ahaliden fakir fukara ve bekâr olanlar kaçak olarak kalmaktaydı.[51] Sırbistan'dan gelen muhacirlerin bir kısmı ev konusunda Çerkez ve Tatarlardan daha şanslıydılar: devletten, barınacak bir evin yanı sıra bir de memleketlerinden göçerken arkada bıraktıkları evin bedeli olarak bir miktar para dahi aldılar. Bu ödemelerse Sırbistan'dan kaçan Ayşe Harun'un bir odası için aldığı 400 guruştan[52] veya aynı sebeple göç eden Saatçi Mustafa bin Mehmed'ın gene bir odalık evi için aldığı 1500 guruşa[53] uzanan geniş bir yelpaze oluşturuyordu.

Gerek gruplar arasındaki farklılıklar gerekse bu etnik grupların kendi içlerin-

tanıma konusunda kısmen daha başarılı olmuş olabilir: Pinson, "Demographic Warfare", s. 93-100. Fakat benzer şekilde Ruslar da "Çerkez" adlandırmasını kullanırken çeşitli kabileleri pek göz önünde bulundurmaksızın bir etnik grubu toplu olarak adlandırmak amacıyla kullanmıştır: Ronald Wixman, *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook* (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1984), s. 5, 45 ve 49-50; Pinson, "Demographic Warfare", s. 87.

46 Muhacirlerin refahını belirlemek, Osmanlıların özel olarak ilgilendiği bir meseleydi. Örneğin Vidin'deki köy muhtarları, "Çerkez" muhacirler yerleşir yerleşmez bunların refah düzeylerini belirlemek ve bildirmekle yükümlüydü (BOA A.MKT.UM 556-45). Öyle görünüyor ki farklı muhacir grupları nereye yerleşirse yerleşsin bu konudaki genel ilgi geçerliliğini koruyordu (Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*, s. 128-129).

47 Cuthell genel olarak daha erken dönemde gelenlerle ilgilenmek için devletin daha fazla kaynağının olduğunu vurgular: Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu", s. 155-156.

48 NBKM 26/8534.

49 Pinson, "Demographic Warfare", s. 68-69.

50 NBKM 26/896 26/887, 26/880.

51 NBKM 26/880.

52 NBKM 26/8572.

53 NBKM 26/5048.

de gözlemlenen çeşitlilik, muhacirlere yönelik yerel politikanın sık değişen yapısının bir göstergesi olarak algılanabilir. O dönemde Vidin'de yerel idare meclisleri, siyasi, adli ve mali anlamda muhacirlerin sorunsuz olarak yerleştirilmesinde en önemli kurumlardı. Yapıları itibarı ile bölgesel siyasal ve iktisadi dengeleri yansıtan bu meclisler[54] doğal olarak farklı zamanlarda ve farklı koşullar altında değişik muhacir grupları için farklı siyasetler izlediler. En nihayetinde, muhacir iskânının bir sorunsallaştırma süreci olduğunu göz önüne alırsak, yerel siyasal iktisadın bu süreç üzerinde etkin olması yadırganamaz. Haliyle, bir yönetimsellik teknolojisi olan biyopolitika bu sorunsallaştırma sürecinden destek alarak işlevsellik kazanıyordu. Bu bağlamda muhacirler arasındaki farklılıklar da (aşağıda incelendiği üzere) yönetimsellik söyleminde muhacirlerin yerleşme süreci kadar etkin bir rol oynuyordu.

Öküz pazarı ve siyasal iktisat

Belki en son gelen muhacir grubu oldukları için, 1860 ve 70'lerde Çerkezlerin durumu diğer üç gruba, yani Tatarlar, Sırbistan'dan gelenler ve Bulgaristan'dan dönenlere kıyasla daha vahimdi.[55] Çerkez göçü 1860'ların ortasında, tam da Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ne vali olarak atandığı dönemde, doruk noktasına ulaştı. Yerel yazışmalar sürekli yeni gelenlerin yemek, kıyafet, ayakkabı gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini vurguluyordu. Muhacirler ile ilgili masraflar Midhat Paşa'nın demiryolu ve köprülerin inşası gibi hırslı gelişme projeleri ile aynı kaynakları paylaşmak zorunda kalıyordu.[56] Belki de yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı Çerkezlerin iskânı bu dönemde yerel idarenin temel ilgi odaklarından birisini teşkil ediyordu. Muhacirler hakkındaki söylemi daha net anlayabilmek ve biyopolitika ile ilişkilendirmek için onların ikâmet ve yaşam koşullarını biraz daha incelemek gerekiyor.

1870'lerde yapılan bir sayıma göre[57] Çerkezlerden oluşan köy ya da mahalleler, yerleşim birimi başına 490 kişiyle Tatar köylerinden (367 kişi) daha yoğun-

54 Her ne kadar 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında yaygınlık kazanmışlarsa da yerel meclisler aslında daha erken dönemde etkili olan ailelerin yönetime müdahil olmalarına fırsat vermişti. Vidin örneğinde bu konu için bkz. Saraçoğlu, M. Safa. "Resilient Notables: Looking at the Transformation of the Ottoman Empire from the Local Level", *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe* içinde, der. Matthew P. Romaniello ve Charles Lipp, (Burlington, VT: Ashgate 2011) s. 257-278.

55 Çerkezlerin daha evvelki Tatar muhacir dalgasına kıyasla daha kötü olan durumları, Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu"; Rosser-Owen, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire"; Pinson, "Demographic Warfare" dâhil olmak üzere pekçok yazar tarafından belirtilmiştir. Ayrıca bkz. BOA A.MKT.MHM 203-61, A.MKT.MHM 476-41, Y.PRK.KOM 1-28, A.MKT.ŞD 10-76, Ayniyat 488-14; NBKM VD 107/16.

56 Mithat Paşa'nın Tuna valiliği hakkında oldukça kapsamlı bir araştırma için bkz. Petrov, Milen V. "Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864-1868", Doktora Tezi, Princeton University, 2006.

57 NBKM VD 96/44.

dular.[58] Ayrıca Çerkezlerin sadece yüzde 7'si kentsel alanlara yerleştirilmişken, daha erken gelmiş olan Tatarlarda bu oran yüzde 34 idi. Yerel hükümet ilk gelen Tatarları şehirlere yerleştirmiş ve daha sonra gelen Çerkezleri kırsal alana yöneltmişti. Tipik bir Batı Tuna kazası olan Vidin'de Müslüman azınlık kentsel alanda yoğunlaştığı için Çerkez köyleri Bulgar Hıristiyan köylerinin arasına serpilmişti. Yöreyi dolaşıp gözlemlerini 1875'te üç cilt halinde yayımlayan Avusturyalı coğrafyacı ve gezgin Felix Kanitz belki de bu yerleşim düzeninden dolayı "Müslüman muhacirler" ile "yerli Bulgarlar" arasındaki farkları özellikle vurgulamıştı.[59] Kanitz'e göre Tatar muhacirler, "daha vahşi" Çerkezlere oranla Bulgar kültürüne çok daha iyi uyum sağlamışlardı:

> Siyasi ve iktisadi açıdan Çerkezlerin yerleştirilmesi, Osmanlı idaresinin Bulgarları mağdur ve bitkin halde Rusya'nın kucağına süren bir hatasıydı. Çerkezlerin zulmünden kurtarıldıklarını düşünen Bulgarlar 1877'de Tuna boyuna varan Çar'ın ordusunu coşkuyla karşıladı. Aslında Rusların muzaffer ordularının gelmesiyle kaçan Çerkezlerle beraber barışçıl Tatarlar da kaçıyordu. Bugün, Bulgar topraklarında geçirdikleri 15 yılın ardından her iki grup da tamamen kayboldu. Bulgarların haklı olarak el koydukları eşyaları ise yerel hükümetin yardımıyla halka dağıtıldı.[60]

İngiltere Başkonsolosu Longworth'un gizli yazışmalarında yer alan Çerkez muhacirler ile ilgili notlar, yerel siyasetin daha farklı boyutlarını göz önüne seriyor ve Kanitz'in yargısını sorgulamamızı mümkün kılıyor. Longworth'a göre yerel hükümet aç ve sefil muhacirleri etkin bir biçimde yerleştirebilmiş ve yerel halk muhacirlere genel olarak olumlu tepki vermişti. Ancak yerel idare meclisinin eski üyelerinden olan Çanko (Tchanko) Ağa, Vidin'deki Rus Konsolosu ile işbirliği yaparak yerli Bulgar ahali arasında iskân siyaseti aleyhinde infial yaratıyordu. Longworth'un raporuna bakılırsa Çanko Ağa daha evvel (gene Rus Konsolosuyla işbirliği halinde) Bulgarları Rusya'ya göç için teşvik etmekten suçlu bulunmuş ve yerel idare meclisinden ihrâc edilmişti. Çanko Ağa'nın yeni eylemlerinden haberdar olan mutasarrıf, onu bir an evvel İstanbul'a sürgüne yollamış ve böylece "hain" Rus Konsolosunu yerli yardımcısından etmişti.[61]

Kanitz'in ve Longworth'un gözlemleri bize muhacir iskânına dair yerel ve

58 Ne yazık ki Müslüman Sırp ve Hıristiyan Bulgar muhacirlerlerin nüfus yoğunluklarını tespit etmeye yetecek kadar veri ile karşılaşmadım.

59 Budapeşte'ye taşınmış Avusturyalı Yahudi bir ailede 1829 yılında doğmuş olan Kanitz muhtemelen, 19. yüzyılın amatör ansiklopedik "Şark" gezginlerinin en somut örneğiydi. Bağımsız bir ressam, kendi kendini eğitmiş bir coğrafyacı, sanat tarihçisi, etnograf, arkeolog ve bir klasik edebiyat uzmanı olarak, Osmanlı'nın Tuna Vilayeti boyunca yaptığı bir dizi yolculuğa (1864-1874) başlamadan önce, Karadağ ve Sırbistan hakkında olumlu tepkiler alan seyahatnameler yazdı. Sonuç olarak önemli anlatısı ortaya çıktı: Kanitz, *Donau-Bulgarien Und Der Balkan: Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien Aus Den Jahren 1860-1875*. Bu anlatının on yıl içinde yeniden baskısı yapıldı ve Bulgarca ve Fransızca dâhil olmak üzere farklı dillere çevrildi.

60 Felix Philipp Kanitz, *La Bulgarie Danubienne Et Le Balkan, Études de Voyage (1860-1880)* (Paris: Hachette, 1882), s. 58.

61 Longworth to Bulwer, 15 Jul. 1864, NA, FO 97-424.

uluslararası söylemlerin oluşumu hakkında ipuçları veriyor. Uluslararası söylemi şimdilik bir kenara bırakırsak, iskân sürecinin, yerel idare siyaseti ile doğrudan alâkalı olduğunu ve yer yer "yönetim, nüfus ve siyasal iktisattan oluşan üçgen"de ihtilaf konusu teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu üçgen Michel Foucault'nun 1977-1978 akademik yılında Collège de France'ta verdiği dersin ana temasını oluşturuyor ve bir sene sonra verdiği "biyopolitikanın doğuşu"na odaklı dersine temel teşkil ediyordu. Özellikle "yönetimsellik" kavramını tanıttığı, 1 Şubat 1978 tarihli dersinde Foucault siyasi iktisadın yönetim sanatı için ne derece önemli olduğunu vurguluyor.[62] Foucault'ya göre siyasal iktisat ancak "nüfus ve kaynaklar arasındaki ilişkinin artık, kaynakları çoğaltarak nüfusu artırmayı amaçlayan kapsamlı bir düzenleyici ve zorlayıcı sistemle idare edilemeyeceği anlaşıldığı zaman" gelişiyor.[63] Bu üçgende ekonominin kendi kurallarına bırakıldığında düzgün işleyeceği varsayımı, liberalizmin temel öğelerinden birisini oluşturuyor. Bu makalenin üzerine kurulduğu olayda ise bu, yerel idare ile uğraşan kişi ve grupların etkinliğinin, iskân politikasının "yerli halka" ve onların iktisadi düzenine en az rahatsızlık verecek şekilde yürütülmesi ile ölçülmesi anlamına geliyor.[64]

Bu bağlamda, iskân sürecinin siyasal iktisadı, yerel adli-idari yapının nasıl "yönettiğinin" bir imtihanı oluyor. Siyasal iktisat ile yönetişim arasındaki bu özel ilişki Foucault'nun biyopolitika analizinde önemli bir yer tutar. 18. yüzyılın ortasından itibaren siyasal iktisadın yönetimsel usun kendini sınırlamasını mümkün kıldığını öne süren Foucault,[65] biyopolitikayı ancak bu yönetimsel usun genel düzenini anladıktan sonra inceleyebileceğimizi önerir. Sonuç olarak Foucault'nun şu sözünde bunun çok net bir şekilde belirtildiğine tanık oluyoruz: "Biyopolitikanın ne olduğunu ancak liberalizmin ne olduğunu anladığımız zaman kavramaya başlayabiliriz."[66] Bu bağlamda Osmanlı devletinin yerel siyasal iktisadı ne derece önemsediğini, iskân sürecinde piyasaların düzenli işlemesine gösterdiği ihtimamdan takip edebiliriz. Düzenli işleyen bir piyasa ekonomisi, üretim kaynakları ve mülkiyetle alâkalı hakların korunması, devletin temel endişelerini teşkil ediyordu. Çerkezlerin iskânı da bu kapsamda sorunsallaştırılıyordu.

Sonuçta muhacir halklar arasındaki fark nasıl açıklanırsa açıklansın kesin olan bir şey var: iskân politikaları bir taraftan yerel halka aşırı bir mali yük geti-

62 Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*, der. Michel Senellart, çev. Graham Burchell (New York: Palgrave Macmillan, 2007), s. 87-114.

63 *A.g.e.*, s. 366.

64 Rusya'da bir dönem geçirdikten sonra geri dönen "eski yerleşikler"den tutun da Sırbistan'dan "kaçan Osmanlılar"a, "önceden gelmiş ve görece daha varlıklı olan Tatar" muhacirlerden "sonradan gelmiş Çerkez" muhacirlere kadar uzanan bir muhacir çeşitliliği olduğunu göz önünde bulundurursak, bazı durumlarda bu farklı grupların hak ve öncelikleri arasında bir sıralama yapılması zorunluluğu doğmuştur; örneğin yukarıda söz edildiği üzere Tatar muhacirlerin atlarının tutuklanmasına yol açan durumda olduğu gibi.

65 Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, s. 13.

66 *A.g.e.*, s. 22.

rirken diğer taraftan da iktisadi hareketliliği artırdı.[67] Muhacirler sadece Vidin'e yerleştirilmedi. Her ne kadar mali yükün aslan payı yerleşilen köy ve mahallelerin bağlı olduğu kazaların bütçesine binmiş olsa da, hem civardaki başka kazalar için gereken hayvan ve yapı malzemeleri Vidin'deki pazarlardan alınıyordu[68] hem de bazen başka kazalardaki iskânla alâkalı masrafların bir kısmı Vidin bütçesinden karşılanıyordu.[69]

Bu artan iktisadi hareketlilik ortamından büyükbaş hayvanların likiditesi de payını aldı. Öküzler göç sürecinin başından beri önemli bir rol oynuyordu. 1863 yılında Rusya'nın Karadeniz sahilindeki Kerç şehrinde görev yapan İngiliz konsolosu R. C. Clipperton, Abaza kabilesinden yüz elli bin kişinin Samsun'a doğru yola çıkmak üzere olduğunu bildiriyordu. Muhacirlerin naklini üstlenen iki kasaba tüccarı, adam başı beş Ruble talep ediyorlardı: Bunun üç Ruble'sini Rus hükümeti karşılarken geri kalanını da seyahat edecekler ya nakit olarak ya da öküz cinsinden ödeyeceklerdi.[70] İskân sürecinde Vidin'e getirilen her dört muhacir ailesine bir çift öküz ve bu hayvanların kapasitesine uygun miktarda tarlalık verilmişti.[71] 1875'te Vidin sancağında toprak kullanımındaki bir ihtilaftan dolayı Çerkezleri başka bir yere yerleştirmeye karar veren idare meclisi, öküzü olan ailelere 55 dönüm toprak verirken öküzsüz aileler sadece 28 dönüm alıyordu.[72]

Hayvan tedariği ile iskân süreci arasındaki bu ilişki, yöredeki hayvan trafiğini artırıyordu. Vidin'den alınan öküzler Varna'ya gönderilirken başka yerlerden alınan öküzler de Vidin pazarlarına getiriliyordu.[73] Öte yandan, muhacirlere verilen toprakların bazıları tarıma elverişli olmuyordu.[74] Bu ise ekim yapamayan muhacirlerin öküzlerini satması için bir sebep teşkil ediyordu.[75] Yerel yazışmada Çerkezlerin hayvanlarını sattığına ya da hayvan çaldığına dair pek çok şikâyet dolaşıyordu; idare meclisi bunları engellemeye ya da suçluları yakalamaya çalışsa da neden bu derecede hırsızlık olduğunu pek fazla sorgulamıyordu. Bu suçların engellenmesi yönetimsel çerçevede devletin müdahalesi için temel sebeplerden birini teşkil ediyordu.

67 1862'de *Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye*'den Vidin'e gönderilen bir mektuba göre liva hazinesi muhacirlerle ilgili haftalık maaşlar, inşaatlar, öküz ve araba alımından kaynaklanan masraflarının üçte ikisini karşılamakla yükümlüydü. Doğal afet ya da kuraklık gibi olağan dışı durumlarda imparatorluk hazinesine düşen pay artırılabiliyordu (BOA A.MKT.UM 507-100). Eğer bu harcamalar için ayrılan yerel bütçe payı masrafları karşılamaya yetmezse bir önceki yılın vergi gelirlerinin bir kısmını o yılki harcamaya ayırmak mümkündü (NBKM 26/5032).

68 NBKM 20/817.

69 NBKM 20/819, BOA A.MKT.MHM. 302-3.

70 Clipperton to Russell, 21 Dec. 1863, NA, FO 97-424.

71 BOA A.MKT.UM 476-92.

72 NBKM VD 101/03.

73 NBKM 20/817.

74 NBKM 26/8569.

75 Pinson, Felix Kanitz'e dayanarak Tatarların da hayvanlarını sattıklarını söylemektedir.

Vidin'de "güvenlik, hükümranlık alanı, nüfus"[76]

Muhacirlerin Osmanlı devleti için zorlu bir sorun teşkil ettiği aşikâr. Bu bağlamda iskân süreci, "yaşam ve nüfus ile ilgili belirli sorunların yönetim teknolojisi kapsamında nasıl gündeme [getirildiğine]" dair iyi bir örnek oluyor.[77] İskân sürecinde iktidarın karşı karşıya kaldığı acil meselelerin arasında belki de Osmanlı devleti için en önemlileri muhacirlerin acılarını dindirmek ve muhacirlerin yerleştirildikleri yörelerde yaşayan halka zarar vererek acıya sebep olmasını engellemekti. İktidarın bu iki meseleyle nasıl ilgilendiğini inceleyerek yönetim teknolojilerinin nasıl işlediğini, Osmanlı yönetimselliğinin işlevsel mantığını daha iyi anlayabiliriz.

Osmanlı iskân siyasetini inceleyen değişik çalışmaların ortak yargısı, iskânın iktidar için zorlu bir süreç olmakla kalmayıp muhacirler için de epey çileli olduğudur.[78] Aşağıdaki örnekte de görülebileceği gibi Osmanlı devleti iskân sürecini sorunsallaştırırken kendi kendine belirli sınırlamalar getiriyordu; önceden de belirttiğim gibi, yönetimsel usun kendisini sınırlaması liberalizmin temel öğelerinden birisini oluşturuyordu. 1875 yılında Vidin'e bağlı Midhat Paşa Köyü'nün[79] muhtarı, liva mutasarrıfına yolladığı arzuhalde[80] köyü oluşturan yüz haneye verilmiş olan arazinin tarıma elverişli olmaması sebebiyle yeni bir bölgeye taşınmalarını talep ediyordu. Muhtar dört sene önce köyün ahalisine ekip biçmeleri için Girçe (Gradets) köyünde[81] bir miktar arazi verildiğini ancak bir sene sonra bu hakkın geri alındığını dile getirerek durumdan şikâyet ediyordu. Mutasarrıfın liva idare meclisinden konuyu araştırması talebine cevaben meclisten gelen rapor, olayın detaylarını ve yerel yönetimin idare usûlünü gözler önüne seriyor.

Rapordan anlaşıldığı kadarıyla Girçe köyünde verilen arazinin geri alınma sebebi bu toprakların köy ahalisine ait, tapulu koru, çayır ve tarla olduğunu öne süren köylülerin şikâyetiydi. Ancak bunu takiben üç sene boyunca Midhat Pa-

76 Foucault'nun 1978–1979 akademik yılında verdiği dersin başlığı. Ders notlarının editörü Michel Senellart dersin bağlamını açıklarken bu senenin Foucault'nun "Collège de France'ta verdiği derslerde yeni bir dönemi açtığını" belirtiyor. Senellart'a göre, bu ders bir sonraki akademik yılda verdiği "Biyopolitikanın Doğuşu" başlıklı dersle beraber "biyo-iktidar (bio-power) sorunsalı ile birleştirilmiş bir diptik" oluşturuyor. Foucault, *Security, Territory, Population*, s. 369 ve 377.

77 Foucault, "The Birth of Biopolitics", s. 79.

78 Özellikle bkz. Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*; Rosser-Owen, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire"; Seteney Khalid Shami, "Prehistories of Globalization: Circassian Identity in Motion", *Public Culture*, 12, no. 1 (2000); Cuthell, "The Muhacirin Komisyonu"; Pinson, "Demographic Warfare".

79 Midhat Paşa sadece muhacirler için kurulan köylerdendi ve bu olaydan bir sene evvel basılan salnameye bakılırsa burada sadece Çerkezler yaşamaktaydı. 115 evden oluşan 451 nüfuslu bu köy, Vidin'in yaklaşık 24 km kuzeyindeydi: *Salname-i Vilayet-i Tuna*, Def'a (Cilt) 6, s. 171. Rusçuk: Matba'a-i Vilayet-i Tuna, 1873.

80 NBKM VD 101/03.

81 Vidin'in 13,5 kilometre kuzeybatısındaki bu köyde 1870'lerin başında 164 Hıristiyan aile (364 kişi) yaşamaktaydı: *Salname-i Vilayet-i Tuna*, s. 169.

şa köylülerinin taleplerine yönelik hiçbir şey yapılmamıştı. Meclis, raporunda bu kadar geniş "hali (boş) ve tapusuz" arazinin yakın bir yerde bulunamayacağını vurgulayıp, biraz daha batıda, Sırbistan sınırında, Rabrovo ile Çernamaşince (Chernamasnice) köyleri[82] arasında bulunan toprağın belki uygun olabileceğini belirtmişti. Ancak bunun için önkoşul, bu toprakların kimse tarafından sahiplenilmemiş olması ve kullanım hakkının bu arazinin bulunduğu 'Adliye Kazası'nın idare meclisi tarafından onaylanmasıydı. Midhat Paşa ahalisinin akıbeti iktidarın kudretine değil mülkiyet haklarına ve yerel idare meclisinin kararına bağlıydı.[83]

Burada liva idare meclisinin, iskâna verilen ehemmiyetin var olan kural ve uygulamaların önüne geçmesine izin vermemesi, idari yapının işleme mantığının tipik bir örneği olarak görülebilir. Yönetime dâhil olanlar buna benzer birçok durumda, Çerkezlerin ihtiyaçlarına duyarlı ama temelde korumacı tavırlarının yerel siyasal iktisada etkisinden endişeli bir çerçeve içerisinde hareket ederek müdahalelerini kısıtlamaya özen gösteriyorlardı. Yerel yazışmalarda, iskân sürecinde muhacirlere verilen ama onların yerleşmedikleri ya da terk ettikleri araziye başkalarının yerleşmesine izin verilmemesi vurgulanıyordu.[84] Daha önceden Rusya'ya göç etmiş olan Bulgarlardan geri dönenler eski arazilerine yerleşmek istediklerinde, buralara iskân edilmiş olan Tatar ve Çerkez muhacirlerin bu toprakları eski sahiplerine terk ederek yeni bir yer gösterilmesini beklemeleri gerekiyordu. Geri dönenlerin önceden terk ettikleri topraklar üzerindeki hakları oralara yerleştirilmiş olan muhacirlerin haklarından daha önemli görülüyordu.[85] Vidin idare meclisi üyeleri bir taraftan muhacirlere yapılan yerel yardımı överken,[86] diğer taraftan kaza idare meclislerine yerli ahaliye yardım için sürekli baskı yapılmamasını hatırlatma ihtiyacı hissediyordu.[87] Tatar muhacirleri ve atlarını tutuklayan Adliye Kazası kaymakamı gibi idari kadroya dâhil olanların, kesin lüzum görülmedikçe yerel siyasal iktisada karışması istenmiyor, böylesi bir durum kaçınılmaz olunca da gerekli prosedürlerin takibine ve yerli ahalinin haklarına tecavüz edilmemesine özen gösterilmesi gerekiyordu.

Yukarıdaki tekil örnekler, imparatorluğu daha genel anlamda yansıtabilecek bütünsel bir çerçeveye varmak için yeterli değiller çünkü daha ziyade yerel siya-

82 Bugün Bulgaristan'da bulunan Rabrovo, Vidin'in yaklaşık 29 kilometre batısında yer almaktadır. Çernamaşince ise Rabrovo'nun 6,5 kilometre kuzeyinde ve bugünkü Sırbistan sınırları içerisindedir.

83 Sonucun ne olduğu hakkında bir belge bulamadım (bu noktada endişem sonucu incelemek değil); ancak bugün bu iki köy arasında herhangi bir yerleşim birimi yok. Bu inceleme kapsamında asıl önemli olan, idari yapının çalışma biçimi.

84 BOA A.MKT.NZD 420-52, A. MKT.MVL 144-39.

85 BOA A.MKT.UM 522-30.

86 BOA A. MKT.MHM 203-61, 209-99, 210-86, 211-79, 213-43; A.MKT.NZD 344-31, 345-93; A.MKT. UM 454-41.

87 BOA A.MKT.MHM 216-61, A.MKT.UM 444-2, 454-63. Bazen bağışta bulunanların cömertliği tazmin ediliyordu: mesela Ayşe ve Fatma Hatunlar'a muhacirlere terk ettikleri topraklar karşılığında başka bir köyden arazi verilmişti (A.MKT.MHM. 449-5).

sal iktisatta etkin birey ve grupların çeşitli biçimlerde yönlendirdiği yerel uygulamaları yansıtıyorlar. Bu tarz uygulamalar yerel hegemonya ile yakından alakalı olduğundan bölgeden bölgeye, ya da aynı mekânda zaman zaman değişiklik gösterebilirler.[88] İmparatorluğun genel siyasetine dair örnekler, Foucault'nun analizinde biyopolitikayı ve onun işlediği alan olan yönetimselliği incelemekte oldukça önemli olan "siyasi yönetimin kendisine dair geliştirdiği bilinci"[89] irdelememize imkân sağlar.[90] Biyopolitika yönetimselliğin bir aracı olarak tanımlandığı için, yönetimselliğin her yerde bulunması ve her yeri kapsaması (omnipresence) biyopolitikanın var olabilmesi için bir koşuldur. Bu koşul ise "sivil toplumun"[91] varlığı ile birebir alâkalıdır. Foucault, sivil toplumun "yönetimsel teknolojinin bir kavramı, ya da daha doğrusu, rasyonel ölçüsü hukuksal açıdan üretim ve takas süreci olarak algılanan bir iktisada sabitlenmiş bir yönetim teknolojisi eşleniği (correlate)" olduğunu söyler.[92] Bu bağlamda iktisat ile sivil toplumun ayrılamazlığı, liberalizmde yönetişim için net bir amaç belirler: "yönetimsel uygulamalar için bir onama-yadsıma"[93] alanı olarak düzgün işleyen bir piyasa ekonomisinin garantisi olarak görülür. Dolayısıyla, muhacirlerin iktisadın alanı olarak tanımlanan piyasaya olumsuz etkisini sınırlayarak onların topluma zarar vermesini engellemek "Osmanlı devleti" için sadece bir amaç değil, aynı zamanda biyopolitika aracılığıyla etkin bir yönetim yürütüp yürütemediğinin bir testi de olur.

"Muhacir"den "öküz hırsızı"na

> *"Çerkesler lüzum-u sahih olmadıkça tezkereli tezkeresiz köyden köye gezmeyeceklerdir."*[94]

Rose ve Miller, Foucault'nun siyasi iktidar incelemesini irdeleyen çalışmalarında "bir sorunsallaştırma eylemi" olarak tanımladıkları yönetimin "üzerine git-

88 Hegemonyanın dinamik yapılanması için Bkz. Antonio Gramsci. *Selections from the Prison Notebooks*, çev. Q. Hoare ve G. N. Smith, s. 52-53. New York: Inernational Publishers, 1971.

89 "Siyasi yönetimin kendisine dair geliştirdiği bilinci çalışmak [...] yönetmeye dayanan bu uygulamanın hem siyasi yönetimin içinde hem de dışında kavramsallaştırıldığı tarzı kavramak istedim [...] Kısaca buna yönetimsel uygulamanın siyasi hâkimiyetin uygulanışı sürecinde rasyonelleştirilmesi üzerine bir araştırma diyebiliriz." Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, s. 2 (Çeviri: Ümit Yolsal).

90 Burada kastım imparatorluk bazında belirlenen tedbir, kanun ve nizamnamelerin homojen bir devletin bilincini yansıtabileceği değil. Hukukun bir tartışma platformu olarak nasıl işlediğinin örnekleri için bkz. Huricihan İslamoğlu, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* içinde, der. Huricihan İslamoğlu, (New York: I.B. Tauris, 2004) s. 276-320.

91 "Her yerde bulunan (omnipresent) bir hükümet, hiçbir şeyin kaçamadığı, hakların egemenliğine uyan ve her şeye rağmen iktisadın özgüllüğüne saygı duyan bir hükümet, sivil toplumu, milleti, toplumu ve toplumsalı yöneten bir hükümet olacaktır," *a.g.e.*, s. 291.

92 *A.g.e.*, s. 296.

93 *A.g.e.*, s. 31-32.

94 NBKM 26/12101.

meyi istediği sorunlar kapsamında yöneticilerin sorumluluklarını ortaya çıkardığını" öne sürüyor ve ekliyorlar: "yönetimin erekleri doğası gereği, etrafında deveran ettiği sorunlara, düzeltmek istediği başarısızlıklara, iyileştirmek istediği illetlere bağlıdır."[95] Hırsızlık ve özellikle Çerkez muhacirlere atfedilen öküz hırsızlığı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devletinin iyileştirmesi gereken bir "illet" haline geldi. Vidin mutasarrıfı 1876'da yolladığı bir sirküler ile livaya bağlı kazalardaki kaymakamlara, Çerkezlerden kaynaklanan hayvan hırsızlığını engellemek için düzenlenmiş bir nizamnameyi kazalarındaki muhacir köylerinde uygulanması için gönderdi.[96] Bu nizamname muhacirlerin çeşitli özgürlüklerini kısıtlamakla kalmayıp Çerkezlerin ve hatta diğer ahalinin de livadaki hareketlerini yakından izleyecek bir bürokratik örgütlenmeyi gerektiriyordu. Bireylerin özgürlüklerine getirilen kısıtlamaları meşrulaştıran, hırsızlığın sivil toplum ve iktisada verdiği söylenen zarardı.

Nizamname öncelikli olarak muhacir köylerinde iki muhtar, altı seçilmiş üye[97] ve köy imamından oluşan bir ihtiyar meclisi oluşturulmasını talep ediyordu. Bu tarz meclisler zaten yerel idarenin bir parçasıydı ve köylerin idaresini üstleniyordu. Vidin örneğinde farklı olan unsur güvenlikti. Eğer hâlihazırda bir meclis varsa dahi, üyeleri ancak güvenilir oldukları sürece görevlerini yapmaya devam edebilirlerdi. Aksi takdirde hepsinin yeniden seçimle değiştirilmesi gerekecekti. Seçimin ardından ihtiyar meclisi üyelerinin köy ahalisini toplayarak kendileri dâhil herkese hırsızlık yapmayacaklarına, yapan olursa müsaade etmeyeceklerine, hırsızları meclise bildireceklerine ve kimseyi haksız yere töhmet altında bırakmayacaklarına dair yemin ettirmeleri gerekiyordu. Liva ya da kaza yönetiminden bir görevli de bu yemin töreninde gözetmen olarak bulunacaktı.

Güvenilirliğe gösterilen bu özel ilgi meclisin diğer işlevlerinde de gözlemlenebilirdi. Mecliste resmî belgelere basılan mühürler üyelerin imzası yerine geçtiği için üretilen belgelerin gerçekliğinin göstergesi oluyordu. Nizamname, Vidin'in muhacir köylerindeki ihtiyar meclisi üyelerinin resmî yazışmalarda kullanılmak üzere yeni mühür yaptırmalarını ve bu yeni mühürlerin hepsinin tek bir kutuya konarak ancak tüm üyelerin beraber oldukları toplantılarda bu kutudan alınıp kullanılmasını gerektiriyordu. Meclis üyeleri aynı zamanda ahaliden korunmaktaydı: eğer "yerli (*ahali-i kadime*)" Müslüman ya da Hıristiyanların bazılarının hırsızlık yaptıklarından şüphelenirlerse, bu şahısları açıkça sorgulamadan liva idare meclisine bildireceklerdi. Böyle durumlarda liva yetkilileri ihtiyar meclisinin rolünü hiçbir şekilde ifşa etmeyecekti.

"Yerli ahali" ile muhacirler arasında bir gerginlik olduğu açıkça ifade edil-

95 Nikolas Rose ve Peter Miller, "Political Power Beyond the State: Problematics of Government", *British Journal of Sociology*, 43, no. 2 (1992): s. 181.

96 NBKM 26/12101.

97 Köyün nüfusuna bağlı olarak ihtiyar meclisine seçilen üyelerin sayısı üç ile on kişi arasında değişebiliyordu.

mese dahi nizamnamenin diğer maddelerinde de dolaylı yoldan ima ediliyordu. Mesela sadece "hükümetçe hali şüpheli olmayan" muhacirler silah taşıyabileceklerdi (o da ancak başka bir köy ya da kasabaya giderken ve eğer özellikle o seyahat için verilmiş tezkereleri varsa). Başka bir madde de meclislerin "yerli ahaliden" Çerkez kılığına girip de hırsızlık yapanlara özellikle dikkat etmeleri gerektiğini vurguluyordu.

Özellikle öküz hırsızlığını engellemeye odaklanacak olan ihtiyar meclisleri, bu gözetimle alâkalı olarak, başka yerlere seyahat etmek isteyen köy ahalisi için tezkere vermekle yükümlüydüler. Tezkere almak isteyen muhacirler meclise gelip seyahatlerinin sebeplerini ve detaylarını bildirmek zorundaydılar. Eğer ihtiyar meclisi seyahatin gerekliliğine ve bu şahısların güvenilirliğine ikna olursa arz olunan seyahatin detaylarını içeren bir tezkere hazırlayıp meclis üyelerinin itina ile saklanan mühürleri ile onaylayacaktı. Seyahate çıkanlar bu tezkereyi vardıkları mahallerdeki idare veya ihtiyar meclislerine göstermekle yükümlüydüler. Tezkeresiz seyahat eden Çerkezler derhal tutuklanıp bulundukları yerlerdeki meclislerce sorgulanacaklardı.

Burada not düşülmesi gereken nokta, sorgulamayı yürütecek mümeyyizlerin ve genel olarak bu meclislerdeki etkin kişilerin daha önceki bir örnekte adı geçen Matyaş Ağa gibi yerli ahaliden, hali vakti yerinde ve bilinen kişiler arasından seçimle iş başına geldikleri. Dolayısıyla seyahat edenler sürekli olarak meclisler bünyesinde aktif olan yerel adli-idari yapının üyeleri ile muhatap olmak zorundaydılar. Eğer muhacirler kendi köylerinden başka yerlerde hayvan satmak isterlerse, bu hayvanların detaylı tanımı da tezkerelerinde yer almak zorundaydı. Aksi takdirde, hayvanlarla yakalanan Çerkezlere hırsız muamelesi yapılacaktı.

Her ne kadar bu nizamname şahısların, özellikle muhacirlerin, özgürlüklerine ciddi kısıtlamalar getirmiş olsa da böylesi bir fedakârlığın, hırsızlık ve yerliler ile muhacirler arasındaki düşmanlığın meydana getirdiği tehlikeli ortamda kaçınılmaz olduğu söyleniyordu / vurgulanıyordu. Burada asıl vurgulanması gereken, böyle bir ortamın gerçekte var olup olmadığı değil, "hırsızlık" ve sivil toplumun öğeleri arasındaki "düşmanlık" gerçek olsun olmasın, bu konuların (gerek yaşanmış olaylara dayanarak gerekse Çerkez muhacirler aleyhindeki ırkçı söylemden esinlenerek) bir sorun haline getirilmesi. Bu sorunsallaştırma süreci yönetimsellik kapsamında devletin iskân süreci içinde olan biten olaylara müdahalesi için sebep oluşturuyordu. Bu bağlamda bu nizamname, 19. yüzyılda Vidin'deki bu "bağımsızlık ve güvenlik oyununun [nasıl da] yönetimsel usun merkezinde yer aldığını"[98] gösteriyor. Bu iktidarın, yani yönetimselliğin belirlediği çerçeve içinde aktörler biyopolitikayı kullanarak yerel siyasal iktisadın düzenini korumak için yani üretim ve takas süreçlerinin kabul edilen usûllere göre işlemesini devam ettirmek için mücadele veriyorlardı. Bu tarz strateji-

98 Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, s. 65.

ler[99] için bir temel teşkil eden liberalizm, bağımsızlık ile güvenliğin mübadelesi üzerine kurulu hassas bir hesaplamayla, devletin ne derece ve ne şekilde yerel siyasi ekonomiye müdahale etmesi (yani yönetmesi) gerektiğinin belirlenmesine katkıda bulunuyordu. Yönetim ancak ekonomik ilkelerin belirlemeye yardım ettiği bir kurgunun düzgün işlemesini sağlamak için gerekliydi. Muhacirlerin hırsızlıkları gibi unsurlar tarafından gündeme getirilen bu düzenin raydan çıkma tehlikesi, yönetim teknolojileri için bir varolma sebebi teşkil ediyordu.

Sonuç

"Bir tehlike kültürü olmadan liberalizm olamaz."[100]

Biyopolitikanın doğuşuna odaklanan ders yılının sonunda dersi özetlerken Foucault bu kavramı şöyle tanımlıyor: "18. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan, bir nüfus teşkil eden canlılara özgü fenomen (sağlık, hijyen, doğum oranı, ortalama yaşam süresi, ırk vb.) tarafından yaratılan ve yönetimsel uygulamaları hedefleyen sorunları rasyonalize etme çabası."[101] Her ne kadar, yakın dönemde Lemke'nin vurguladığı gibi, Foucault'nun bu kavramı kullanımı her zaman için "tutarlı" olmamışsa da[102] bu kavramın doğuşuna adadığı ders yılı bu yönetim teknolojisi için makul bir çatkı teşkil ediyor. Biyopolitika, işleyişi sayesinde liberalizm çerçevesinde belirlenen bir sistemin geçerliliğini teyid eder ki bu sistemde yönetim, sağlıklı bir sivil toplumun temel koşulu olan piyasa mekanizmalarının düzgün işleyişinin korunması için tanımlanan ve bu görevle sınırlanan bir gerekliliktir. Muhacirlerin iskânının yerel, bölgesel ve imparatorluk çapında siyasal iktisat için bir sorunsal teşkil ettiği kesin. Bu sorunsalın yönetimi dikkatli ve etkin bir biçimde yürütülmeliydi; yani muhacirlerin yarattığı sorunlar, daha doğrusu iskânın sorunsallaştırılması, Osmanlı yönetimselliğinin var olma nedenine katkıda bulundu.

19. yüzyılın ikinci yarısında hayvanların daha çok likidite yerine geçtiği ve iktisadi büyümenin doruk noktasına ulaştığı bir yer olan Vidin, "başıbozuk Çerkezler"e dair söylemlerin çoğalması için müsait bir ortam teşkil ediyordu. Çerkezler ve diğer etnik gruplar ("yerli" ya da muhacir) arasındaki gerginlik

99 Foucault aktörlerin diyalektik mantık yerine "stratejik mantık" diye adlandırdığı bir yöntem kullandığını ifade ediyor: "Bir [yöntem olarak] strateji mantığı, bir bütünlük içinde çözümlenerek bağdaşıklaşmaları beklenen zıt kavramları vurgulamaz. Stratejik mantığın işlevi, apayrı olan ve apayrı kalacak olan kavramlar arasında bulunabilecek bağlantıları inşa etmektir. Stratejinin mantığı ayrışıklar arasındaki bağlantının mantığıdır, zıtlıkların bağdaşıklaşmasının mantığı değil." *A.g.e.*, s. 42. Cf. Michel Foucault, "Powers and Strategies", *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977* içinde, der. Colin Gordon (New York: Pantheon Books, 1980), s. 143-144.

100 Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, s. 67.

101 *A.g.e.*, s. 317.

102 Thomas Lemke, *Biopolitics: An Advanced Introduction* (New York: New York University Press, 2011), s. 34.

hakkındaki raporların gerçekçiliğini sorgulamak mümkün olabilir, ancak bu tür bir sorgulama bu çalışma açısından faydalı olmaz. Önemli olan bu sorunlar üzerinden ne tür iktidar pazarlıkları yapıldığı. Farklı aktörler iskâna yönelik ve iskânın sorunsallaştırılması ile mümkün olan söylemleri kendi stratejileri için kullanarak Osmanlı yönetimselliği içinde türlü hegemonik pazarlıklara giriştikleri için var olan belgeler bu bağlamda yapılandırılan iddiaları yansıtacaktır.

Örneğin makalenin başında tartıştığım liva idare meclisinin raporu, Adliye Kazası kaymakamının aceleci ve sert tavrının yörede gereksiz gerginlik yarattığını ve bu sorunun daha az zararla çözülebileceğini söylüyor. Temelde Matyaş Ağa'nın gözlemlerine dayanan bu rapor, tam anlamıyla liberal bir şekilde devletin yerel siyasal iktisada müdahalesini kısıtlamayı, verginin verimli bir biçimde toplanmasına yeğ tutuyor. Ancak unutulmaması gereken nokta burada Matyaş Ağa'nın bu adli-idari yapı içerisinde etkin bir aktör olduğu. Tuna Vilayeti Salnamesi'nin basıldığı on yıllık süre içinde (1868-1877), Matyaş Ağa sürekli olarak liva idaresinde görev almıştı. Öte taraftan bu on sene içerisinde Adliye Kazası kaymakamı altı defa değişmişti. Olayın olduğu sene kaymakam olan Hadi Efendi bir sene sonra aynı makamda değildi.

Daha da ilginç olan nokta, raporda çok kısa da olsa bahsedilen Hacı Mirza Bey, salnamelerin basıldığı yıllar içinde toplamda dokuz yıllığına kaza idare meclisine aza olarak seçilmişti (sadece 1876 yılında görevinden uzaklaşan Hacı Mirza Bey bir sene sonra tekrar aza olmuştu). Azaların görev süresinin iki seneyle sınırlı olduğunu dikkate alırsak yerel ayandan olan bu şahsın art arda beş defa seçimle kazanın en yetkili idari ofisinde iş başına gelmesi, onun yerel politikadaki öneminin bir göstergesidir. Kaymakamın böylesi bir kişiye yapılan saldırıyı kışkırtanları bulamaması, haliyle kaza idaresindeki yetkinliğinin sorgulanmasına yol açacaktır. Görünüşte basit olan bir raporun bu detayları, aslında yerel idari yapıda senelerce görev almış etkin şahıslarla gene aynı idari yapıda ancak sürekli değişen yetkililer arasındaki olası bir siyasi mücadeleye işaret etmektedir. Bu tür tartışmalar Osmanlı yönetimselliğini platform olarak kullanmakla kalmayıp, belirli bir sorunun bu yönetimsellik çerçevesinde kavramsallaştırılması vasıtasıyla ve devletin ne kadar yönetmesi gerektiği sorusuna odaklanarak siyasal iktisatta hegemonik bir pazarlık sürecinde sonuçlandırılmaktaydı.

Son olarak bu sorunsallaştırma sürecine "Çerkezlerin yapısı" hakkında o dönemde kaleme alınmış eserlerin etkisini de göz önünde bulundurmalıyız. Örneğin Edmund Spencer'in "Çerkezya" hakkında yazdığı iki ciltlik eserinde bahsettikleri Çerkezlerin karakteri hakkındaki söylencelere katkıda bulunmuş olmalı:

> Antik Spartalılarda olduğu gibi Çerkezler arasında da mesleği konusunda maharetli hırsızlar herkeste hayranlık uyandırır; ve bir Çerkez'e edebileceğiniz en kötü hakaret ona öküz çalmayı bilmediğini söylemektir. Ancak beceriksiz [hırsızlar] yakalanırsa sadece çaldıklarını iadeye değil, değerinin dokuz katı kadar bir meblağı ödemeye

> de mahkûm edilirler. Esasen bu millet çok akıllı hırsızlardan oluşur ve misafirperverlik kurallarına gösterdikleri dinî inanç mertebesindeki saygı dışında hiçbir şey bir yabancıyı sihirbazlık maharetlerinden kurtaramaz; zira bir Çerkez her ne kadar burada-kabahat-orada-fazilet olan [hırsızlığa] bağımlı olursa olsun, bir gezginin evine gelip onunla sofraya oturduğu andan itibaren o yabancıyı ve onun mülkiyetini hayatı pahasına da olsa korur.[103]

İktisadi kaynaklar üzerinde kontrole odaklanan hegemonik pazarlıkların yoğunlaştığı 19. yüzyılın ikinci yarısında Çerkezler hakkındaki bu ve benzeri yayınlarla oluşturulan uluslararası kanı, iskânın sorunsallaştırılma sürecinde muhacirlerin pek de lehine çalışmış olamaz.

Peki Osmanlı tarihini liberalizm çerçevesinde incelemekle ne kazanabiliriz?

Kanımca liberalizm ve bir yönetim teknolojisi olarak kapsadığı biyopolitika, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın nasıl işlediğine yönelik farklı bir bakış açısı sağlayabilir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dönüşümü "devlet-toplum" ikilemi çerçevesinde irdelemek iktidarın nasıl işlediğini görmemizi engeller. Bu döneme damgasını vuran Tanzimat reformlarının etkinliğini toplumdan gelen tepkilerle[104] ya da imparatorluk hazinesinin bu reformları yürütmek için yeterince kaynağı olup olmadığıyla ölçmeyi amaçlayan[105] yaklaşımlar, Osmanlı'da nasıl biyopolitikanın bir araç ve de biyoiktidarın bir kuvvet olarak işlediğini göremezler. Bu tarz bir inceleme, halkın reformlara itiraz etmediği ya da imparatorluğun bu dönemde baş edilmesi güç maddi sorunlarla uğraşmadığı anlamına gelmez. Bu ayaklanmalar ve kısıtlamalar ne kadar gerçek olursa olsun liberalizm çerçevesi dâhilinde ve bu çerçevenin içerdiği tikel iktidar diliyle tartışılıyordu.

Foucault yönetimsellik ve biyopolitika analizinin temelinde olan bu özgün "iktidar" kavramının tanımını, biyopolitikayı incelediği akademik yıldan üç yıl önce verdiği derste net bir biçimde vermişti. "İktidarı kitlesel ve türdeş bir hâkimiyet fenomeni olarak algılamayın" diye uyarıyordu:

Hiç unutmamamız gerekir ki çok yükseklerden ve çok uzaktan bakmadığımız sürece, iktidar ona tek başına sahip olanlarla, sahip olmayıp da ona tâbi olanlar arasında bölünen bir şey değildir. İktidar sadece bir zincirin parçası olarak işleyen bir şey olarak incelenmeli. Orada ya da burada yerleşik bir şey değil, hiçbir zaman bazılarının elinde değil ve asla varlık ya da meta gibi sahiplenilemez. İktidar işler. İktidar şebekeler vasıtasıyla uygulanır ve bireyler bu şebekelerde

103 Edmund Spencer, *Travels in Circassia, Krim-Tartary, &C., Including a Steam Voyage Down the Danube, from Vienna to Constantinople, and Round the Black Sea*, 2 cilt., 2. cilt (Londra: H. Colburn, 1839), s. 335.

104 Mesela Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993).

105 Mesela Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007* (New Haven: Yale University Press, 2010).

boş boş dolaşmazlar; bu iktidara hem teslim olabilecek hem de onu kullanabilecek bir konumdadırlar. Hiçbir zaman iktidarın eylemsiz ya da razı hedefleri değil, her zaman onun bağlaklarıdırlar. Başka bir deyişle, iktidar insanlardan akar. Onlara uygulanmaz.[106]

Bu bakış açısında birey ve onun hakları iktidarın bu hususi işleyiş biçiminin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkar. Biyopolitikanın temelinde yer alan bu iktidar kavramı Osmanlıların "Tanzimat'ın başarısı"ndan bağımsız olarak liberalizmin çerçevesi içinde yapılandığını ima eder. İmparatorluğun finansal iflası ve de reformlara yönelik ayaklanmalar 18. yüzyıldan beri modern dünyanın vazgeçilmez bir özelliği olan "liberalizm krizi" olarak irdelenmelidir.[107] Muhacirlerin akını ve iskânı biyopolitikanın işlevsel mantığını açığa çıkartan bu krizlerden birisiydi.

KAYNAKÇA

Arşiv Koleksiyonları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul (BOA)
A.MKT.MHM
A.MKT.MVL
A.MKT.NZD
A.MKT.UM
Narodna Biblioteka Sv. Sv. Kiril i Metodi, Sofya (NBKM)
F.1
F.20
F.26
VD
National Archives, Kew (NA)
FO 78
FO 97
FO 881

Basılı Eserler:

Chatty, D. (2010) *Displacement and dispossession in the modern Middle East*, New York: Cambridge University Press.

Cuthell, D. C. J. (2005) *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia*, Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, New York.

Findley, C. V. (2010) *Turkey, Islam, nationalism, and modernity: a history, 1789-2007*, New Haven: Yale University Press.

Foucault, M. (1980a) "Powers and Strategies", C. Gordon (der.), *Power/Knowledge: selected interviews and other writings, 1972-1977* içinde (s. 134-145), New York: Pantheon Books.

106 Michel Foucault, *Society must be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-76*, der. Mauro Bertani ve Alessandro Fontana, çev. David Macey (New York: Picador, 2003), s. 29. Cf. Michel Foucault, "Truth and Strategies", *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977* içinde, der. Colin Gordon (New York: Pantheon Books, 1980), s. 141-142.

107 Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, s. 70.

Foucault, M. (1980b) "Truth and Strategies", C. Gordon (der.), *Power/knowledge: selected interviews and other writings, 1972-1977* içinde (s. 134-146), New York: Pantheon Books.

Foucault, M. (1991) "Governmentality", G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (der.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde (s. 87-104), Chicago: University of Chicago Press.

Foucault, M. (1997) "The Birth of Biopolitics", P. Rainbow (der.), *Ethics: Subjectivity and Truth* içinde (Vol. 1, s. 73-80), New York: The New Press.

Foucault, M. (2000) "The Political Technology of Individuals", J. D. Faubion (der.), *Power* içinde (Vol. 3, s. 403-417), New York: The New Press.

Foucault, M. (2003) *Society must be defended: lectures at the Collège de France, 1975-76*, New York: Picador.

Foucault, M. (2007) *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977-78*, New York: Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (2008) *The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-79*, New York: Palgrave Macmillan.

Gillard, D. (1984) "The Ottoman empire in the aftermath of the Berlin settlement, 1878-1883", *British documents on foreign affairs. Reports and papers from the Foreign Office confidential print Part I. Series B. From the mid-nineteenth century to the First World War, The Near and Middle East, 1856-1914* (Vol. 5) içinde, Frederick, MD: University Publications of America.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, New York: International Publishers.

Habiçoğlu, B. (1993) *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler ve iskanları*, İstanbul: Nart Yayıncılık.

Hertslet, E. (1874) *The Foreign Office List: Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook*, Londra: Harrison.

Hertslet, E. (1877) *The Foreign Office List: Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook*, Londra: Harrison.

İnalcık, H. (1993) "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu: toplum ve ekonomi üzerinde arşiv çalışmaları, incelemeler* içinde (s. 361-424), İstanbul: Eren Yayıncılık.

İslamoğlu, H. (2004) "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-century Ottoman Empire", H. İslamoğlu (der.), *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* içinde (s. 276-320), New York: I.B. Tauris.

Kanitz, F. P. (1865) "Die Tscherkessen Emigration nach der Donau", *Österreichische Revue*, 3, 227-243.

Kanitz, F. P. (1875) *Donau-Bulgarien und der Balkan:historisch-geographisch-ethnographische reisestudien aus den Jahren 1860-1875* (Vol. 1), Leipzig: H. Fries.

Kanitz, F. P. (1882) *La Bulgarie danubienne et le Balkan, études de voyage (1860-1880)*, Paris: Hachette.

Lemke, T. (2011) *Biopolitics: an advanced introduction*, New York: New York University Press.

Loewe, L. (1854) *A dictionary of the Circassian language. In two parts: English-Circassian-Turkish, and Circassian-English-Turkish. Containing all the most necessary words for the traveller, the soldier, and the sailor; with the exact pronunciation of each word in the English character*, Londra: G. Bell.

Petrov, M. V. (2006) *Tanzimat for the Countryside: Midḥat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864-1868.* Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, Princeton.

Pinson, M. (1970) *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy, 1854-1866.* Yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University, Cambridge, MA.

Pinson, M. (1972) "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes Balkaniques*, 3, 71-85.

Popovic, A. (1991) "The Cherkess on Yugoslav Territory (A Supplement to the article "Cherkess" in the Encyclopaedia of Islam)", *Central Asian Survey, 10*, 65-79.

Quataert, D. (1997) "The Age of Reforms, 1812-1914", H. Inalcık, S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert & Ş. Pamuk (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde (s. 11-18), Cambridge: Cambridge University Press.

Rose, N., & Miller, P. (1992) "Political power beyond the State: Problematics of government", *British Journal of Sociology*, 43, 173-205.

Rosser-Owen, S. A. S. I. (2007) *The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*, University of London, Londra.

Salname-i Vilayet-i Tuna, 10 Cilt (Def'a) (1868-1877) Rusçuk: Matba'a-i Vilayet-i Tuna.

Saraçoğlu, M. S. (2008) "Some Aspects of Ottoman Governmentality at the local level: The Judicio-Administrative Sphere of the Vidin County in the 1860s and 1870s", *Ab Imperio*, 8, 223-254.

Saraçoğlu, M. Safa (2011) "Resilient Notables: Looking at the Transformation of the Ottoman Empire from the Local Level", Matthew P. Romaniello ve Charles Lipp (der.), *Contested Spaces of Nobility in Early Modern Europe* içinde (s. 257-278), Burlington, VT: Ashgate.

Saydam, A. (1997) *Kırım ve Kafkas göçleri, 1856-1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şentürk, H. (1992) *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Shami, S. K. (2000) "Prehistories of Globalization: Circassian Identity in Motion", *Public Culture*, 12, 177-204.

Sherry, D. (2009) "Social Alchemy on the Black Sea Coast", 1860-65, *Kritika*, 10, 7-30.

Spencer, E. (1839) *Travels in Circassia, Krim-tartary, &c., including a steam voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black sea* (Vol. 2), Londra: H. Colburn.

Tsukhlev, D. N. (1932) *Istoriia na grada Vidin i negovata oblast*, Sofya: Pechatnitsa P. Glushkov.

Wixman, R. (1984) *The peoples of the USSR: an ethnographic handbook*, Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.